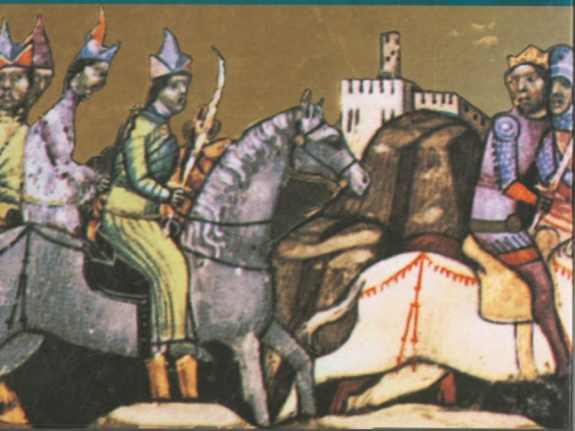

MAGYAR SZÁZADOK

Almási Tibor

A tizenharmadik század története

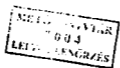
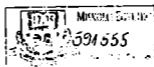
NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG MINISZTERIUM

Készült a Magyar Millennium alkalmából
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának
támogatásával

Almási Tibor

A TIZENHARMADIK
SZÁZAD
TÖRTÉNETE

Sorozatszerkesztő
SZVÁK GYULA

© Almási Tibor. 2000
© Pannonica Kiadó. 2000
© Szvák Gyula editor. 2000

ELŐSZÓ

Történetének első kétszáz éve során a magyar állam sikeresen megtalálta helyét a középkori Európa rendjében, s zavarmentesen belesimult a latin kereszténység világába. Odatartozását fenntartások nélküli elfogadottság hitelesítette. Működésének alapjai, világi és egyházi kormányzatának intézményei, valamint a kortársak által észlelt hétköznapi életmegnyilvánulása összhangban álltak tágabb környezete értékvilágával. Uralkodók közötti sűrű érintkezések, sokszálú dinasztikus házassági kapcsolatok, az európai politika legfőbb kérdéseiben kialakított állásfoglalások mind a keresztény világ szerves alkotórészének mutatták a Magyar Királyságot, ahogy mindennapi tapasztalatukban ezt élhették meg az utakat járó s az országgal kapcsolatba került idegenek, követek, egyszerű zarándokok, kereskedők és az itt új hazát kereső vendégtelepesek is. A királyság súlyát csak növelte uralkodóinak tekintélyes ereje, amely a hatalmi alapok szokatlanul nagyfokú stabilitásában rejtett. Ez utóbbi fontos jellegzetesség - a korona s a trón megszerzését célzó meg-megújuló dinasztikus harcok ellenére is - III. Béla király haláláig, 1196-ig kikezdehetetlennek bizonyult.

A kötetünkben tárgyalt 13. század viszont korszakos, az élet minden területét gyökeresen újjáformáló átalakulást hozott. Ha a szélső pontokon felvett pillanatképek segítségével próbáljuk leírni előbb a 12. század végi, majd pedig az egy évszázad múltán jellemző állapotokat, akkor kétségtelenül olyan markáns különbségek tárulnak fel előttünk,

amihez hasonló éles eltérésekről történelmünknek csak kevés századában lehet beszélni. Mi működött másként 1301-ben, mint 1196-ban? Úgy szólván minden. Most csak a felszínre vetvén tekintet, III. Béla halálakor még ereje teljében létezett a Szent István király által életre hívott berendezkedés. 105 év múlva viszont már a királyság névleges léte is bizonytalanságba hanyatlott. A 13. században semmivé lett a roppant királyi birtokállomány, elenyésztek az uralkodói bevételek forrásai, szétcsesett a királyi vármegyeszervezet, s eltűnt vele a szilárd és hatékony haderő, bémult sorvadás korlátozta a központi igazgatás és a jogszolgáltatás korábban hatékonyan működő intézményeit. Eközben felbomlottak a társadalom régi függési szálai, elvesztették vonzerejüket az érvényesülő hagyományos pályái, mindinkább időszerűtlenné váltak a korábbi értékek és magatartásformák, átalakult a gondolkodás, és módosulásokon ment át a mentalitás.

Mindamellett a 13. század mégsem elsősorban a bomlás és a pusztulás százada. Ez még ama kétségtelen tény mellett sem állítható, ha a korszak derekán Magyarországot ért mongol invázió kivételes veszteségei az ország nagy részét valóban végromláshoz közeli állapotba sodorták. A rákövetkező helyreállítás lendülete és negyedszázadon belül megmutatkozó eredményei éppen azoknak az energiáknak a virulenciájáról és halmozódásáról árulkodnak, amelyek a meghaladott régi rendet háttérbe szorítva, egy új alapokon működő világ kiépülését és kiteljesedését szolgálták. Növekedés, gyarapodás, terjeszkedés, árumozgás és a pénzforgalom, vásárok és városok, halmozódó javak, bővülő jogok, kiszélesedő rendelkezési szabadság, megnövekedett öntudat, újfajta hatalmi igények, az egyéni és csoportos érdekérvényesítés ekkor életre kelő intézményei egyaránt szembeűnő velejárói a 15. századi átalakulásnak. Az itt végbement változások több évszázadra – számos elemükben egészen 1848-ig érvényes tartóssággal – éreztették hatásukat.

Kétségtelen, hogy az új fejlemények nem függetlenek a Magyar Királyság európai környezetének valóságától. A történetek bizonyos fokig Szent István azon döntésének következményei, amellyel országának sorsát a római alapokra visszanyúló nyugati kultúrkörhöz kötötte. A latin Európa közel két évszázaddal korábban hasonló változásokat élt meg, így ami Magyarországon a 13. században végbement, az sok szá-

lában a rokon berendezkedések mozgási pályájának természetes belső hozadékaként fejthető fel. Ezzel együtt sem tagadható azonban, hogy az előtűnő újszerű jelenségek részben sajátos, egyedi vonásokat mutatnak. Okaikat vizsgálva olykor-olykor a magyarság ősi múltjának már az ezredforduló táján eltéréseket keltő s éltető gyökereihez jutunk vissza, máskor viszont azt kell számításba vennünk, hogy a különös vonások egy része a járt mintakövető úthól eredhet. Az élen járók és a megkésették egyidejű létezése és folyamatos érintkezése gyakran ösztönözte arra az utóbbiakat, hogy kellően kiérlelt alapok nélkül is átültessék a maguk viszonyai közé az új dolgokat. Ilyesformán történelmi utak rövidültek le, ám a felszínes átvételek közepette könnyen mássá vált és módosult a kölcsönzött dolog eredeti természete, illetve környezetére gyakorolt hatása, ahogyan az a 13. századi magyar történelemben számos vonatkozásban ugyancsak jól megfigyelhető.

Az átalakulást ösztönző, nyugatról érkező kihívásokat az érintkezések sűrűsödése erősítette fel, de nem a politika, hanem a társadalom és a gazdaság közegében. A két évszázada növekedési pályán járó Nyugat folyamatos terjeszkedésben élte mindennapjait. Korszerűsödő agrártermelésének köszönhetően nőtt a népessége, belakta üres földjeit, erdőket irtott, mocsarakat varázsolt termőképessé, majd a 12. századtól egyre sűrűbben bocsátott ki magából telepésrajokat a gyéren lakott keleti térségek felé. Az erőgyarapodás új öntudatot ébresztett. A tündöklő Bizánccal és a sokáig hódító fölényt mutató arabokkal szemben megszűnt Nyugat-Európa évszázados kisebbségi érzése. Expanzív vállalkozásokban, keresztes hadjáratokban, a mórokkal szembeni visszafoglaló küzdelmekben kerekedett egykori hatalmas ellenfelei fölé. Itáliai kereskedővárosok szerezték meg a Földközi-tenger, az akkori világkereskedelem legfőbb szállítási térsége fölött az uralmat. A 13. századra Európa nyugati része – ideértve a Mediterráneumban Itáliát is – súlyponti helyzetbe került a kontinensen.

Az új elemek közvetítésében döntő fontosságuk volt a keletre vándorolt *hospesek*nek, vendégtelepeseknek. Szerepük hasonló a cseh és a lengyel területeken is. A 12. század közepén harmadától érkeztek Magyarországra első nagyobb, latinoknak nevezett – francia, vallon, itáliai eredetű – csoportjaik. Majd a század végétől már német ajkúak költöztek

be népesebb tömegben. A hospesek eleinte inkább a nagyobb településeken eresztettek gyökeret, s a városok gazdasági életének formálásában szereztek érdemeket, a 13. század elejére azonban többségük már a kihasználatlan földek megművelése útján próbált boldogulni. Nem kellett sok idő hozzá, hogy bebizonyosodjék, mennyivel hatékonyabb gazdálkodásra képesek a magukkal hozott termelési eljárásoknak, eszközöknek és ama sajátos jogi-társadalmi kereteknek köszönhetően, amelyeket eredményesen fogadtattak el a munkaerőszerzésben érdekelt befogadóikkal. A 13. századi átalakulás gazdasági, társadalmi és jogi tekintetben bizonyos fokig a hospesek szolgáltatotta minták sikeres meghonosodásáról szól.

A nyugaton kiérlelődött viszonyokból eredő másik kiemelendő hatás az európai nemesfémszükséglet 13. századi megnövekedésében ragadható meg. A nyugat-európai árutermelés szélesedése, illetve a távolsági kereskedelem volumenének gyors bővülése elé korlátot emelt a fizetőeszközként használt szűkös ezüst- és aranykészlet. Minthogy e kincseket a kontinensen tetemes mennyiségben csak közép-európai hegységek gyomra rejtette – Ausztriában, Csehországban és döntő részben Magyarországon –, így a 13. századra a nagy európai kereskedelmi és kézműipari központok működtetése szempontjából megkülönböztetett fontossága lett az itteni érckészlet bevonásának az európai gazdaság vérkeringésébe. A hospeseknek ugyancsak fontos szerep jutott a kikapcsolás 13. századi fellendítésében, ám ennél is nagyobb a jelentősége annak a körülménynek, hogy a nyugati árukapcsolatok 1200 után jelentősen bővültek. A kivitt ezüst ellenében egyre több termék érkezett az országba, s a vásári forgalom külső ösztönzésből táplálkozó élénkülése meggyorsította a magyarországi árutermelés és pénzgazdálkodás kibontakozását. Mindennek nyomán a 13. század folyamán megindult Magyarország szervezettebb betagozódása a Nyugat gazdasági világába, illetve megannyi áttételen keresztül annak egész civilizációs, kulturális közegébe.

Az 1100-as évek végére a Szent István-i berendezkedés lassú belső fejlődése elérte a zárt keretek engedte növekedés szélső határait. Megértett a továbblépésre. Nagyjából ekkoriban erősödött fel a Nyugat vonzása is. E két tényező egyidejűsége teszi a 13. századot a középkori Ma-

gyar Királyság első megújulási korszakává, mai szóval élve, egy nagy modernizációs folyamat időszakává. Ennek határozott kezdőpontját II. András király uralomra kerülése jelenti, bár fontos előjátékként a megelőző nyolc év, Imre király és András testvérháborújának története is idekötődik. Kötetünk záró évszáma 1301, az Árpád-ház kihalásának éve. Inkább politikatörténeti határpont, mintsem a végbement változások kifutásának, lezárulásának időpontja. Ilyet gazdasági, társadalmi folyamatok és a hatalmi erőviszonyok átrendeződése esetében amúgy sem lehet pontosan kijelölni. Ha mégis ezzel próbálkoznánk, úgy a 14. század első felére nyúlóan – több vonatkozásban 1351-ig, némelykor még azon is túl – kellene kiterjeszkednünk. Az Árpád-kor utolsó 105 évének időkerete ekképpen nem fogja át és nem teszi nyomon követhetővé Magyarország érett középkori állapotainak teljes kiformalódását. A vizsgált időtáv helyett annak egy ívre fűzéséhez kínál lehetőséget, hogy a 13. század során milyen módosulások jellemzik az országot az anyagi és emberi erőforrások tekintetében, miként érintették e változások a társadalom egyes csoportjait, milyen perspektívák nyíltak ezek előtt, kik és mennyiben tudták érvényesíteni a maguk érdekeit, és mindezek fényében hogyan formálódott át szerkezetében, intézményeiben, mindennapjaiban, szellemiségében Magyarország működése. Ha ezen kérdésekben sikerül némelyest képet alkotni, reményeink szerint megragadhatóbbá válik a 13. század egységége, mássága és jelentősége történelmünkben.

Értelemszerű, hogy a társadalom egészére kiható átalakulást fordulatokkal teli, viharos események kísérték, amelyek igen mozgalmassá, változékonnyá tették a korszakot. Ráadásul ez történelmünk első olyan százada, amely a megelőző időszakhoz képest a források kifejezett bőségével segíti közel magához a régmúlt tanulmányozóit. A besző keletkezésű törvénytövegek, krónikák, geszták és diplomáciai iratok mellett főképp a tízezres darabszám körüli okleveles forrástömeg kínál kedvező alapot a korszak mélyebb megismeréséhez, de változatlanul meríteni lehet az elszórt külföldi híradásokból is. A kor jóval több szereplőjének emlékét őrzi írott kútfő, mint a megelőző időkből, egyszerűen mind teljesebben, gyakran finom részleteiben is feltárulkozik a min-

ELŐSZÓ

dennapok világa, s természetesen az eseménymenet fonalai is sűrűbb, tüzetesebb elbeszélésbe szöhetők.

A 13. század eseménytörténetének fő vonulatát a királyság és a világi nagybirtokosság hatalmi küzdelme alkotja. Emögött azonban lépten-nyomon felsejlenek azok az egyéni – általánosítva pedig azok a társadalmi – törekvések, amelyek így vagy úgy mégiscsak az ország mélyreható átalakulási folyamatának keretei közé teszik beilleszthetővé a politikai élet történéseinek nagy részét. Hogy mi zajlott a felszínen, az sokban azon múlt, hogy a királyi akarat a század adott szakaszában miképpen viszonyult a változásokhoz. Hol kibontakozásukat ösztönözve igyekezett a maga céljainak szolgálatába állítani azokat, hol éppen feltartóztatásuk módoszatait kereste, míg végül a század utolsó harmadában – amikor már lényegében elveszítette alakító befolyását – a hozzájuk idomulással kísérletezett. E változékony magatartás alakulását kiemelt figyelem mellett törekszünk szemmel tartani, amikor elbeszéljük a 13. század történetét.

Szeged, 2000 májusában

İMRE İL III. LÁSZLÓ, A TRÓNVEDŐ KIRÁLYOK

Dinasztikus párharcok Amikor 1196. április 23-án III. Béla király „minden test végső útjára lépett”, szilárd állapotú, jól kormányzott, erős országot hagyott örökségül. A királyi hatalomban akarata szerint idősebbik fia, az 1182-ben trónörökösként megkoronázott İmre követte. Az ekkor 25 esztendőş uralkodó már rendelkezett némi kormányzati tapasztalattal, mivel tengeremléki hercegként 1194 óta ő irányította a horvát és dalmát báni területeket. Bár az előzetes várakozásokat beteljesítő hatalomváltást semmilyen bonyodalom nem kísérette, alig egy év elteltével mégis felborult a régóta szilárd belső béke.

A zavarkeltés hátterében András herceg, a testvéröcs hatalomvágya állt. Az elhunyt király uradalmakkal és erősségekkel gondoskodott András rangjához méltó ellátásáról, emellett hatalmas pénzüsszeg örökösévé tette őt, hogy beválthassa önálló szentföldi hadjárat indítására tett ígretét. András azonban jobbnak találta más célra fordítani az ölébe hullott mérhetetlen vagyont. Ahelyett hogy 1197-ben a keresztes hadjárat előkészületeivel foglalkozott volna, nagyvonalú költekezéssel részben elherdálta, részben támogatók megnyerésére fordította gazdagságát. Tettre kész fiatalemberként nem tudott megbékélni azzal a gondolattal, hogy a nála néhány évvel idősebb bátyja udvarában bizonytalan szerepkörbe szorulva tengesse életét. Magasabb hivatásra, kormányzati hatalomra vágyott. Ifjúkorában egyszer már megízlelte az

uralkodói hatalmat, hiszen hódító apja jóvoltából 1188-tól két éven át Halics fejedelmi székében ülhetett. Am Imrének nem állt szándékában megosztozni vele az ország fölötti hatalmon, így nem engedte át öccsének az apjuk élete végén éppen maga kormányozta tengeremelléki területeket. András viszont nem riadt vissza erő alkalmazásától sem. Az ügyének megnyert hívek, valamint unokatestvére, VI. Lipót későbbi osztrák herceg katonai támogatásával 1197-ben sikerült győzelmet aratnia a szlavóniai Mačkinál Imre hadai fölött. A csatavesztés után a király arra kényszerült, hogy átengedje öccsének Dalmáciát és Horvátországot.

András gyorsan berendezkedett frissen szerzett hercegségében. Híveiből udvartartást szervezett, majd szinte azonnal hódító vállalkozásba kezdett. A boszniai és hercegovinai részekben – a középkori Rámától délre eső – Hulm területét vette birtokba 1198 tavaszán a szerbek ellenében. Hamarosan hercegi címében is megjelent Dalmácia és Horvátország mellett új szerzeményének neve. András nemcsak a külpolitikában, de más téren is teljes szuverenitásának kifejezésére törekedett. Tisztviselőket állított, adományokat tett, bíraskodott, pénzt vett, s okleveleit is felsőbb hatalomtól független uralkodó látszatát keltve adta ki. E helyzet jogilag korántsem volt rendezett, mivel Imre király semmi jelét nem adta annak, hogy öccse ilyen fokú önállósulása – s ezért saját királyi jogainak csorbulása – egyezett volna akaratával. Az 1198 elején megválasztott III. Ince pápa egyértelműen Imre mellett foglalt állást. A római Kúria rossz szemmel nézte a szentföldi válllásáról megfélemező herceg testvérháborúját.

András tisztában volt jövője ingatag voltával, ezért helyzete megerősítése érdekében ismételt támadó fellépésre szánta el magát. Titkos szervezkedésbe kezdett Imre hátszországában, s eredményesen állított a maga oldalára számos tekintélyes egyház- és országnagyot. Köztük volt a váci, a váradi, a veszprémi püspök, de a világi előkelők közül még a nádorispán is. Az összeesküvést azonban a király 1199 márciusában Boleszló váci püspök egyházában felfedte. Határozott fellépésére a kincstárból előkerültek András párthíveinek levelei. A hűtlen főuraknak nem maradt más választásuk, mint hogy nyíltan színt valljanak, s a herceg védelme alá helyezkedjenek. Ezúttal azonban a hadiszerecsé

Imrét segítette, aki a Somogy megyei Rád mellett megívott ütközetben legyőzte András, valamint az ismét mellé állt osztrák herceg seregét. Katonai fölénye azt is lehetővé tette, hogy a győztes had bosszúból felprédálja az osztrák és stájer határvidéket. A győzelem mégsem vezetett az ország egységének helyreállításához. Gergely bíboros, pápai követ és Konrád mainzi érsek 1200-ban békét teremtett a két testvér között, akik ezúttal közösen vállaltak kötelezettséget szentföldi hadjárat indítására. András újra elfoglalhatta korábbi uralmi területét, s ezzel háromévi belső béke köszöntött az országra.

A dinasztian belül elmérgesedett viszály nem új keletű jelenség az Árpádok történetében. Hogy a trón betöltésében 200 év alatt sem vált az elsőszülöttség megkérdőjelezhetetlen elvvé, arra nem az utódlás más formáihoz fűződő erős ragaszkodás szolgáltat magyarázatot. Inkább arról volt szó, hogy a társadalom szűk elitje rendre az uralkodóváltásokkor jutott lehetőséghez hatalmi súlyának erősítésére, a rivális erők megingatására és befolyásos pozíciók megszerzésére. A trónviszály, a dinasztian belüli megosztottság alkalmat teremtett a helyezkedésre, s a győztes tábor számára a magasabbra jutás ígérését hordozta. Végző fokon egy zárt és merev uralmi szerkezetet tett átmenetileg mobilissá. A királyi házon belüli meghasonlás attól is megóvta a küzdő csoportok tagjait, hogy a dinasztia iránti hűtlenség gyanújába keveredjenek. A testvérháború elmérgesedésében tehát András herceg hatalomvágyán kívül fontos szerepet játszottak az egymás kiszorításán ügyködő előkelek azon érdekei is, amelyek a konfliktus kirobbantásához és fenntartásához fűződtek.

A források nem tárják fel pontosan Imre és András politikai irányvonalának esetleges eltéréseit. Trónon eltöltött nyolc éve a királyt az apai kormányzati hagyomány őrzőjeként láttatja. András esetében viszont nincs biztos fogódzónk olyan feltételezésekhez, hogy későbbi újító királyi gyakorlatából bármi változtató törekvés már ekkor valamiféle ellenzéki programnak szolgált volna alapjául. A herceg tettei legfeljebb személyiségének néhány hangsúlyos vonásában vetítik előre a majdani II. András király alakját. Ezek között a nagyra törő ambíciók, a merész kezdeményezőkézség, a kockázatos hajlam, a harci kedv, illetve a személyes vonzerő emelhető ki. Bár ismeretes néhány korai adománya, ám

esetükben is eldönthetetlen, hogy az Imrét ugyancsak adakozásokra ösztönző támogatószerzési kényszert kell-e látni a háttérükben, esetleg valamilyen elvi megfontolás is állt mögöttük, vagy csupán András alkati nagyvonalúságának megmutatkozásáról van szó. Mindenesetre feltűnő, hogy a herceg igen sikeresen vont Imre mellől a maga oldalára sok tekintélyes és megbecsült egyházi és világi előkelőt.

A belső nyugalmat hozó új évszázad első éveit mozgalmas külpolitika jellemezte. Sem Imre, sem pedig András nem sietett keresztes fogadalmát teljesíteni. András ekkoriban kötött házasságot az Adriai-tenger menti isztriai és krajnai területeken uralkodó Berthold meráni herceg leányával, Gertrúddal. Imrének a néhány évvel korábban Konstancia aragón királylánnyal kötött házasságából még a századforduló táján megszületett a kislánya. A családi eseményeken túl nyomósabb indok is adódott a szentföldi út elodázására, mégpedig a balkáni hitterjesztés és hitvédelem feladatai. A király, apjának aktív balkáni politikáját folytatva, 1201-ben beavatkozott a szerbiai dinasztikus harcokba, s biztosította pártfoglaltja, Nemanja egyik fia, Vukan számára a nagyzsúpáni méltóságot. Tervbe vette, hogy megszerzi neki Rómából a koronát is, amivel egyrészt a szerbek római katolikus hitre térítését, másrészt saját fennhatóságának e területre való kiterjesztését kívánta keresztülvinni. Uralkodói címei közé 1202-ben felvette a Szerbia királya titulust.

A Boszniával szembeni beavatkozásra a bogumil eretnekség terjedése adott okot. E 10. századi gyökerekig visszanyúló, üldözött tanításból több nyugat-európai eretnek mozgalom is merített. A bogumilok az anyagi világot az ördög művének tekintették, és szembeállították vele Isten tökéletes szellemi világát. III. Ince pápa Európa-szerte kérlelhetetlenül fellépett mindenféle tévtan kiirtásáért, s minthogy a bogumilizmus fő fészke Boszniában volt, Imrére bízta a terület megtisztításának feladatát. Az ugyancsak eretnek hiten lévő bosnyák fejedelem, Kulin bán s a bogumil vezetők az 1202. évi fenyegetés nyomán megígérték hitük feladását. Am Imre sikere látszateredménynek bizonyult, mivel a „romlott hit” mélyen átitatta az ottani lakosság lelkét, röviddel utóbb pedig Kulin bán is meghalt.

A magyar király 1202-ben hadat vezetett a Kalojan bolgár uralkodó által megszállt Morava menti terület visszaszerzésére. A Barancs és Niš

térségére kiterjedő vidék III. Béla szerzeménye volt. Miután a Bizánctól eltávolodó bolgárok és a római rítus balkáni terjesztésében érdekelt pápaság érintkezésbe lépett egymással, Imre kísérletet tett arra, hogy közvetítői szerepből magyar hűbér alá vonja az új formát nyerő bolgár királyságot. Törekvései nem találkoztak III. Ince tetszésével, aki tőle függetlenül juttatta királyi címhez 1204-ben Kalojant. A bolgár uralkodó Imre Morava-völgyi foglalását is megsemmisítette. Magyarország még egy tekintetben kárvallottja lett az egyház nagypolitikai törekvéseinek. Hosszú előkészületek után 1202-ben elindult a negyedik kereszties hadjárat, amely azonban nem a Szent Sír visszaszerzéséért kifejtett erőfeszítésekről híresült el, hanem a velencei kereskedelmi érdekek hatékony érvényesítéséről. A haderő szállítását vállaló lagünaváros rávette a fegyvereseket, hogy elfoglalják a magyar fennhatóság alatt álló Zára városát, amelyet azután a velenceiek csaknem a földdel tettek egyenlővé. A veszteség okán csak pápai együttérzést lehetett szerezni, az anyagi kártérítés azonban elmaradt.

A lovagok ezután is a velencei kereskedők befolyása alatt vitézkedve – 1204-ben elfoglalták Konstantinápolyt, s a megdőntött Bizánci Birodalom helyén életre hívták az 1261-ig fennálló Latin Császárságot. Mindennek következtében a mesés Kelet áruit hallatlan haszonnal közvetítő levantei kereskedelem a velenceiek kezére került. Magyarország déli határáról egyik pillanatról a másikra eltűnt az a birodalom, amely politikai, gazdasági és kulturális tekintetben századok óta erős formáló hatást fejtett ki az Árpádok népére és királyságára. A terjeszkedő s az űrt hamar betöltő latin Európa sokrétű befolyása számottevő ellensúly nélkül érvényesülhetett a 13. századtól a Kárpát-medencében.

Háromévi szünet után. 1203 őszén ismét kiújult a testvérek viszálya. Az okokat nem lehet világosan látni. A találgatásokban külső és belső tényezők befolyása egyaránt felvethető. András a Gertrúddal kötött házassággal olyan családi kapcsolattrendszerbe került, amelynek megvolt a maga érdekeltisége a Német Császárság trónküzdelmében. Apósának családja Sváb Fülöp német király támogatójának számított, akivel szemben IV. Ottó ellenkirály sorakoztatta fel az ellenérőket. III. Ince pápa az utóbbi tábor oldalán foglalt állást. Imre király ugyancsak a pápa pártfoglaltja mellett kötelezte el magát, akit 1203-tól fegyveres tá-

mogatásban is részesített. A fivérek eme szembekeverülésén kívül fennáll az a lehetőség is, hogy Andrást hitvese, Gertrúd – illetve annak családja – a német bonyodalmaktól függetlenül is Imre elleni fellépésre bátorította. Felvethető esetleg az ellentétek mögött a trónutódlás kérdésének felszínre kerülése. Imre – különösen, ha az alig egy év múlva halálát okozó súlyos betegségének tudatában volt – kisleány, László hercegnek a trónt csak mielőbbi megkoronáztatásával biztosíthatta. Nagy a valószínűsége, hogy az ország megosztott előkelőitől szintén nem állt távol a fivérek közötti egyenetlenség szítása. Az esztergomi és a kalocsai érsek rivalizálása ekkoriban vezetett oda, hogy Jób, az ország első főpapja ugyancsak a király ellen fordult, miután Imre Jánost, Kalocsa érsekét támogatta vele szemben. Számos püspök változatlanul András hívének mutatkozott. III. Ince gyakori igazságosztó levelei arra utalnak, hogy a béke éveiben sem hunytak ki az ország vezető köreit szabdaló ellentétek. A sokféle viszályforrásból táplált ellenségeskedés folytán ismét fegyveres összecsapás volt kirobbanóban.

Az ellenfelek a Dráva mellett, Varasdnál néztek farkasszemet egymással, kardcsapásra azonban valószínűleg mégsem került sor közöttük. A jó fél évszázaddal később alkotó krónikás, Spalatói Tamás elmondása szerint Imre király egy mesébe illő jelenettel vetett véget a szembenállásnak. Királyi pálcával a kezében átment öccse táborába, s „Hadd lássam, ki merészeli kezét ráemelni a királyi nemzetség véérére?” kérdés kíséretében kivette András hívei köréből, s így foglyul ejtve börtönbe záratta. A fegyvert letevő ellentábor kegyelemért esdeklő tagjainak kivétel nélkül megbocsátott. Noha jogos kétség ébred az elbeszéltek valódisága felől, nyílt ütközetről még sincs híradás. A vérontás nélkül zárult konfliktus nyomán András Esztergomban őriztette a király, hitvesét, Gertrúdot pedig visszaküldte hazájába.

A herceg néhány hónap múlva hívei segítségével kiszabadult ugyan az őrizetből, azt azonban nem hiúsíthatta meg, hogy Imre a III. Incétől elnyert engedély alapján 1204. augusztus 26-án megkoronáztassa János kalocsai érsekkel egyszersmind pápai megerősítésre váró esztergomi főpappal – kisleány. III. László királyt. E lépését nagyon sürgette már az idő, hiszen testét halálos betegség gyötörte. Nyilvánvalóan tisztában kellett lennie azzal, hogy gyermeke királlyá avatásával öccsét csak a ki-

rályi trón megszerzésétől foszthatja meg, ám az országvezetésből nem rekesztheti ki. Így a további vizálykodás elkerülése érdekében végrendeletében Andrást tette meg fia gyámjává s a királyság kormányzójává. A magyar krónika tudósítása szerint halálának napja 1204. november 30-ára esett. Testét az egi székesegyházban helyezték sírba.

A legfeljebb négyesztendő III. László király még fél évet sem állt az ország élén. András a bátyjától kapott jogcím alapján teljes hatalomgyakorlásra rendezkedett be. Visszahívta nejét az udvarba, s koré sereg-lő hívei tanácsával kezdett kormányozni. Egykori ellenségeinek, az elhunyt király volt párthíveinek csak a mellözöttség jutott osztályrészü. III. Ince pápa, a gyermek király legfőbb védelmezője hasztalan intette Andrást, továbbá az ország vezetőit és egész népét III. László tiszteletben tartására és uralkodói jogai megóvására. András még az Imre által fiára hagyott pénzt is lefoglaltatta a pilisi monostorban. A sérelmek és megaláztatások Konstancia özvegy királynét sem kerülték el. Az anyakirályné végül nem tűrhette tovább fia és a saját megalázó helyzetét, 1205 tavaszán leghívebb főurai segítségével Ausztriába, VI. Lipót osztrák herceg oltalma alá menekítette a gyermek királyt s a koronát. András eredménytelenül próbálkozott meghiúsítani a szökést a nyugati országkapu eltorlaszolásával. A szerencse azonban mégiscsak mellé szegődött. III. László alig néhány hét múlva, 1205. május 7-én Bécsben váratlanul meghalt. Holttestét itthon, Székesfehérvárott temették el. Ezzel minden akadály elhárult az elöl, hogy a vágyott főhatalmat András immár mint törvényes uralkodó gyakorolhassa a királyság fölött.

II. ANDRÁS, A VÁLLALKOZÓ KEDVŰ KIRÁLY

Új utakon Az 1205. május 29-én megkoronázott II. András király egy szempontból feltétlenül kedvezőbb helyzetben kezdette meg kormányzását, mint a megelőző fél évszázad bármelyik trónra került magyar uralkodója. Nevezetesen azért, mert udvarában nem élt a dinasztíának egyetlen férfi tagja sem, ezáltal mentesült azoktól a gondoktól, amelyeket a koronát vagy az ország egységét veszélyeztető hatalomvágyó rokonok semlegesítése, illetve félreállítása okozott elődeinek. Elvben semmi akadálya nem volt annak, hogy az Árpádok hagyománya szerinti hatalomgyakorlást folytasson. Valamelyest nehézség elé állíthatták ugyan Imre és III. László főszerephez szokott – vele szemben egyértelműen ellenséges – egykori hívei, ám mert azok szervezkedéséhez hiányzott az uralkodócsaládból származó vezéralak, ekként akár a kormányzaton belüli személycserék végrehajtása, akár a hangadók irányában teendő néhány leszerelő gesztus megfelelő módot kínált a probléma kezelésére. Ha a király az egyetlen biztos igazodási pont, az ősi berendezkedés logikája szerint a boldogulás egyetlen útját is csak az ő szolgálata kínálhatta. A szerencsés kiindulás adta lehetőségeket azonban II. András király nem igyekezett ilyesformán kihasználni.

Országlása alapvetően szakítást jelentett a két évszázados királyi kormányzati gyakorlattal. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon az ország állapota nem engedték meg számára a hagyományos rendszer további működtetését, avagy uralkodói szándékot kell keresni a változta-

tások mögött. Egyszerre könnyű és nehéz is erre választ adni. Miután II. András a legcsekélyebb jelét sem mutatta annak, hogy apja, III. Béla kormányzását tekinti mintaként, mi több, a változtató intézkedések sora közepette lépten-nyomon hangoztatta is megújító elhatározását, így királyi akaratának kétely nélkül döntő szerepet kell a Szent István-i rendszer lebontásában tulajdonítani. Nehezebb pontosan megítélni a régi világ további működőképességének lehetőségeit. Ezek időponthoz nem köthető gazdasági és társadalmi folyamatok előrehaladottságától függenek. IV. Béla király negyedszázad múlva sem tekintette kivihetetlen feladatnak, hogy a régi rend újralesztésével próbálkozzék. Feltehető, hogy II. András uralma kezdetén az efféle törekvések előtt – kellő szándékok mellett – még járhatóbb utak álltak nyitva. A királyt azonban másféle elképzelések vezették.

Míg a testvérháború természetes kísérőjelensége volt a támogatói kör bővítését célzó birtokadományozás, annál meglepőbb, hogy e juttatások sora nem szakadt meg az új király trónra kerülése után sem. Sőt az 1205 utáni belpolitikának éppen ez vált központi mozzanatává. Egy 1208. évi királyi oklevél elvi érvénnyel hangoztatja, hogy „a királyi felség bőkezűségét semmi sem szoríthatja határok közé, és az uralkodó számára az adományozás legjobb mértéke a mértéktelenség”. Noha az utókor szeme előtt a fennmaradt adománylevelekből igen fogyatékosan tárul fel a királyi birtokok elidegenítésének kiterjedtsége, az érzékelhető következmények mégis rendkívüli méreteket öltö osztogatásra utalnak. Hogy az új országvezetési gyakorlat tengelyében az uralkodói földek tömeges magánkézre adása állt, azt II. András egyik 1217-ben kelt oklevele igazolja. Ebben összegezve az általa foganatosított új intézkedéseket (*novae institutiones*), elbeszéli, hogy bizonyos főemberei tanácsára megváltoztatta az ország földjének elődei által korábban nem bolygatott állapotát, és szétosztotta örökölhető birtokokként bárói és vitézei között a gazdag Magyarország földjeit, várait, vármegyéit és más egyéb jövedelmeit. Az általános osztzkodás képe tökéletes bizonyítékot szolgáltat az uralkodó tudatos és eltökélt szaktítására a korábbi kormányzati hagyományokkal. Az új viszonyok megteremtése érdekében elhatározta, hogy felszámolja a királyi birtoktulajdon túlsúlyát, s az uralkodói földek tetemes részét magánosok – elsősorban világi hívei – kezébe engedi át.

A magyar királyok az előző két évszázad során gyakorlatilag csorbítatlanul megőrizték a hatalmuk alapját képező roppant földállományt. Azok az adományok, amelyeket Szent István utódai egyháziaknak és világiaknak juttattak, alig észrevehető fogyatkozást okoztak birtokaikban, minthogy az örökölhető juttatások csak kis személyi kört érintettek, szerény méreteket öltöttek, és messze nem voltak mindennaposak. Az öröklési rend Kálmán király által bevezetett szigorítása a rokonsági öröklést a legközelebbi oldalra korlátozta, így sűrűn előfordulhatott örökös hiányában a földek visszaháramlása az uralkodók jogkörébe. A királyi birtoktulajdont csökkentő adományok és a visszaháramlás biztosította gyarapodás egyensúlya a 12. század végéig nagyjából fenntarthatónak mutatkozott.

A II. András alatt meginduló elidegenítés a királyi földek valamennyi típusára kiterjedt. Nincs nyoma olyan törekvésnek, amely a vár- és udvarnokföldeket kímélte volna a néptelenül tátongó hatalmas térségekkel szemben. Néhány esetben az is előfordult, hogy egész vármegyék jutottak magánosok kezére. Ez voltaképpen a királyi várnak és a hozzárendelt, vele egységet képező földállománynak, a várispánságnak az eladományozását jelentette. Nem érintette ugyanakkor azoknak a birtokjogait, akik az ispáni központból felügyelt közigazgatási egység, a vármegye határain belül fekvő egyéb földek tulajdonosai voltak. Az efféle megyeadományok zöme a Dráván túli területekre esett, ahol a megye fogalma nemzeti szállítás-területek kisebb egységeit jelölte. A magyarországi részről csak a nyugati határszélen fekvő locsmándi várispánság II. András általi eladományozásáról vall okleveles adat. Ezt egyik kegyeltje, Szák nembeli Barc fia Miklós szerezte tőle. Ennek ellenére valószínűleg nem elszigetelt jelenségről lehetett szó, hiszen az újszerű adományozó politika kapcsán már említett, 1217. évi királyi irat is szól ilyesmiről, az 1222-es Aranybullába került megyeadományozási tilalmat pedig aligha lehet másképpen értelmezni, mint egy létező gyakorlat rosszallását. A földadományok sokszor kiegészültek további engedelményekkel is, amelyek addigi királyi jogok és jövedelmek birtokosaivá tették a kedvezményezetteket.

Az uralkodót, hatalmi apparátusát és kincstárát mérhetetlen veszteségek érték ezáltal. Ráadásul szinte jóvátehetetlenek is, minthogy Ma-

gyarországon az adományozást nem jellemezték a hűbériségben ismert visszterhes elemek. Uralkodóink jutalom gyanánt adták a birtokokat, azt tartván, hogy „a királyi felség köteles alattvalói érdemeit figyelmen kívül tartani, és megszolgált adományokkal felelni rájuk, hogy a példa nyomán mások is hevesebb hűségre lobbanjanak”. Olyan kötelezően elvárt ellenszolgáltatás, amelynek elmulasztása birtokvesztést vonhatott maga után, nem tapadt az adománybirtokokhoz. A visszaháramlás előtt e tekintetben szinte teljesen hiányoztak az utak. Csúpan a kirívó hűtlenséget büntető teljes jószágvesztés esete folytán juthattak nagy ritkán vissza uralkodói kézre magánbirtokok.

Mi sarkallta II. Andrást az adományozó politikára, ha erre nem feltétlenül szorította rá helyzete, a veszteségek pedig közvetlenül beláthatóak voltak? Bizonyosnak kell tartanunk, hogy nem tekinthette elég hatékonynak a hatalmas kiterjedésű, nehézkes királyi birtokszervezetet s a rajta nyugvó kormányzati rendszert. Ha merész ambíciói, hódító külpolitikai céljai eléréséhez kellő erőt látott volna örökségében, aligha vág bele nagy lendülettel az „általános osztozkodásba”. Nem ismeretes pontosan, hogy külső minták mennyiben befolyásolták elképzelései kialakításában. Meglehet, hogy feleségének meráni környezete formálta szemléletét, de tengeremelléki éveiben Dalmácia fejlettebb, városias vidékén, esetleg osztrák területek példájából szerzett tapasztalatai is ráirányíthatták figyelmét a hazai állapotok korszerűtlenségére, illetve a pénzforgalomban, áru gazdaságban rejlő előnyökre. Az adományozásokból származó veszteségeket mindenesetre korántsem tekintette annyira súlyosnak, hogy ez eltántorította volna az újításoktól.

Nem kétséges, hogy amikor megnyitotta a zsilipeket a változások előtt, a következményeknek, a menet közben előálló gondoknak a töredékével számolt csak előre. Kétséges, hogy bármilyen elképzelése lett volna a társadalmi feszültségek kezelésére, az adományok révén megingatott egzisztenciák sorsának rendezésére. Annak sincs nyoma, hogy a területi igazgatás egész szervezetét meggrázkódtató következmények orvoslására felkészült volna. Két területen azonban biztosan nem engedhette meg, hogy rontsa a maga uralkodói pozícióit, s ne rendelkezze határozott elképzelésekkel a kieső erőforrások pótlására: nevezetesen az apadó jövedelmek, továbbá a katonai erő dolgában. Inkább az valószínűsíthető,

hogy mindkét téren javulást és gyarapodást remélt az újításoktól, és éppen e várakozás adta meg számára a legfőbb ösztönző indítást.

Megfogyatkozó jövedelmei kiegyenlítésében világos elképzelés vezette. Törekvése arra irányult, hogy a birtokállománytól nem függő, királyi jogon befolyó bevételeinek növelésével pótolja a hiányt. A *regiák* alapú államháztartás az adók, vámok és királyi monopóliumok gazdasági forrásán nyugszik, szemben a hagyományos gyakorlattal, amelyben a királyi földeken élő szolganéptől elsajátított, jórészt természetben befolyó földesúri (*domanialis*) jövedelmekre esett a hangsúly. A váltási lehetőség felismerésére az áruterelés és a pénzforgalom élénkülése szolgáltatott alapot. II. András új intézkedései számos elemükben az ország államháztartásának megújítási kísérletét jelentették, közvetve pedig az áruterelés és a pénzgazdálkodás kibontakozását segítették.

A várszervezet gyengítése a király számára elsősorban katonai vetületű kérdés volt, de bizonyos fokig társadalompolitikai összefüggéseket is felvetett. A régi hadszervezetben az ország legfőbb ereje a várispánságok 30 000 főre becsülhető katonai kontingensén nyugodott. Ennek sorvasztása egyet jelentett a királyság védelmi képességének gyengítésével, illetve a hódító célokat melengető külpolitika feladásával. Kétség sem férhet hozzá, hogy II. András király törekvései merőben ellentétesek voltak ezzel; őt nagyon is merész külpolitikai ambíciók fűtötték. Inkább azt kell valószínűsíteni, hogy a hagyományos rendszer merev kötöttségeiben a mozgósítható erők olyan korlátját látta, amelyet célszerűnek vélt megbontani. A hatékonyabban megmozdítható hadi energiákat az adakozó birtokpolitika révén remélte maga köré vonzani. Az általa megerősített, óriási vagyonok gazdáivá tett hatalmasságok kétségtelenül olyan anyagi források birtokába jutottak, amelyek rövid idő alatt képessé tették őket saját rendelkezésű fegyveres erő kialakítására és fenntartására. II. András birtokadományaival megteremtette főemberei önállóságának az alapját, s további adományok reményével vonta szorosan magához, illetve az általa kitűzött külpolitikai célok megvalósításához e kiválasztott szűk elit hathatósá tette erejét, fegyveres támogatását. A király szemében már nem a régi típusú, szolgai engedelmis ispáni tisztségviselők alkották a világi arisztokrácia mérvadó csoportját. Ezek rangjának fénye, egykori tekintélye uralma idején

erősen megkopott. Soraikból kiemelkedett egy magasabbra helyezett, udvari és országos tisztségeket viselő világi arisztokrácia, amelynek engedelmességét kevésbé a parancs szigora, mint inkább az érdekek és a felelősség közössége tartotta fenn.

II. András társadalompolitikájának kétségkívül a legfőbb újszerű és akaratán múló elme ennek a gyorsan hatalmassá váló világi nagybirtokosi rétegnek a megteremtése volt. Az adományok során a király biztonnal számolt veszteségeivel, de elsősorban mégiscsak az elérhető nyereség lebeghetett a szeme előtt. E téren a legfontosabb céljának alighanem a feltétlenül odaadó, nagy hatalmú szövetségesek megtalálását tartotta. Közel engedte magához az általa felemeltek, befolyást hagyott számukra az ország vezetésébe. Kegyéért cserébe elvárta viszont a feltétlen és hathatós támogatást, amely szükség esetén a saját erőforrásokat is vonakodás nélkül az uralkodó szolgálatába állította. E szűk elit rövidesen nevében is elkülönült a felkapaszzkodásban tőle elmaradtaktól. A legfőbb méltóságok betöltőit báróknak kezdték nevezni, amely megjelölés 1216-ban bukkan fel először.

A csoportjukat alkotók II. András idején mint hű párthívek jobbjára még szilárd támaszai voltak a kormánynak. Nem került azonnal felszínre az a lényegi változás, amely a 12. századi állapotokhoz képest az arisztokrácia és a király kapcsolatában bekövetkezett. A hajdani egyértelmű alá-fölérendeltség helyett mindinkább a kiegyenlítődés elemei kezdték meghatározni ezt a viszonyt. Az ország anyagi és emberi erőforrásai fölötti „általános osztozkodás” önálló hatalmi tényezővé avatta a felemelkedettek táborát, amely ekkor indult el saját növekedési pályáján.

Háborúk és külkapcsolatok Megkoronázása után alig néhány hónappal II. András máris hadsereg élén vonult Halicsba, megnyitván ezzel azoknak a katonai vállalkozásoknak a hosszú sorát, amelyek révén uralma végéig makacs eltökéltséggel igyekezett fennhatóságát kiterjeszteni a szomszédos orosz részfejedelemségre. A hódítás belső indíttatása rövid életű gyermekekori fejedelemségének emlékéből eredhetett, ám az is kétségtelen, hogy Halics ez

II. ANDRÁS, A VÁLLALKOZÓ KEDVŰ KIRÁLY

idő tájt értékes területnek számított. A Kijevi Rusztól a 12. század során elváló részállam fejlődésének a kelet-európai gazdasági világ nagy forgalmú kereskedelmi útjainak közelsége adott lendületet. A stabil politikai viszonyok megszilárdulását azonban súlyos belső ellentétek gátolták. Mivel a széthúzó előkelők, a bojárok egyes csoportjai más-más külső erőkben letek támogatókra – így a magyar királyon kívül a krakkói fejedelemben, valamint több orosz részállam uralkodójában, a rendszeres beavatkozások állandósították a hódító fenyegetéseket, és végképp törékennyé tették a fejedelemség berendezkedését.

1205-ben az kínált alkalmat a magyar fellépésre, hogy a lengyelekkel csatározva meghalt Roman halicsi fejedelem, aki egyidejűleg az északról szomszédos részfejedelemséget, Volhíniát is uralta. (Ez utóbbi térség Vlagyimir elnevezéséből származik a magyaroknál használt Lodóméria területnév, míg Halicsot Galiciának és Gácsországnak nevezték.) András hadakat hagyva hátra Halicsban, gondoskodott Roman kiskorú fiai és özvegye jogainak védelméről. Visszatérése után uralkodói titulusai közé felvette a Halics és Lodóméria királya címet. A halicsi helyzet elrendezése azonban egyáltalán nem bizonyult tartósnak, mivel a magyar befolyás letéteményeseit a bojárok külső segítséget hozva már 1206-ban elűzték. A magyar királynak azonban nem szegte kedvét a kudarc, és egyre jobban belebonyolódott katonailag és diplomáciailag is a zűrzavaros halicsi helyzetbe. 1215-ig nem kevesebb mint nyolc hadjáratot indított a fejedelemség birtokbavételéért. Többször személyesen állt a hadak élére. Hol Roman árváját, Danyilót tekintette gyámolítottjának, hol korábbi ellenségeiben talált szövetségest ügyének, 1210-ben pedig az erdélyi vajdát, Korlát fia Benedeket ültette be a meghódított fejedelemség kormányzásába. Ha kellett, szövetkezett a bojárokkal, máskor ellenségként lépett fel velük szemben. Változékony érdekei alakították viszonyát Leszek krakkói fejedelemmel is. Időnként rivalizáló ellenségesség, olykor meg szövetségi együttműködés jellemezte kapcsolatukat.

Mivel a sorozatos fegyveres fellépések rendre csak illékony eredményekhez vezettek, II. András úgy találta, hogy egy magyar lengyel megegyezéssel állíthatja szilárdabb alapokra halicsi ambícióit. Mivel az 1210-es évekre már több gyermek apja volt, így az együttműködésnek házassági szerződés teremtett keretet. Az 1214-ben tető alá hozott

megállapodás szerint második fia, az ekkor hatéves Kálmán herceg hitvesül kapta Leszek kislányát, Salomét, a halicsi trón pedig a pápai engedéllyel királyi címet nyerő Kálmáné lett. A magyar–lengyel erők csakhamar birtokba is vették a kis rutén országot, ahol immár Kálmán fősege alatt valósult meg a magyar uralom. A számításokkal ellentétben azonban ez a rendezés is gyorsan felborult. Sem a bojárok, sem Leszek nem adták fel önálló törekvéseiket, lépéseikkel pedig messze nem a magyar uralom meggyökerezését segítették. Nagyban rontotta az 1216-ban megkoronázott Kálmán népszerűségét a latin rítusú papság türelmetlen és erőszakos áttérítő fellépése. Minthogy közben Danyilo bendorult a novgorodi fejedelmi családba, trónigénye mögött immár katonai erőt is fel tudott mutatni. A hatalomváltás gondolatával általában könnyen megbarátkozó halicsiak nagy része elpártolt Kálmántól, aki 1219-ben királyságát feladva meghátrált. Tartósan viszont Danyilo és apósa, Msztyiszlav fejedelem sem rendezkedhetett be friss szerzeményébe, ugyanis a magyar és a lengyel erők hamarosan megindultak az elűzött királyi pár visszatételéért, s akciójuk még 1219-ben sikert hozott. Ám alig két év múlva újból fordult a kocka. Msztyiszlav nemcsak legyőzte a Kálmán uralmán örökődő magyarokat, de az uralkodópárt is fogságba ejtette. II. András csak azzal válthatta ki őket az őrizetből, hogy végérvényesen lemondott fia trónigényéről. A békekötés mindazonáltal egy ponton mégis hagyott némi teret a halicsi magyar érdekek későbbi érvényesülése előtt, ugyanis a legifjabb királyi herceget, Andrást eljegyezték Msztyiszlav leányával.

Az ország erőforrásait alaposan igénybe vevő, ám érdemleges haszonnal nem járó északkeleti hadjáratokon kívül II. András igyekezett felszínen tartani királysága más irányú külpolitikai érdekeit is, bár komolyabb katonai erőfeszítéseket ez nem kívánt tőle. Az európai nagypolitika nyugaton és délen ekkoriban lezajló eseményeibe közvetlen formában alig kapcsolódott be, ám a végbement változások áttételes hatásai állásfoglalásokra, olykor pedig cselekvésre késztették. A német trónküzdelmekhez feleségének családja révén kapcsolódott, mivel sógorai alaposan beleártották magukat a birodalmi viszályba. Bűnrészességgel vádolták őket Fülöp német király megölésében. emiatt 1208-ban Magyarországra kellett menekülniük. Visszatérésük hazájukba András

közvetítése révén vált lehetővé. A magyar uralkodó 1213-ban fegyveres segítséget küldött Szászországba a pápa pártfogoltjának, II. Frigyes német ellenkirálynak IV. Ottó császár ellenében.

A balkáni viszonyokat érintő, már említett nagy hatású változást a Bizánci Birodalom összeomlása jelentette. A létrejövő Latin Császárság hamarosan összeütközésbe került a bolgárokkal, akik Kalojan idején sikeres harcokat vívtak az új kereszties állammal. Kalojan utódát, Borilt viszont sorozatos kudarcok érték Henrik latin császárral szemben, s a területi veszteségek trónját is megrendítették. II. Andrásról kapott 1210-ben hatékony segítséget, amikor a király visszajuttatta hatalmába az elpártolt Vidint. Ezen akció kapcsán vall először biztos forrásadat a románok magyarországi jelenlétéről. A Vidin bevételére küldött Iwachin szebeni ispán seregében ugyanis a szászok, hesenyők és székelemek mellett román segédcsoportok is szerepeltek. A Borillal ápoljt jó viszony nyomán II. András legidősebb fiát, a hét-nyolc éves korban lévő Bélát eljegyezték a bolgár uralkodó leányával. Bár a tervezett nász végül elmaradt, feltételezni lehet, hogy ekkor kerülhetett ismét magyar fennhatóság alá a Morava-völgy északi vidéke, amelyet még Kalojan foglalt el Imrétől. A bulgáriai dinasztikus kapcsolat létesítése hosszabb távon összefügghetett II. András királynak a bizánci területek iránt ébredt érdeklődésével.

Miután 1213-ban Gertrúd királyné merénylet áldozata lett, II. András 1215-ben abból a Capet-házból eredő francia Courtenay családból választott magának új hitvest, Jolantát, akinek fivérei – Balduin és Henrik – váltották egymást a latin császári trónon. A keresztiesek vezető köreihez egyébként még egy rokoni szál fűzte a magyar királyt, tudniillik nővére, Margit – aki II. Angelosz Izsák bizánci császár özvegye volt – Bizánc cleste után hozzáment Thesszaloniké latin királyához, Montferrati Bonifáchoz. Bonifác 1207-ben meghalt ugyan, ám utódot hagyott maga után, aki helyett Margit kormányzott tovább. E mozzanatot 1216-ban vált jelentőssé, amikor Henrik latin császár halálakor Margit környezete erősen szorgalmazta II. András császárrá tételét. Megválasztásának előmozdítását a magyar király a régóta halogatott szentföldi hadjárat megindításától remélte. A bizánci lehetőség kiaknázása érdekében szárazföldi útra tett előkészületeket. A nagy reményű

trónszerzés kilátásai azonban 1217 tavaszára kútba estek, mivel a latin császári címet András apósa, Courtenay Péter szerezte meg. A hadjárat szétkürtölt terve viszont már nem engedte, hogy a király visszakozzon fogadalma teljesítésétől. Mindössze annyit változtathatott, hogy végül a gyorsabb hajóút mellett döntött.

II. András keresztes hadjáratához más dicsőség nem fűződik azon kívül, hogy egyetlen magyar királyként vállalkozott ilyesmire. Az ország, amelyet súlyos belső viszályok szabdaltak, kimerítve a sorozatos halicsi akciókban, és vergődve a kísérletező újítások keltezte zűrzavarban, nem biztosíthatta királyának a kellő erőforrást egy felmutatható eredményeket hozó hadjáratához. Pénztelensége tetemes adósságokba keverte Andrást. Velencei szállítónak például azzal fizetett, hogy lemondott Záráról, egyidejűleg pedig kereskedelmi kiváltságokat biztosított országában a lagúnaváros kalmárainak. A Szentföldön töltött három hónapnyi idő alatt kerülte a nagyszabású katonai akciókat. A mohamedánokkal alkalomszerűen vívott harcok így is megtépázták seregét. A király ottléte idején felkereste a nevezetesebb szent helyeket, magyarországi adományokban részesítette a johannita lovagokat, ereklyéket vásárolt, és további adósságokba verte magát. Még Szent István hitvesének, Gizella királynénak Veszprémből elhozott koronáját is kénytelen volt áruba bocsátani. Az 1218 januárjában befejeződő vállalkozás legmaradandóbb eredményét végül is a visszaút során gyermekei számára létesített házassági szerződések jelentették. A Bizánc örökségét őrző kis-ázsiai Nikaiai Császárság urától, Laszkarisz Theodorosztól jegyesül nyerte Béla fia számára a császár leányát, Máriát – akit magával is hozott –, majd pedig az új bolgár uralkodónak, II. Aszen Ivánnak adta hitvesül legidősebb lányát, Máriát. Halálig tartó maradt mindkét házassági kapcsolat.

Hazatértekor országát siralmas állapotban találta a király. Az új pápához, III. Honoriuszhoz intézett levelében felpanaszolta, hogy az elgyötört és minden kincstári jövedelméből kifosztott királyság leromlott helyzetében nem tudja megfizetni adósságait, amelyekbe szentföldi zarándoklata keverte, és hogy legalább tizenöt évre lesz szüksége a válságos viszonyok rendezéséhez.

A kétségbeejtő állapotok kialakulásához nagyban hozzájárult II. András első tizenkét évének rendkívül élénk, háborúban bővelkedő külpolitikája. Céljaihoz rendre sikerült mozgósítania az erőket, s ez bizonyos fokig uralkodói rátermettségét, valamint a királyság komoly teherbíró képességét mutatja. A túlhajtott és semmi eredményt nem hozó erőfeszítések azonban menthetetlenül az ország kimerüléséhez vezettek. A gyakori hadakozással összefüggő adománypolitika a földjavak szerzésében élen járó arisztokratákat tette a helyzet igazi haszonélvezőivé. II. András irányukban tanúsított egyoldalú kedvezései – végeredményben az eliten belül megindult rétegződés – hamar fellohbanlották a rivalizálásból fakadó éles ellentéteket, így a királynak hadi vállalkozásai mellett az állandósuló belpolitikai feszültségek gondjával is meg kellett birkóznia.

Belső viszályok A féltékeny versengésben gyökerező ellentétek legáltalában három törésvonal mentén állították szembe egymással az előkelők köreit. Örökölt ellenségeskedésként tovább élt az egykori testvérharc két táborának viszálykodása. Elmérgesedő gyűlölet vont mély árkot a hazai arisztokrácia, illetve az udvarban mind megbecsültebb helyzetet élvező – elsősorban meráni – jövevények közé. A legsúlyosabb megosztottság mindazonáltal a királyi újító politika haszonélvezőinek és kárvallottjainak csoportjai között feszült.

Az Imre-pártiak sorsa a mellőzöttség lett, s még ha ispáni tisztét meg is tudta tartani egyik-másikuk, az országos és udvari méltóságok elnyerésének útja elzáródott előttük. Helyzetüket csaknem elviselhetetlenné tette, hogy a mértéktelen királyi bőkezűség áldásaiból vagy teljesen kimaradtak, vagy csak kevésbé részesülhettek. Leszakadásuk az egykori ellentábor hatalmasaitól mind behozhatatlanabbnak mutatkozott. Emiatt képtelenek voltak megbékélni II. András új berendezkedésével, amelynek megbuktatása néhány év elteltével létérdekként jelentkezett. Az Imre-párti múlt ilyesformán nagyjából egyet jelentett az országvezetés új irányvonalának elutasításával. E hatalomból félteszóritott csoport eleinte azzal a lehetőséggel sem rendelkezett, hogy a régi bevált módszer szerint a dinasztia valamelyik trónra áhítozó tagja

mögé sorakozzon fel, s ezáltal leplezetten juttathassa felszínre ellentétes törekvéseit. A királyi család időközben ugyan örvendetesen gyarapodott, s két leány, Mária és Erzsébet mellett 1210 táján már három fiúval – Bélával, Kálmánnal és Andrással – is büszkélkedett, ám a kisgyermek hercegeket nem lehetett eszközül használni, Gertrúd gondos anyja volt, aki a jelek szerint a politikába is alaposan beleártotta magát. Semmi esélyt nem engedett az Imre-pártiaknak, hogy fiai közelébe férközhessenek. Az egyetlen szóba jöhető királyi férfi rokonságot II. András Kis-Ázsiában élő unokaöccsei, a III. Béla örizetéből görög földre távozott Géza hercegnek a fiai jelentették. Velük igyekeztek kapcsolatot teremteni az András megbuktatására szövetkezők, hazahívásuktól remélvén fordulatot. Az 1210 előtt szövődő szervezkedés azonban még kezdeti szakaszában megbukott. A levelekkel útra kelt titkos követséget II. András egyik hívének sikerült Spalatóban elfognia és lelepleznie.

A következő hasonló indíttatású kísérletre 1214-ben került sor. A terv középpontjában már a király legidősebb fia, a nyolcesztendő Béla herceg állt. Az anya nélkül maradt trónörökös nevelésében főemberek kaptak szerepet, akik e helyzetben jó alkalmat láttak rangot adó pozíciók szerzésére. Olyan kezdeményezéssel álltak elő II. Andrásnál, hogy koronáztassa királlyá fiát. Az ötletet sokan támogatták, köztük minden bizonnyal mellőzöttek is szép számmal akadtak. Az új udvartartás kialakításából származó előnyök azonban még a király hű embereit is fogékonyra tették a koronázás gondolata iránt. Az uralkodó felismerve a dinasztiaán belül kialakítandó második hatalmi központban rejlő veszélyeket. Családi ágának uralmát közvetlenül nem fenyegette veszély, tehát fia trónöröklésének biztosításához – szemben Imre király esetével – nem volt szüksége az idő előtti koronázásra. III. Ince pápához intézett levelében felpanaszolta, hogy némely összeesküvők és hűtlenségben mesterkedők – közöttük egyháziak és világiak is – apai akaratát ellenében és az ország megosztása érdekében fiát királlyá akarják tenni s megkoronázni még az ő életében, amely veszély elhárításához kiközösítő büntetést kért az engedetlenek fejére. A ránehezülő nyomás elől mégsem tudott kitérni, s a herceg megkoronázására végül sor került. Mindez a vele szemben fellépők komoly erejére vall. Csak azt sike-

rült egyelőre elodáznia, hogy külön kormányzati területet is átengedjen Béla – illetőleg a köré csoportosuló erők – kezére.

Ugyanezekben az években lobbantak fel nagy heveséssel a magyarokban az idegenellenesség érzületei. Az ország már kétszáz év óta nyitott volt a nyugati – s emellett más irányokból is folyamatosan érkező – jövevények előtt. Nyugatról kezdetben főleg a társadalom felső rétegében helyet találó „vendégek” érkeztek, lovagok s egyháziak. Beilleszkedésük nemigen keltett feszültségeket. A befogadottak hamar beolvadtak. A 12. század nyugati népmozgása már a kétkezi munkából élő, megélhetést és földet kereső csoportok bejövetelét jelentette. E tekintetben még kevésbé lehet idegengyűlöletről beszélni, minthogy az „üres” ország kínzó munkaerőhiánnyal küszködött. A gazdasági gyarapodás szempontjából kifejezetten kívánatos volt a birtokosok számára, hogy földjeikre hospeseket „ültethessenek”. A 12–13. század fordulóján és a következő évtizedekben a német ajkú jövevények kerültek túlsúlyba, akik – ellentétben az őket megelőző „latinokkal” – a városias igazgatási központok helyett inkább a kihasználatlan vagy teljesen lakatlan térségekben kerestek hazát. Különösen Dél-Erdély benépesítésében játszottak főszerepet. A telepítések kínálta munkaerő-szerzési lehetőség a nagy földadományozás megindulása közepette fontos összetevője volt a nagybirtokok gyors életre keltésének. Sokszor maguk a földtulajdonosok álltak a telepítések háttérében.

Az idegenellenesség a királyi adományokon való osztozkodás kényszeréből fakadt. Gertrúd környezetében ugyanis szép számmal felbukkantak meráni rokonok és hazájából származó más megbecsült személyek. Egy korabeli híradás szerint a királyné „bőkezű és szívélyes volt a bárhonnán jövő németek iránt”, így udvara hamar elhíresült a jövevényeknek nyújtott kényeztető bánásmódról. Neje pártfogoltjaitól András király sem vonta meg nagyvonalúan adakozó kezét. A németek, illetve merániak könnyű boldogulása nemtetszést váltott ki a magyarokban, s korántsem csak a háttérbe szorult hazai főemberekben. A pártellentéteken felülemelkedő féltékenység idegengyűlölettel fűtötte fel a magyar arisztokráciát, valamint a király politikáját rosszállással szemlélők egész táborát. Az ekkoriban alkotó Anonymusnál is tetten érhető e közhangulat, amikor nyilvánvalóan a német-római császári

alattvalókra utalva megjegyzi, hogy „éppen most a rómaiak legelnek Magyarorszáig javaiból”.

András király adománnyal és tisztségbe emeléssel egyaránt kedvezett a németeknek. Jóvoltából a Szentföldről kiszorult Német Lovagrend Magyarországon lelt új hazára. A Kunországgal határos, Erdély délkeleti peremén húzódó néptelen Barca földet – a Barcaságot – kapták meg adományba. A király feladatukká tette az ország védelmét a kunokkal szemben, egyben a pogányok térítésére bátorította a rendet. Kiterjedt belső öngazgatási jogokkal ruházta fel a jövevényeket, ennek köszönhetően rövid idő alatt várak, falvak és városok keltek életre a lovagrend mesterének fennhatósága alatt.

A királyi bőkezűség áldásából különösen gazdagon kivehették a részüket Gertrúd fivérei. Bertholdot, a királyné legfiatalabb öccsét 1206-ban kalocsai érsekké választották, noha sem a magas méltósághoz előírt életkort nem érte még el, sem pedig az egyházi tudományokban kivánatos jártassággal nem rendelkezett. A király unszoló közbenjárására a pápa végül nagy nehezen mégis elfogadta a választást. Berthold udvari befolyására alapozva igyekezett egyházát egyenrangúvá tenni az esztergomi érsekséggel. A főként a királykoronázási jog körül kiéleződő elsőlegesség kérdésében András hajlott Kalocsa igényeinek támogatására, ám III. Ince pápa nem hagyta az esztergomi érsek előjogát e téren csorbítani. A helyzet fonáksága, hogy Kalocsa egyenjogúsításának előzőleg épp az a János kalocsai érsek volt az élharcosa, aki a törekvés folytatójával, Bertholddal szemben mint esztergomi érsek vált kénytelennek a főegyházmege elsőbbségét védeni. A királyi sógor előtt nemcsak egyházi pályán nyílt meg az érvényesülés útja, hanem világi tisztségekben is. II. András 1209-ben dalmát–horvát bánná, utóbb pedig erdélyi vajdává tette meg. Nem kétséges, hogy Berthold ekképpen hatalmas jövedelmekhez jutott.

Nagy megbecsültségnek örvendtek a királyi udvarban Gertrúd Magyarországra menekült fivérei is, Eckbert bambergi püspök és Henrik isztriai ógróf. II. András a Szepesség ekkor még szinte lakatlan erdőrengetegében. Poprád vidékén hatalmas birtokot adott a bambergi püspöknek, aki ugyan hazatérésre készülve hamarosan lemondott róla, ám az uradalom mégis meráni kézen maradt. András ugyanis hitvese és ro-

konszágának unszolására a hazájukbeli Adolf szepesi prépostnak és nővérének juttatta a kiterjedt birtokot.

A merániak elfogult pártfoglalása a király híveiben is visszatetszést keltett. A zúgolódó elégedetlenség mindenekelőtt Gertrúd személye ellen irányult, mivel az ő ártalmas befolyása kínált magyarázatot a mind bennfentesebb helyzetbe kerülő németek rosszul megélt térnyerésére. A haragvó gyűlölet végül a királyné elleni halálos merényletbe vezetett. 1213 őszén II. András újból hadak élén vonult Halicsba. Gertrúd udvartartásával, kedvelt németjei körében a pilisi erdőben időzött. Itt érte el sátrában szeptember 28-án a köztudatban Petur bán néven élő Péter csanádi ispán merénylő keze, aki egyébként Gertrúd szűkebb környezetéhez tartozott.

Az esemény emlékét a források ellentmondásosan őrizték meg. Kiterjedt összeesküvésről értesülhetünk, amelynek részese volt Bánk nádor és családja, valamint több más előkelő, de még János esztergomi érsek is a beavatottak közé tartozott. Neki tulajdonítják a szervezkedők megkeresésére adott ama választ, amelyet az írásjelek kitételétől függően így is, úgy is lehet érteni: „(A királynét megölni nem kell, félnetek) (jó lesz,) (és ha mindenki beleegyezik,) (én magam nem, ellenzem).” Más híradás asszonyi becsületen esett sérelmet tüntet fel indítékul, amelynek Péter vagy pedig Bánk nádor hitvese volt a szenvedő alanya. A gyilkosság hírére visszatérő II. András mindenesetre egyedül Péter ispánon torolta meg a véres tettet: öt karóba húzatta. Mások a következő években is élvezték kegyét, s magas méltóságok viselői lehettek. Ha szövdődött is a merénylet háttérében összeesküvés, az semmiképpen sem nyert közvetlen bizonyítást. A szóbeszéd biztosan táplált efféle gyanút, mert másfél évtized múltán a trónörökös Béla követelésére mégis többeket elért a jószágvesztő büntetés. A merénylet a pontos háttér és a valós indítékok felderíthetetlenége ellenére a merániakkal szembeni általános gyűlölet egyértelmű üzenetét hordozta, s ezt a király pontosan megértette. Ugyan Berthold megmaradt kalocsai érseknek, ám az udvarban forgolódnó népes és befolyásos idegen gyűlkezet eltűnt II. András környezetéből. A hazai arisztokrácia sikerrel hátrította el annak veszélyét, hogy hívatlan jövevényekkel kelljen osztoznia az ország irányító tisztségein és földbirtokain.

Az eddigiekben érintett ellentéteket az 1210-es években sok ponton átfogta és magába zárta, máskor pedig felülírta az új országvezetési gyakorlat ellentétes megítéléséből eredő szembenállás. II. András egész országlása idején e kérdésben húzódott a legmélyebb törésvonal, és messze nagyobb tömegeket készített állásfoglalásra, fellépésre és mozgolódásra, mint a világi arisztokrácia vetélkedő két csoportját. A mellőzött főurak elégedetlensége egyébként sem feltétlenül az új berendezkedés szilárd elvi elutasításából táplálkozott, hanem esetenként inkább abból a körülményből, hogy nem tartoztak a kedvezményezettek szűk körébe. Sérelmező és elutasító álláspontjuknak azonban lehetett megfogható, valós alapja is. Az ispáni hatalom gyengülését, súly- és tekintélyvesztését számos várispán bizonyosan nehezen élte meg s vette tudomásul. Ráadásul az egész várszervezet fenyegetettsége az ott élő királyi alattvalók, hadakozó és szolgáló elemek népes táborára kiterjedt, így az ispánoknak a növekvő elégedetlenség mindennap megélt tapasztalata mellett aligha lehetett könnyű támogatni az új berendezkedést. Kiváltképpen nem, ha közben az udvar kegye elkerülte az ispánt, az előálló gondokat viszont ő volt kénytelen kezelni.

Az országvezetésben az egyháziak között is kezdettől akadtak rosszállói a régi viszonyok felforgatásának. Noha az adományokból az egyházak is részesültek, s András a főpapok közül többet régi, kipróbált híveként tarthatott számon, ennek ellenére az egyház egészére nézve az új berendezkedés inkább ártalmas fejleményeket hozott. A hagyományos rend viszonyai között az erős királyi hatalom árnyékában egyedül az egyház rendelkezett valódi önálló súllyal és tekintéllyel, s érdekeire, befolyására a régi királyok többnyire tekintettel is voltak. András uralma alatt azonban e kiemelkedő helyzet inogni látszott. A király önfejű eltökéltsége, a merániak és a kegyelt főemberek befolyása mellett alig maradt fogamatja az egyháziak szavának. Azzal, hogy az udvarban, a királyi tanácsban a bárók csoportja szilárd és önálló hatalmi tényezővé vált, befolyásvesztés érte az egyházat. Emellett tényleges veszteségeket is el kellett szenvednie. Mivel korábban a só forgalmazásában szerepet kaptak az egyháziak, jó bevételeket könyvelhettek el ebből. A király azonban itt is bérleti rendszerre tért át, amelyben egyrészt ő maga, másrészt pedig a forgalmazást átvevő bérlok jutottak haszonhoz. Olaj volt a tűzre, hogy a

bérlők csaknem kizárólag a hitetlenek közül kerültek ki, így az egyháztól elvont gazdagság a hit ellenségeit gyarapította. Nehéz volt ezt elfogadni akkor, amikor III. Ince pápa és utódai idején rendre a muzulmán és zsidó hitűek korlátozását, működésük visszaszorítását szorgalmazták a zsinati határozatok. A magyarországi klérus feje, János esztergomi érsek rendíthetetlenül ellenezte az újító királyi politikát.

Az ellenzék hangja az 1210-es évek közepére felerősödött. Egyre határozottabban megformálódott a kárvallottakat tömörítő tábor, s emellett az ország kimerülése, illetve a változtatások keltette sokféle gond kezelhetetlensége is mind nyilvánvalóbban megmutatkozott. A háborúk sorozatából sem származott az ország számára hasznosítható eredmény. A szentföldi hadjáratra készülő királynak számot kellett vetnie a feszült, törékeny belpolitikai állapotokkal. Az új berendezkedés sikertelensége bizonytalanná tette a folytatást. A kiélezett viszonyok közepette erősen kérdéses volt, hogy a király távollétében a hataloméhes ellentábor nem söpri-e el teljesen hű vezérkarát. András király az egyensúly fenntartását fő bírálójától, János esztergomi érsektől remélte, így távollétében gondoskodására bízta az országot. Egyházi mivolta és méltóságának tekintélye valamelyest kívül helyezte őt a rivalizáló világiak küzdelmein, ugyanakkor engedménytevő gesztusértéke is volt e választásnak. A rend fenntarthatósága felől táplált remény azonban rossz helyzetmegítélésen alapult. Pontosán nem ismert, miként, de az irányítás kicsúszott az érsek kezéből. Üldöztetés lett a része, elfogták, javait feldúlták, majd menekülésre kényszerült az országból. A felfordulás közepette alighanem gyorsan elharapódzott az erőszak, s a szabad rablás hónapjai következtek el. A szétzilálódott királyság állapotainak rendbetétele számvetésre kényszerítette az uralkodót. A súlyos kényszerhelyzetben az új berendezkedés folytathatósága bizonyult a legkényesebb kérdésnek.

A birtokszerzés indíttatásai A 13. század történetének legvilágosabban érzékelhető, az egész átalakulást mélyen formáló fejleménye a világi nagybirtokok felnövekedése. A korszak kezdetén a legröhezőbb magánbirtokosok földjei is szerény méreteket öltöttek, s a nagyobb ingatlanvagyon is több apró tagban,

szórtan fekvő uradalmakban testesült meg. Az Árpád-kor végére viszont hatalmas, egybefüggő, várak köré szerveződő birtoktestek sokasága alkotta egy-egy nagy hatalmú báró földtulajdonát, amelyek túlsúlya révén önálló territóriumuknak tekintett egész vidékek fölé terjeszthették ki fennhatóságukat. E fejlődési folyamat első fázisát a II. András által rendszeressé tett birtokadományok jelentették.

A kiindulást vizsgálva hamar belátható, hogy nem az uralkodó hirtelen szeszélye, ötletszerű újítása szolgáltat magyarázatot az adományozási hullám kezdetére, hanem az erősödő földéhség csillapíthatatlanná válása. A 12. század végéig számos változás javított a birtokok jövedelmezőségén, ezáltal azok mind nagyobb értéket képviseltek. A földművelés térhódítása, a hospesnép révén jelentkező hatékonyabb munkaerő, az általuk meghonosodó új művelési technikák és gazdálkodási formák, az önellátás mellett is élénkülő árucseré – ezek voltak a gazdálkodás eredményességét emelő legfőbb tényezők. Különösen az a változás volt döntő erejű, hogy a korábbi, szórványosan és kisebb számban érkező jövevények helyett immár kifejezetten tömeges méreteket öltött a betelepítés. A telepítés eleinte királyi jog volt, ám részint mert telepések lakta földeket is eladományoztak, illetve mert esetenként másoktól sem tagadták meg a telepítés engedélyezését, a 13. században a magánbirtokon is növekvő számban tűnik fel az idegenből jött munkaerő. A munkaerőhiány szorító korlátjának áttörhetősége földszerzésre ösztönzött. Ha valakinek földjei voltak, azokat ezentúl nemcsak önellátásának, hanem immár gazdagodásának is biztos forrásaként tarthatta számon. Az anyagi gyarapodás új lehetőségének megnyílása óhatatlanul is módosította a királyi szolgálat értékeleit. Egyfelől a földszerzés fontos törekvéssé vált, s ez szolgálati érdemek szerzésére ösztönzött, tehát helyezkedésre sarkallt, és erősítette az uralkodóhoz való kötődést. Másfelől viszont a megszerzett föld a királytól független gyarapodás, az önállóóság, az önmagában rejülő erőhöz jutás zálogát jelentette. A királyi hatalom és az arisztokrácia viszonyában – kiegyenlítődő erőviszonyok mellett – ezen utóbbi önállósulási folyamatnak a függést s az engedelmisséget lazító motívumai erősödtek fel a 13. század során. A kezdetekkor viszont még feltétlenül a királyi kegyre utaltság határozta meg a főemberek magatartását.

A föld értékváltozása a birtokmozgások megélénkülésében is kifejeződött. Ezek legfontosabbika az adományozás volt, de a 13. század elejétől ismertek az első adatok földek adásvételére és cseréjére is. A természeti gazdálkodásban a birtokok szórtságából eredő előny kifejezett hátránnyá vált az árutermelés viszonyai között. Egyrészt körülményessé tette a birtokigazgatást, másrészt fölöslegesen nagy munkaerőt kötött le a szállítás. Fokozatosan felerősödött a birtokosok igyekezete, hogy egy-egy térségben összpontosítsák földjawaikat. Az agrártermelésre alapozott gyarapodás hangsúlyossá válása olyan indíttatást is adott, hogy a közös tulajdonban vagy elegyesen birtokolt területeket egyéni ingatlanokként különítsék el egymástól. A birtokmozgásnak meg nem engedett formáira, önkényes és erőszakos földfoglalásokra is akadnak példák.

Ahogy egyre több föld cserélt gazdát, úgy ébredt fel az igény a birtokviszonyokban bekövetkező változások megbízhatóbb nyomon követésére, rögzítésére. Míg korábban jobbra csak tanúk emlékezetére bízott, szóbeli rendelkezéseken nyugodtak az adományok és a birtokügyletek, a 12. század végétől viszont – jórészt az élénk birtokmozgásokkal összefüggésben – megindult a jogügyletek oklevélbe foglalása. Nemcsak a III. Béla idejétől működő udvari frószerv, a kancellária állított ki okiratokat – köztük számos adománylevelet –, hanem az ország legkülönbözőbb pontjain ezzel párhuzamosan kialakuló hiteles helyek is. Ez utóbbiak olyan egyházi testületek (székes- és társaskáptalanok, illetve szerzetesi konventek) voltak, amelyeket látogatottságuk, az irányukban megnyilvánuló közbizalom, valamint klerikusaik írástudása szerfölött alkalmassá tett arra, hogy vidékenként kiszolgálják a közhitelű iratok iránt támadt társadalmi igényt. A 13. századtól megsokasodó oklevelek nem csupán a birtokjog hatékony igazolásának eszközeivé lettek, hanem tekintélyes részük – a birtokjuttatásokról kiállított iratok – azokról az érdemeikről is megemlékezik az utókor számára, amelyek bőkezűsége indították az adományozót. Az áldozatos szolgálatteljesítés hősi cselekedetei és a birtokjuttatmak között szoros, szinte normává emelkedett összefüggés szövődött a gondolkodásban. A birtokjogot közvetlenül mindig az adományozói rendelkezést rögzítő irat igazolta, ám tartalma magában foglalta a juttatás megokolását is. Ezáltal az új

szerzemények olyan belső tartalmi alátámasztást nyertek, amely a szerzők, illetve utódaik érdekesültségének és elvitathatatlan jogosultságának alapjára helyezte az örökre szóló birtokbírást.

Bizonyos fokig az oklevél nélküli múltra vonatkozóan is efféle gondolkodásmód hatott. A tatárjárás után nem sokkal alkotó, itáliai származású történetíró, Rogerius lejegyezte a nemeseknek azt a meggyőződését, hogy „amikor őket vagy elődeiket a királyok gyakorta hadjáratba küldték az oroszok, kunok, lengyelek és mások ellen, és ott némelyek kardtól pusztultak el, némelyek éhhalált haltak, némelyek börtönbe vettek. némelyek pedig különféle kínzóeszközökkel gyötrettek, a királyok, akik az időben éltek, a visszatérőknek vagy a foglyok rokonainak kártérítésül és megfelelő jutalomként falvakat, birtokokat és ingatlanokat adományoztak örök birtoklásra”. Ez II. András király idejében valóban így volt, ám előtte legfeljebb csak ritka kivételként, és semmi esetre sem elvszerűen követett gyakorlatként. A messi múltból eredeztetett birtokjog hasonló alapú igazolási igyekezete legteljesebben kétségtelenül Anonymus történeti munkájában érhető tetten.

A tisztázatlan kilétű szerző meggyőző kutatási eredmények szerint az 1210-es évek táján írta meg elbeszélését a magyarok történetéről (*Gesta Hungarorum*). E mű a pogány időkig nyúlik vissza, s az elbeszélés középpontjában a legfőbb földszerzésnek, a honfoglalás történetének elbeszélése áll. Anonymus az események részleteit megvilágító írott források hiányában elsősorban a szájhagyományban élő, az idők során kiszíneződő s a hitelességet illetően bizonytalanul sem ellenőrizhető emlékenyagra volt kénytelen támaszkodni, illetve olykor írói fantáziáját kellett megmozgatnia. Fontos építőkövekre lelt a helynevekben, amelyekből személyeket – köztük a Kárpát-medencében levert nagy hatalmú ellenfeleket – keltett életre. Meríteni igyekezett a kortárs nemzetségek élő hagyományából, amelyek legtávolibb, még el nem feledett őseit vetítette Árpád vezér környezetébe, vagy teremtett számukra összeköttetést egy-egy honfoglalás korinak tartott vitéz személlyel. Sok esetben jobb híján saját kora viszonyaiból kiindulva jelentett meg dolgokat, népeket háromszáz évvel korábbi állapotok között.

Anonymus dicső hőstettek sorozataként állít emléket a honfoglalóknak, akik érdemeikért rendre nagyvonalú adományokat kaptak Árpád

vezértől. Odavetett megállapítása szerint „a jó uralkodók szokása híveik megjutalmazása”, s tételének Árpád éppen olyan jól megfelelt, mint az „általános osztozkodást” véghezvivő II. András király. Az érdemszerzés és a földjuttatás a krónikaszerzőnél egymás velejárója. Az uralkodói hatalom és az őt szolgáló előkelők viszonya igen kiegyensúlyozott, közvetlen, sőt kifejezetten barátinak mondható. A vérszerződés kapcsán olyan esküszöveget talált ki, amely Álmos ivadékainak hatalmi fősége köré korlátot vont a főembereknek biztosítandó befolyásoló szereppel. „Az eskü első pontja úgy hangzott, hogy maguk [tudniillik a hét vezér] és utódaik fejedelme mindenkor Álmos nemzetségéből származzon. Az eskü második pontja úgy szólt, hogy a közös vállalkozások során szerzett javakból mindegyikük részesedhessen. Az eskü harmadik pontja szerint a fejedelmi személyek és fiaik tanácsait mindig ki kell kérni, ők Álmost szabad akaratukból választották meg uruknak. Az eskü negyedik pontja úgy szólt, hogy ha utódaik közül bárki hűtlennek bizonyulna a fejedelmi személlyel szemben, és ellentétet szítana a fejedelem és rokonai között, a vétkesnek éppúgy vére ontassék, miként ők is vérükkel erősítették meg Álmos fejedelemnek tett esküjüket. Az eskü ötödik pontja szerint ha valaki Álmos fejedelem és a többi fejedelmi személy közül meg akarná szegni az eskü rendelkezéseit, sújtsa örök átok.”

A 13. század elején öntudatra ébredt, önálló súllyal fellépni igyekvő arisztokrácia képviselői maguk sem fogalmazhatták volna meg pontosabban a számukra ideális állapotokat. A leírtak többé-kevésbé egybevágóan II. András uralkodói gyakorlatával is. A régmúlt anonymsi megírása – illetve joggal mondható: megköltése – történeti alapon adott igazolást mind a 13. század eleji birtokszerző törekvéseknek, mind a királyi hatalom új alapokra helyezésének. Az ország megszerzésének közös érdeme ebben a beállításban közös üggyé és közös felelősséggé teszi a királyság kormányzatát, míg az adománytétel egyenesen eskü szerint vállalt kötelezettségük Árpád utódainak. Nem kegy tehát, hanem kijár a honszerző vezérek ivadékainak.

A múlt felől megtámogatott öntudat, illetve súly- és szerpeszerzési igyekezet még egy kapaszkodót talált, mégpedig a nemzet-ségi kötelékben. A birtokgyarapodás nekilendülésével szembeütő párhuzamot mutat a személynevek mellett annak megadása, hogy va-

laki mely nemzetségből (*de genere*) származik. E jelenség a 13. és a 15. század között élt, s egészében mintegy 200 úri nemzetség nevét ismerjük. Olykor függő helyzetben élő rétegek – várjobbágyok, udvarnokok – is számon tartották nemzetségekre tartozásukat. A két évszázad alatt előforduló nemzetségek csaknem fele mindössze egyetlen előfordulásban ismert. Számos nemzetség igen csekély vagyonú volt, s tagjaik szinte semmilyen politikai szerepet nem játszottak. Esetükben a névhasználatot bizonyára nagyban befolyásolta a szokáshoz, a divathoz való igazodás. A *de genere* jelölés kitételével viszont II. András időszakában túlnyomórészt világi főemberek neve mellett találkozunk. Hiteles oklevélben először 1208-ban fordult elő nemzetségnev, illetve ezzel nagyjából egy időben Anonymusnál. A névtelen jegyző munkájában igen nagy fontosságuk van a rokonsági egységeknek, hiszen a honfoglalás szereplői és saját kora között a nemzetségeken keresztül teremtette meg az összekötő szálakat. A nemzetségi emlékezetben megőrződött névadó ősök különböző korokban éltek, a legrégebbek Szent István korában, mint például Csanád, Ajtony, Rád, Aba, Keán vagy a Hont-Pázmány nemnek nevet adó német jövevény testvérpár. Sokszor azonban a 12. században élt személyek adták a nemzetségnevet, mint például az Atyusz, a Héder vagy a Bár-Kalán nem esetében, mely utóbbinak a második névelemében az úgyszólván kortárs Kalán pécsi püspök személye kereshető. Ha nem is minden esetben, de általában a nemzetség rangját megalapozó, egykori tekintélyes birtokszerző ősöt eredeztették magukat a 13. század elején feltűnt úri nemzetségek.

Bár nagyon sok kérdés megoldatlan a nemzetségeket illetően, az azonban aligha kétséges, hogy a nemzetségnevek hirtelen feltűnése és használatának viharos terjedése összefüggésben állt a földtulajdonlással, a mindinkább kiszélesedő birtokszerzési lehetőségekkel, a birtokigények és birtokjogok igazolásával. A pontos gyakorlati jelentőség ismeretének hiányában is világosan tetten érhető benne a gondolkodásmód változása, a családi múltból merítő öntudat felébredése. Ahogyan a magánuradalmak a 13. század során egyre hatalmasabbakká terebélyesedtek, úgy szült az ezzel párhuzamban nekibátorodó öntudat nemzedékről nemzedékre egyre merészebb gondolatokat a fejekben múlttól, érdemről, előjogról, szerzésről és hatalomról.

A királyt szolgáló alattvalók és alávetett népek

II. András birtokadományai, illetve a királyság új működési alapokra fektetett kormányzati rendje nem-

csak az országvezetés szűk körét alkotók helyzetében hozott változásokat, hanem a társadalom mindazon nagy csoportjainak sorsára is közvetlenül hatott, amelyek egzisztenciája és mindennapi tevékenysége az Árpádok államának régi berendezkedéséhez kötődött. Minthogy pedig e kiterjedt uralmi, katonai és gazdasági szervezet a népesség túlnyomó részét magához fűzte, így a hatalmas rendszer megbontása nagy tömegek, különböző állapotú rétegek jövőjével kapcsolatban vetett fel tisztázatlan kérdéseket.

Az addigi királyi szolgálatban többé-kevésbé egybecsúsztak a függés közjogi és magánjogi elemei, s a társadalom elbizonytalanodása jelentős részben e kettős természetű alárendeltség kényszerű szétválásából származott. Birtokai népeinek az uralkodó egy személyben volt földesura – többnyire tulajdonosa –, illetve mindenkitől alattvalói engedelmességet elváró királya. Mivel az ország egész rendje a feltétlen királyi hegemonián alapult, így valójában nemcsak a királyi földek alávetettjei, de a szabad jogállású világi társadalom egésze is szoros alattvalói függelmebe tagolódott. Az uralkodó alárendeltségében a jogi és vagyoni különbségeket bizonyos fokig elfedte, jelentőségüket gyengítette a szolgálati kényszer egyenmősége. A társadalom hierarchizálódását alapvetően az ellátott feladat természete és fontossága befolyásolta, s ennek voltak igazodási és visszacsatolási pontjai a joghelyzet és a vagyoni adottságok különbözőségéhez. Jól igazolja ezt, hogy az érett középkor két alapvető társadalmi csoportjának *nemes* és *jobbágy* elnevezése eredetileg közel állt egymáshoz, s mindkettő jelentésében a valamely szolgálati körön belüli kiemelten fontos szerep, illetve az ebből eredő kivételezett helyzet kapott hangsúlyt. A Szent István-i rend leépülése viszont módosította a hierarchizáló értékszempontok befolyásoló erejét. A királyi szolgálat feltétlensége avagy mindenkefelettsége mind gyengébben és szűkebb körben hatott, s a szolgálati fontosság helyett egyre határozottabban a vagyoni helyzet eltérései s a jogi státusból eredő különbségek formálták a társadalom tagozódását. Ebből következően a birtokszerző igyekezett és jogok elismertetésének törekvései mozgatták a királyi hatalom von-

zásából kiszabadult – avagy sokszor inkább kidaszított – 13. századi társadalmat.

Mely társadalmi csoportokat készítetett mozgolódásra II. András király új berendezkedése? A legerőteljesebb fellépés az 1210-es években kétségtelenül a királyi szerviens (*serviens regis*) réteg mozgalmában jelentkezett. Maga az elnevezés is e korszak terméke; a 11–12. században nem használták e kifejezést. Első kétségtelen hitelességű említése 1217-ből maradt fenn, illetve előfordul Anonymusnál is. Őseikben olyan szabad jogállású, önálló birtoktulajdonnal rendelkező elemeket kell keresnünk, akik közszabadságukból eredően a királynak katonai szolgálatokat teljesítettek. Hadba vonuláskor nem a megyésispán, hanem a király vezetése alá tartoztak, s közvetlenül fordulhattak a király bírói fórumaihoz. Soraikat kiváltságolt, szolgálati érdemeikért kötelemből felszabadított királyi szolgálónépi elemek gyarapították. Meglehet, hogy épp ez utóbbiak megjelöléséül született meg eredetileg a fogalom. A szerviensek szabad jogállása voltaképpen azonos volt a vezető tisztségeket betöltő nemesekével, ám vagyonban, rangban és tekintélyben többségük mérföldekre állt azoktól. Széles tömegükben kereshető a későbbi középkori nemesség törzse. Összetételük vagyoni szempontból roppant változatos volt. Zömük bizonyosan paraszti szinten élt, felső vékony rétegüket pedig kifejezetten módos elemek alkották, akik azonban annyira mégsem voltak tehetősek – esetleg elég szecsenések –, hogy a szűk udvari vagy ispáni elitbe kerüljenek.

Az előzmények nélkül felbukkant szerviens elnevezés kissé félrevezető tartalmú, s keletkezése sem egészen világos. Jelentése: „a királynak szolgáló személy”. Nyilvánvaló azonban, hogy léthelyzetük kereteit éppen nem szolgáló mivoltuk, hanem teljes jogi szabadságuk szabta meg. Az 1210-es években viszont valamiért annak hangoztatása kapott hangsúlyt, hogy a királynak tartoznak szolgálati engedelmességgel. Ezt magától értetődően csak két oldalról lehetett fontos kifejezésre juttatni: vagy a király, vagy a nevezettek részéről. A király szemszögéből a függelmi kapcsolat újszerű, nyomatékos hangsúlyozására a katonai szolgálatok iránt támasztott erősödő igény adhat magyarázatot, amit a várszervezet hadi potenciáljának ez időbeli meggyengülése tesz érthetővé. Nyilvánvaló ugyan, hogy nehezen mozgósítható s többségük sze-

rény vagyoni helyzetéből eredően gyenge fegyverzetű, nem számottevő harcértékű erőt képviseltek, ám a sokat háborúzó II. András ezzel együtt is elvárta hadba szállásukat.

Más szempontból viszont az érintettek oldaláról szintén lehetett nyomós indoka királyt szolgáló mivoltuk hangoztatásának. Esetükben a király nem földesurat, hanem csakis és kizárólag az ország uralkodóját jelentette. Ugyanaz a köteles alattvalói engedelmesség fűzte a koronás főhöz őket, mint bármely udvari vagy megyei hatalmasságot. Ezáltal a királyhoz kötődő közvetlen kapcsolatra utalásban a szerviensek szabad és független helyzete éppúgy kifejeződik, mint bizonyos fokig az előkelőségeikéhez hasonló jogosítványok igénye s a velük azonos bánásmód kívánalma.

A terminológiai újítás kétségtől összefüggésben állt a birtokadományozások megindulásával. A szerviensek helyzetében ez olyan változást hozott, hogy még tovább nőtt köztük és az irányító szerepekben működő előkelők között a távolság. Az adományok áldásaiból nemigen részesültek. Ám az igazi veszély rájuk nézve mégis abban rejtett, hogy a kiépülő nagybirtokok megváltoztatták egy-egy szűk helyi környezet életviszonyait, amennyiben hatalmi központokként kezdtek viselkedni, s befolyásuk, illetve vonzásuk elől mind nehezebb volt a környezetükben élőknek kitérni. A nagybirtokosok igyekezete arra irányult, hogy uradalmaikat szilárdan kézben tartva és védelmezve, önálló birtokadminisztrációt és karhatalmat teremtsenek. Immár megvolt a gazdaságuk az önálló fegyveres magánkíséret kialakításához. Használható független erőként a szervienseken kívül más réteget nem találhattak efféle szerepre. Az „általános osztzkodás” uralkodói indíttatása mögött bizonyos módon olyan várakozás is meghúzódott, hogy a jövőben magánhaderő is támogassa a királyi hadivállalkozásokat. A nagybirtokok új érvényesülési pályákat tudtak felkínálni az elszegényedett nemzetségi ágak számos tagjának. Az egzisztenciális kényszer a kisbirtokosokat valószínűleg hamar magánszolgálat vállalására sarkallta, de az erőszakos függésbe kényszerítés próbálkozásai sem zárhatók ki. A magánföldesúri szolgálat perspektívája mindazonáltal fenyegető bizonytalanságokkal volt teli. Az erre szegődők feje fölött ezután közvetlen irányító és rendelkező hatalom érvényesült, amely messze jobban korlátozta a

szabad életvitelt, mint azelőtt a távoli király iránti alattvalói engedelmesség összes elvárása. Ráadásul erősen kérdéses volt az a jogi képlet, amely a közsabad státusra nézve egyértelművé tette volna az újszerű magánjogi függő viszony pontos következményeit. A szerviensi réteg nagy része ekképpen helyzete romlásaként élte meg a bekövetkezett változásokat. Hangos ellenzője lett II. András újításainak, s feltartóztatásukban volt érdekelt.

Az udvarnokföldeken élő királyi szolgálónépek számára az eladományozás rendszerint tulajdonosváltást jelentett. Ritkán fordult csak elő, hogy a birtokról más királyi földre helyezték át az udvarnokokat. A királyi uradalmi szervezet népei ugyan egységesen az uralkodó tulajdonosi hatalma alatt álltak, ám belül mégis rétegzettség alakult ki közöttük. Előjáróik – a birtokok igazgatásában, a gazdálkodás irányításában és felügyeletében közreműködők – szolgálati kötelemmel terhelt szabadság élvezői (kötött *liberek*) voltak, s a vagyoni gyarapodás útjai is nyitva álltak előttük. Mivel a királyi birtokokon a függés enyhébb, emelkedésre is lehetőséget nyújtó formái éltek, emiatt az udvarnokok számára eladományozásuk súlyos csapást jelentett. A magánföldesúri hatalom alá kerülés az udvarnokszervezet egész népét egyformán érintette. Flókelő, tekintélyesebbnek számító rétegük is elveszítette viszonylagosan kedvező helyzetét. A régi típusú termeltetői gazdálkodás szervezete leggyorsabban a világi birtokon enyészett el. Az udvarnokokat irányítók kiemelt tiszte így minden jelentőségét elveszítette. Az egykori vezető réteg a világi magánbirtokokon beolvadt a termelőmunkát végző alávetettek tömegébe.

II. András adományainak már említett új vonása volt, hogy azok a királyi várszervezet földállományára is kiterjedtek. E birtokok népei főként ugyancsak a király tulajdonosi hatalma érvényesült, így elvben ők is szabadon adományozhatók voltak. Mindamellett e téren sokkal súlyosabb problémák vetődtek fel, mint az udvarnokszervezet esetében. Az adományozás itt a hatalom alapjait érintette, hiszen a király fegyveres ereje, igazgatási karhatalma a várispánsági szervezeten nyugodott. A várföldek magánkézre kerülése létalapján veszélyeztette az egész uralmi szervezetet, amely érthetően heves ellenkezéssel fogadta földjei megkezdett clostzogatóását.

A várispánsági társadalom alsó rétegét a várnépek (*castrenses*) sajátos szolgáltató népe alkotta. Alapvető feladatuk a várföldeken azoknak a javaknak a megtermelése, előállításuk volt, amelyek a várszervezet működtetéséhez, az ott élő hadakozók eltartásához kellettek. Szerepük azonban nem szorítkozott kizárólag a várgazdaság termelőmunkájának elvégzésére, hanem fegyveres feladatok teljesítésével is összefüggött. Egy részük feladatkörét kifejezetten a hadakozás jelentette. Ők is saját gazdaságot üzemeltettek, amelyen megtermelték a maguk szükségletét, ám szolgáltatóként a fegyverforgatást s nem valamiféle javak megadását szabták terhükül. A tulajdonosváltás, amely az adományozással bekövetkezett, a várföldeken gazdálkodó termelőket egyszerű paraszti munkaerővé silányította, függetlenül attól, hogy addig milyen várnépi feladatteljesítés volt a dolguk. A magánföldesúri alávetettség ezáltal – a bizonyos súlyosabb terheken túl – hallatlan presztízsveszteséggel járt sokak számára. Semmivé vált a felemelkedésnek az a korábbi esélye is, amelyet esetenként a tisztikarba, a várjobbágyok közé történő áthelyezés biztosított nekik.

Másképpen érintették II. András birtokelidegenítései a várszervezet elitjét alkotó várjobbágyokat. Ők képezték a hagyományos királyi haderő gerincét, s a megyésispánok legfőbb támaszaiként működtek. Helyzetük alapvetően különbözött a várnépektől, hiszen ők – hasonlóan a szerviensekhez – önálló birtokokkal rendelkeztek. Földjeiket részben a váringatlanokból hasították ki, ám azok eredeti birtokaikhoz hasonlóan örökösödő tulajdonná váltak kezükön. Kiváltságaik, előkelő helyzetük és szabad birtokosi mivoltuk utólagos igazolásaképpen Szent István velük kapcsolatos intézkedésére hivatkoztak. Ennek adtak hangot a *szent király szabadjai* formájú önelnevezésükben is. Létszámukat két irányból érkezettek bővítették, egyrészt a vár kötelékébe lépő szabad birtokosok, másrészt a várnépbeliek soraiból kiemelt hadakozók. Az utóbbiak azonban sohasem válhattak jogaikban egyformává velük. Nevükben is élt az elkülönülés, minthogy *leltjobbágyfiú* megjelöléssel illették őket. A királyi tulajdonosi hatalma ezek fölött erősebben érvényesült, nem lévén eredetileg szabad, örökölhető birtokok. Személyüket és földjüket is eladományozhatta a király, ám erre II. András idején még nem került sor, csak utódai alatt.

A várföldek fogyatkozása nemcsak a várnépbelieket sodorta veszélybe – akik egyik pillanatról a másikra magánföldesúri függésbe kerülhettek –, hanem rendkívül káros volt a várjobbágyi réteg szempontjából is. Sérülés érte azt a szilárdnak érzett életközéget, amely birtokot és kiváltságokat, illetve emelkedési perspektívákat nyújtott számukra. A királyi várszervezeten kívül semmi nem szavatolta élvezett előjogaik és érvényesülő birtokjoguk biztonságos fenntartását. A fenyegetést érzékelve a várjobbágyok és a várnépek mindenütt zajos elégedetlenséggel fogadták a magánbirtok rovásukra biztosított terjeszkedését. Gyakran együttesen próbálták bírói úton elvitatni a várföldi eredetű szerzemények jogszerűségét, ám akcióik nem sok eredménnyel jártak.

Csődhelyzet és válságkezelés II. András királynak, miután hazatért a Szentföldről, legelőbb is az anarchiába sülyedt királyság működőképessé tételét kellett megoldania. Az erőszakos cselekményekig elfajult belső csatározások lecsendesítése éppoly súlyos gondként magasodott előtte, mint a kiürült kincstár feltöltésének feladata. Az új berendezkedés kudarcain felbátorodott főúri és főpapi ellenzék, illetve a sorsukért aggódó, elégedetlen királyi alattvalók tömege egyaránt a változtatásokkal kísérletező királyi politikát okolták a bajokért, s annak feladását kívánták. A király, érzékelvén e közhangulatot, belátta, hogy az előtte tornyosuló problémák kezelése nem engedi meg számára a korábbi évek kormányzati gyakorlatának folytatását. Mind a politikai, mind a gazdasági egyensúly helyreállításához csak a birtokadományok visszafogása, illetve leállításra vihetné közelebb.

A gazdasági gondok jórészt abból származtak, hogy a régi típusú királyi bevételek apadása a tömeges földelidegenítések következtében túlzottan gyorsan történt, illetve a királyi jogon beszedett jövedelmek nem gyarapodtak abban az ütemben, ami a kiadások fedezetét biztonsággal megteremthette volna. A sorozatos háborúk és a szentföldi kaland egyaránt elviselhetetlen terheket rótt a kincstárra. Az árutermelő gazdálkodás igencsak kezdeti fázisában járt még, s gyenge teherbírása szűk határt szabott a bevételi remények teljesülésének.

A kincstári pénzjövodelemek növelése érdekében II. András még 1217-ben új eszközhöz nyúlt, nevezetesen ekkor hajtottak be először rendkívüli adót (*collecta, exactio*) Magyarországon. A folyamatos pénzügyi gondok azonban azt követelték, hogy az országlakosok a továbbiakban rendszeresen – szinte minden évben – eleget tegyenek ezen adó megfizetésének. Ugyancsak 1217-ből ismertek az új vámkivetés bevezetésére utaló első adatok. Az áruk értékének nyolcvanadrésztére kiterjedő határvám, a nyolcvanad, az élénkülő külkereskedelem forgalmát csapolta meg. Az uralkodó a szorító hiány enyhítése érdekében a pénzverési jogból származó jövedelem növelését is célul tűzte, ez azonban fellelő értékű hozadékkal járt. Sűrű pénzüjításokhoz kötődő kényszerbevéltásokat rendelt el. II. András osztrák mintára, az elterjedt friesachi dénárokat utánozva bocsátotta ki pénzeit, ám egyre csökkentett ezüsttartalommal. A pénzrontás nem használt érmei forgalmának, hiszen az adásvételekkor szívesebben forgatták a megbízható, valódi friesachi pénzeket. A kényszerbevéltásnak eleget tevők könnyen rosszul jártak, mert esetleg silányabb új pénz került a megelőző helyett birtokukba, s a beváltási illeték tovább növelte veszteségüket. E pénzügypolitikát a gyors pénzszerszési igyekezet, a bevételnövelés törekvése hajtotta, ám a legkevésbé sem volt tekintettel forrásának, az áruforgalomnak az érdekeire. Sőt kifejezetten ártott neki, mert a bizalmatlanul kezelt pénz nem volt alkalmas az értékközvetítésre az árucserében. Ha lehetett, inkább elkerülték használatát. A király hasztalan próbálkozott büntetőilletékekkel engedelmességre kényszeríteni a beváltási kötelezettségtől vonakodókat, ezzel sem a rossz pénz elfogadtatását nem volt képes elérni, sem bevételeit nem tudta érdemben növelni. A stabil, értékálló pénz előnyei csak IV. Béla király idején váltak megtapasztalhatókká. Az áruforgalom növekedését II. András alatt az idegen pénzek forgalmának erősödése kísérte. A követett pénzügypolitikával szemben az áru-termelői érdekek újfajta, a jó pénzt hiányoló elégedetlenséget hoztak felszínre.

II. András az előállt nehézségek közepette sem mondott le regáljövodelemei gyarapításáról. A gazdaságpolitikát az 1218–22 közötti nehéz esztendőkhöz is egyik leghívebb támasza, Ampod fia Dénes tárnokmester irányította. Az általa betöltött tisztség ekkoriban született. Az ál-

lamgazdaság új alapokra tétele azt eredményezte, hogy a tárnokmestert rövid időn belül az ország legnagyobb hatalmú főméltóságai között tartották számon. Csodát azonban Ampod fia Dénes sem tehetett, miután a regálebevételek igen végeseknek bizonyultak. A bajok megoldásában átmeneti időre ismét felértékelődtek a régi típusú, földesúri jogon járó uralkodói jövedelmek. A birtokadományok visszafogása e bevételek szinten tartását eredményezte, de 1220 körül arra vonatkozóan is maradtak fenn okleveles adatok, hogy ekkoriban birtokvisszavételekre is sor került.

Az adakozó bőkezűség 1218 utáni elapadása idejéből mindössze néhány – valószínűleg gesztusértékű, politikai célzattal tett – királyi adomány ismeretes. Ezek főképp egyháziak – mindenekelőtt a súlyos hányattatásaiért kárpótolt János esztergomi érsek és kanonokjai – javára történtek. A király távollétében kialakult keserves állapotokat a szerzésben rivalizáló világi erőcsoportok féktelensége okozta, emiatt őket Andrásnak távol kellett tartania a kormányzati irányítástól. Az 1218 utáni helyreállításban nagyobb mértékben szorult rá az egyháznagyok támogatására. Világi híveinek legodaadóbb szűk csoportját valószínűleg csak azért tudta ezekben az években is megtartani a vezető posztokon, mert legtöbbször kíséretét alkotta a Szentföldön, így nem voltak felelőssé tehetőek a zűrzavar előidőzésében. Nádora Szák nembeli Barc fia Miklós, horvát bánja Kán nembeli Gyula, tárnokmestere pedig Ampod fia Dénes volt ezekben az években is, mindannyian az új berendezkedés támaszai s legfőbb haszonélvezői. A rendteremtés közös feladata és felelőssége közepette velük alighanem el tudta fogadtatni a kényszerű és átmeneti irányváltás programját, az adományok szüneteltetését.

A stabilizációs évek birtokvisszavételei mind a várföldekre, mind pedig az udvarnokföldekre kiterjedtek. Meglepő módon az utóbbi kapott nagyobb hangsúlyt. A várföldek visszavételéről hozott rendelkezésről egy 1221. évi királyi oklevél ad hírt. Eszerint az erőszakosan elfoglalt várföldeket mindenkitől elvéve vissza kell állítani a várak tulajdonába. Tehát nem az „általános osztogatás” következményeinek felszámolásáról volt szó, hanem csupán az önkényes foglalások érvénytelenítéséről. A hatalmaskodó kisajátítások többsége valószínűleg a király távollétekor, az eluralkodott káosz közepette történt. A várszervezet tagjainak

hangos tiltakozására vizsgálatok kezdődtek. Ám – mint azt a korszak egyik legfőbb forrása, a 389 jogeset feljegyzését tartalmazó *Váradí Regestrum* mutatja – a törvénytelenséget nemigen sikerült az eljárások során bizonyítaniuk a várbelieknek. Így az elfoglalt várbirtokok jó része a bitorlók kezén maradhatott.

Az udvarnokföldek esetében más volt a fellépés kiindulása. Egy 1220-ban kiadott oklevél tanúsága szerint a király bizonyos híveitől, Osl ispán fiaitól adományképpen birtokukba került udvarnokföldeket vett vissza. Az adomány visszavonását általános határozattal indokolta meg, amelynek értelmében minden hasonló, udvarnokföldre vonatkozó birtokjuttatását érvénytelenítette. Osl fiainak kárpótlásul várföldeket adott. Az udvarnokjavak restaurálásának eredménye nem ismert, ám a szándék, illetve az a körülmény, hogy András jogszerű birtokbírás hatálytalanítása útján igyekezett a királyi uradalmi földeket bővíteni, feltétlenül a gazdasági kényszerhelyzet súlyosságára utal. A jelek szerint a király az új berendezkedés gazdasági irányváltásának olyanforma kiigazításával próbálkozott meg, amelyben a korábbiaknál ismét nagyobb súllyal estek latba a királyi magánuradalmakból származó jövedelmek.

A politikai viszonyok rendezése tekintetében a király mérsékelt célként valószínűleg csak annyit tűzhetett maga elé, hogy a szentföldi zárandoklat előtti évek – amúgy feszültségekkel teli és gondoktól terhes, de jól-rosszul mindig kézben tartható – állapotait hozza vissza. A világi és az egyházi elit csaknem negyedszázada tartó állandó megosztottsága, hatalmi versengése sehogyan sem volt megszüntethető. A király megtanult együtt élni ezzel. Számára a kellő mozgáster és a stabil belső támogatottság biztosíthatósága jelentette a működőképes kormányzat alapjait. Igen messze állt alkatától minden olyan rendteremtő próbálkozás, ahogyan elődei jártak el olykor-olykor ellenfeleikkel szemben. Sem véres megtorló fellépéssel, sem idegenbe üldözéssel nem törekedett megszabadulni a politikáját rosszallóktól. Az is igaz persze, hogy időközben alaposan megváltozott a világ, s kritikus ellenzéki táborával öntudatos, önmagában is erős hatalmi tényezőként kellett számolnia.

A keresztes hadjárat idején szétzilálódott királyság rendjét végül is nem tizenöt év alatt – mint András azt III. Honorius pápának jósolta –, hanem három-négy év elteltével sikerült nagyjából előző viszonyaiba

visszahozni. A szükséghelyzet komoly megtorpanást jelentett az új berendezkedés folytatásában, kiigazító változtatásokra, feszültségeket mérséklő intézkedésekre került sor, ám az átalakító elképzelések teljes feladásának gondolata távol állt a királytól. Legfeljebb az ütem lassításának és a nagyobb körütekintésnek a célszerűségét szűrte le maradandóbb tanulságként. Az irányítás továbbra is hű főembereinek kezében maradt, a kincstári bevételeket elsősorban regáleforrások gyarapították, s a szorítások lassú lazulása hamarosan az adományozó birtokpolitika s a külső háborúk felújítását is megengedte neki.

A gyökeres fordulat elmaradása értelemszerűen azzal járt, hogy a korábbi belső feszültségek lappangva jelen maradtak a társadalomban és a politikában. Az előző esztendő mellőzöttjei és kárvallottjai hasztalan reménykedtek gondjaik hathatósabb kezelésében. Mindössze az egyháziak elégedetlenségét sikerült tompítani azzal, hogy II. András a krízis kezelésének időszakában – hozzávetőleg 1222 elejéig – nagyobb súllyal hagyta érvényesülni a főpapok befolyását. Ahogy azonban az uralkodó jeleit adta korábbi politikája felélesztésének, a megosztó ellentétek megint gyorsan kiújultak. 1219 őszén a halicsi trónt elvesztő Kálmán visszahelyezésére ismét háború indult. A nehéz belső helyzetben az országtól súlyos erőfeszítést követelt a határokon túlra irányuló felvonulás.

Az egyértelműbb változásokat váró, erősebb befolyást igénylő ellenzék a hat éve megkoronázott Béla köré csoportosult. A herceg udvara ugyan területi hatalom híján csekély erőt képviselt, ám a legális szervezkedéshez feltétlenül jó terepet kínált. 1220-ban a trónörökös pártfogoló főurak elérkezettnek látták az időt, hogy a királytól önálló kormányzatú országrészt követeljenek Béla számára. II. András – mint már fia 1214. évi koronázásakor is – felismerte az országmegosztás veszélyét, egyensúlyt kereső helyzetében azonban engedni kényszerült. Hercegség gyanánt a horvát–dalmát–szlávón térséget átengedte királyi címet viselő fiának. Az új ország rész jelölésére az *egész Szlavónia* kifejezést kezdték használni, amely a történelmi horvát–dalmát területen kívül az attól északra elnyúló hatalmas térséget is magában foglalta egészen a Dráva vonaláig. A külön igazgatott területhez jutott trónörökös tényleges uralmat gyakorolt hercegségében. Egyházi és világi tisztségviselők vették körül. rendelkezéseit a saját neve alatt kiadott oklevelekbe foglalta. A mellőzöttek

egy része itt talált fontos szerepekben érvényesülést. A szlavón herceg attól sem zárkózott el, hogy birtokadománnyal jutalmazza híveit. Bár Béla mindössze tizennégy esztendő volt, atyja teljesen önállósította. Még 1220-ban sor került házasságkötésére a nikaiai császárlánnyal, Laszkarisz Máriával. A fiú apjától eltérő kormányzati elképzeléseknek eleinte semmi jelét nem adta, amit életkora teljesen érthetővé tesz. Így környezetében azok találták meg hamar számításukat, akiket főleg a gyarapodás vágya vitt táborába. A királyi újítások elvi ellenzőinek éveket kellett még ahhoz várniuk - sokat formálva közben a herceg szemléletét -, hogy Bélával az élükön komoly ellenerőként lépjenek fel II. András új berendezkedésének megbuktatására.

A belső feszültségek egy részét a különkormányzat újbóli életre hívásával rövid átmeneti időre csillapítani lehetett. Béla egyelőre hajlott az apai szóra. Még 1222 elején is kész volt az engedelmességre, amikor András hirtelen úgy találta jónak, ha fia egy több hasznot ígérő új házasság érdekében eltaszítja magától nejét, s házassága felbontásáért a pápához folyamodik. A magyarországi főpapok többsége azonban nem támogatta a kezdeményezést. Határozott elzárkózásuk mögött bizonyonnyal a király politikájával szembeni ellenérzéseik felerősödése állt. A körökben várt fordulat, a kárhozottatott újítások végleges feladása elmaradt, 1222. első felétől pedig újra súlyukat veszítették a főpapok a kormányzatban. Az egyház befolyásvesztése a világiak ellenében nap mint nap megmutatkozott. II. András még a zsidók és mohamedánok korlátozásában sem volt hajlandó lépéseket tenni, pedig ezt nemcsak a hazai egyháziak, de a pápák is régóta elvárták tőle.

Az 1218 utáni felemás helyzet, amelyben a király kész volt engedményeket tenni ellenfeleinek, de közben régi vezérkarát a hatalom sáncain belül tartotta, hosszan nem volt fenntartható. András új berendezkedést akart, de továbbépítéséhez elveszítette mozgásterét. Ellenfelei részben a régi rend visszaállítását követelték, részben olyan átalakulást kívántak, amely szélesebb kör érdekeit veszi tekintetbe. A társadalmi elégedetlenség felgyülemelését az okozta, hogy a hatalom részéről hiányoztak a biztos válaszok az új berendezkedés kapcsán felvetődött kérdésekre. A válaszádat 1222-ig halogatta a király, akkor azonban az Aranybulla kiadásával a legtöbb vonatkozásban törlesztette adósságait.

Az 1222. évi Aranybulla „Mivel mind országunk nemeseinek, mind másoknak Szent István királytól megszabott szabadságát az olykor haragjában bosszúálló, olykor pedig rosszindulatú vagy saját hasznukat hajhászó emberek tanácsára hallgató némely királyok hatalmukkal sok mindenben megrövidítették, ezért maguk a nemeseink a mi és király elődeink felségét buzgó könyörgésekkel országunk megjavításáért zaklatták. Mi tehát az ő kérésüknek mindenben – ahogy tartozunk – eleget kívánunk tenni, különösen, mivel közöttük emiatt már gyakran nem csekély volt az elkeseredés, amit a király iránti tisztelet teljes egészében való megőrzése érdekében illik elkerülni, ezt ugyanis senki más jobban meg nem teheti, mint ők, ezért megadjuk a Szent Királytól mind nekik, mind országunk más embereinek engedett szabadságot, valamint más, az országunk megjavítására vonatkozó dolgokról üdvösen ily módon rendelkezünk...”

E sorok vezetik be azt a 31 kérdésben alkotott rendelkezést, amelyet aranypecséttel megerősített oklevélbe foglalva adatott ki kancelláriájával II. András király az ország bajainak orvoslására. Az iratot hét példányban állították ki, amelyeket a biztos megőrzést leginkább szavatoló helyekre küldtek el: a pápához, a johanniták és a templomosok rendjéhez, az esztergomi, valamint a kalocsai káptalanhoz, egy-egy pedig a király, illetve a nádor őrizetébe került. Ennek ellenére mégsem maradt ránk eredetiben egyetlenegy sem közülük. A rendelkezéseket kilenc év múltán ismét megerősítették II. Andrással, ám a szöveg több ponton módosult, és jelentékeny bővítésekkel is kiegészült. Eredetiben viszont a második Aranybulla sem maradt fenn. Az 1222. évi irat szövegének ma ismert legrégebb őrzője egy 1318-ban lejegyzett oklevél, míg az 1231-ben készült okmány szövegét egy évvel később átírta a pápa legátusa, s e változat maradt fenn a legkorábbról.

Az Aranybulla keletkezésének pontos körülményeit meglehetősen homály fedi. A történetekre inkább csak következtetni lehet, részben az okmány szolgáltatása értesülésekből, részben pedig az 1222. évből ismert más adatokból. Eszerint az év első felében a király a legfőbb kormányzati tisztség betöltésében váltásra kényszerült, s kipróbált híveit új főemberekkel cserélte fel. Többségük az Imre király óta mellőzött előkelők – illetve családtagjaik – sorába tartozott. A vezető méltóságok

kat nagy valószínűséggel a királyi szervezeti tömeg mozgalommá szerveződő erejére támaszkodva sikerült elfoglalniuk. E feltételezést elsősorban az támasztja alá, hogy az intézkedések mintegy harmada a szervezésekkel foglalkozik.

Az Aranybulla a sérelmi politika jegyében fogant. Mindazon kusza ellentételmű visszatükrözi, amelyek II. András uralma kezdetétől felgyülemlettek a magyar belpolitikában. Az irat kétségekívül beilleszthető ama nevezetes történelmi okmányok sorába, amelyek épp ez idő tájt keletkeztek Európa-szerte, s amelyek közül az angol Magna Charta a legismertebb. Mindamellet az érintkezés leginkább abban ragadható meg e közel egykorú, nagy horderejű szabályozásként született hasonló iratokkal, hogy a főleg szokásjogi normákban kimerülő világi jog frott rögzítése – alapvetően az 1215. évi lateráni zsinati jogalkotásból szerezvén indíttatást – mindenütt a kánonjog közvetítette római jogi fogalomhasználatra épült. Az Aranybullában megjelentetett döntést és orvoslást kívánó problémák viszont kivétel nélkül a korabeli hazai állapotokban, elsősorban is a II. András király újításai keltette feszültségekben gyökereztek.

Az Aranybulla intézkedéseit összességükben messze nem lehet az átalakulás teljes és egyértelmű elutasításának tekinteni. Szó sincs benne az adományozások vagy a pénzjövödelmekre épülő új királyi gazdaságpolitika általános helytelenítéséről, de olyan igény sem kapott hangot, amely határozottan a régi hatalmi rend feltámasztása iránt mutatkozott volna. Ehelyett a társadalom egyes érdekcsoportjai és rétegei a változásokhoz alkalmazkodva törekedtek biztosítékokat szerezni helyzetük erősítéséhez és szabadságaik kikezdetetlenné tételéhez. E téren az Aranybullában rögzített rendelkezések leginkább a mellőzött előkelők, valamint a szervezések követeléseinek tettek eleget.

A világi arisztokrácia igényei középpontjában a birtokhoz és a méltósághoz jutás lehetőségeinek szabályozása állt. Az adományos szerzemények védelmében az Aranybulla kimondta, hogy a „becsületes szolgálattal szerzett birtokaitól soha senkit se foszsanak meg”. A hadjáratban elhunyt főember fiait vagy rokonait adománnyal kellett az uralkodónak megjutalmaznia. Határt szabván a királyi kegy túlzott és egyoldalú megnyilvánulásainak – egyben a királyi joghatóságot is védel-

mezve, az Aranybulla tiltotta egész vármegyék átruházását. A „meráni korszak” rossz emlékei húzódtak meg annak rögzítésében, hogy „az országon kívülre birtokot ne adományozzanak, ha egyes birtokokat elajándékoztak vagy eladtak, akkor azokat adják vissza az ország népének, hogy kiváltsák”. A méltóságviselés kérdésében olyan igény kapott hangot, hogy örökös tisztségadományokra – a vármegyék megtiltott eladományozásával összefüggésben – ne kerülhessen sor. A tisztséghalmozás korlátozásaként két hivatal egyidejű betöltését kizárólag négy főméltóság, a nádor, a bán, a királyi, valamint a királynéi udvarispán esetében engedték meg. A jövevények addig csak a királyi kegytől függő boldogulásának olyan intézkedés szabott határt, amely méltóságba emelésüket a királyi tanács jóváhagyásához kötötte. A világi előkelők elsődleges céljai tehát érvényesülési útjaik kiszélesítésére és a külső vetélytársak kiiktatására irányultak.

A szerviensekkel kapcsolatos rendelkezések közül azok a pontok a legnagyobb jelentőségűek, amelyek írott jog formájában tették e réteget alapvető kiváltságok részesévé. Őt ilyen sarkalatos cikkely születt. A szerviensek mentességet kaptak a királyi adók, a szabadok dénárijainak fizetése alól, illetve mentesültek attól a megterheléstől is, amelyet a királyi szolgálatban eljárók beszállásolása és kényszerű megvendégelése jelentett. Szerviens fogságra vetését csak szabályos eljárásban született bírói ítélet alapján engedte meg az Aranybulla. Birtokaik öröklési rendjét szabályozva elismerte szabad végrendelkezési jogukat. A szerviensek mentesültek a megyésispáni joghatóság alól, amely mindössze a pénzzel és a tizedekkel kapcsolatos ügyekben terjedt ki rájuk. Általános hadakozási kötelezettségeik pusztán az országvédelemre szorítkoztak, míg külföldbe csak a király költségviselése esetén tartoztak felvonulni. A háborúban meghalt szerviens fiát királyi belátás szerinti juttatás illette meg. E kiváltságok közvetlen jelentősége az volt, hogy a nagybirtokosi függésbe kerüléstől fenyegetett szerviensek társadalmi állása olyan jogi megerősítést kapott, amely a továbbiakban esetleges magánföldesúri szolgálatok vállalása mellett és ellenére is érvényesülhetett. A szerviensi réteget, amely a 13–14. században formálódó nemesség legfőbb és legnépesebb összetevőjét alkotta, az Aranybulla felvértezte tehát a később nemesinek tekintett sarkalatos kiváltságok-

ka. Innen ered, hogy a magyar nemesség egészen 1848-ig úgy tekintett vissza az Aranybullára, mint a nemesi jogok első foglalatára, és egyfajta nemesi alkotmányt látott benne.

Más, alsóbb társadalmi csoportokat csak szüksézávan vagy általánosságban érintett az Aranybulla. Egyazon pontban említi a várjobbágyokat és a vendégtelpezeseket, akiket részint a „Szent Király alapította”, részint „a kezdetben nekik adott szabadság szerint” szükséges megtartani. Számos olyan rendelkezés is született azonban, amely az országlakosok szélesebb körére, a társadalom több csoportjára egyszerre vonatkozott. Ezek a királyi kormányzat szervezetét, gazdasági működését, jogszolgáltatási rendszerét érintették.

Az Aranybullában körvonalakat kapott a bírósági élet ama rendje, amely a következő bő évszázadban egyre teljesebben érvényesült. Vidéken a nádoré lett a legfőbb jogszolgáltatói szerep, míg az udvarban mindenki felett az udvarbíró (*curialis comes*) hozhatott ítéletet. Az utóbbinak ez vált elsődleges feladatkörévé, s a gazdasági természetű ügyek kezelését átadta a tárnokmesternek. Az 1230-as évekre az udvarbíró tisztségneve a királyi udvar bírójá (*iudex curiae regiae*) formában rögzült, amely a magyarban országbíró néven honosodott meg. Az Aranybulla rendelkezése szerint a megyei udvarispánok csak a várnépek fölött gyakorolhattak bírói hatalmat. A helyi közhatalmi jogszolgáltatás az illetékes ispán alárendeltségébe tartozó királybírák feladata maradt. A király megtestesítette bírói főhatalom gyakorlására az Aranybulla előírta, hogy évente egyszer, augusztus 20-án a király maga – akadályoztatása esetén pedig az őt helyettesíteni köteles nádor – Székesfehérvárott hallgassa meg az országlakók döntést kívánó peres ügyeit. Általános megfogalmazás kárhooztatta a hatalmaskodásokat és önkényeskedéseket, továbbá a szegények kifosztását és tönkretételét. A szabályozás a jogélet és az igazságszolgáltatási szervezet kérdéseiben összhangot keresett a régi jogintézmények fenntartása, illetve a megváltozott viszonyok kívánalmaihoz igazodó új intézményi rend és gyakorlat kialakítása között.

Hasonló törekvések hatják át az Aranybulla kisszámú gazdasági jellegű rendelkezését is. Az egyik cikkely előírta, hogy az új pénz egy évig maradjon forgalomban, és hogy „a dénárok olyanok legyenek, amilye-

nek voltak Béla király idején”. Ugyancsak az új királyi gazdaságpolitika bírálataként fogalmazódott meg az a követelés, hogy „a pénzverő és a sókamarák ispánjai, valamint a vámosok az ország nemesei és ne izma-
eliták és zsidók legyenek”. Az Aranybulla tilalmazta, hogy az egyház a tizedekre a régi természetbeni behajtás helyett pénzben formáljon igényt. A még szerény pénzforgalom egyházi részről való szűkítése szé-
les érdekeket sértett. A sóügyek terén az Aranybulla két országos lera-
kat fenntartását kívánta meg, egyet Szegeden, egyet pedig a Bihar me-
gyei Szalacson, ezenkívül pedig csak az országvégeken engedte meg a
raktározást. A sóforgalom bérleti és külkereskedelmi haszna fontos ele-
mét alkotta II. András regálegazdaságának, ám korábbi kiváltságaiknak
köszönhetően az egyházak ugyancsak jó pozíciókkal rendelkeztek a só
értékesítésében. Az ország belsejére érvényes sótárolási tilalom ekkép-
pen nem kedvezett az egyháziaknak. További cikkelyében is gondosko-
dott az Aranybulla a királyi bevételek védelméről, kimondva, hogy „az
ispánok csak az ispánságuk jogán őket megillető részt élvezzék, a ki-
rályt illető többi jövedelmet, a csöböradót, a vámot, az ökröket és a vár
jövedelmének kétharmadát a király kapja meg”.

A legkülönbözőbb természetű követelések orvoslási igyekezetében
szembetűnő, hogy az Aranybulla legkevesebbet az egyház számára
nyújtott. Mindössze annyit rögzített egyik pontjában, hogy „az egyház
népei után sem szedetünk semmiféle adót”. Még a hitetlenek gazdasági
korlátozását sem lehet tisztán az egyházi érdekek teljesítéseként ért-
kelni, hiszen a megfogalmazás az ország nemesinek biztosította a ka-
marabérleti pozíciókat. Több cikkely, mint láttuk, kifejezetten sérelmes
volt az egyháziak számára. Ez arra utal, hogy 1222-ben az Aranybullát
kieszközlő politikai erők az egyháziak 1218 óta jobban érvényesülő be-
folyását meggyengítve jutottak hatalomközelbe. Az Aranybulla kilenc
évvel későbbi megújításakor a főpapság hathatósabb pozícióból érvé-
nyesíthette befolyását, így a rendelkezések 1231. évi kiigazítása döntő-
en egyházi érdekeket vett tekintetbe.

Az ingatag hatalmi helyzetben keletkezett átfogó szabályozás betar-
tatását különös rendelkezés szolgálta: az Aranybulla híres ellenállási zá-
radéka. A királyi hatalom kényszerűen elfogadott korlátozásául ezt II.
András a következőképpen fogalmazta meg: „Elrendeljük, hogy ha mi

vagy valamelyik utódunk valaha is ezzel a rendelkezéssel szembehe-lyezkedni akarna, ezen oklevelünk alapján a hűtlenség minden vétke nélküi országunknak úgy a püspökei, mint más jobbágyai [tudniillik főbb tisztségviselői], valamint nemesi valamennyien és egyenként a jelenlegiek és utódaik nekünk és utódainknak mindörökre ellenállhassanak és ellentmondhassanak.” Az uralkodóval szembeni fellépés jogalap-ját egyelőre azonban hiába teremtette meg e határozott megfogalma-zás. II. András – miként összes utóda is a Habsburg-korszakig – oly mértékig mindig képes volt egyensúlyt tartani az ország politikai erői között, hogy a királyi akarattal szembeni egységes fellépés, illetve egy-öntetű ellenszegülés nem jelentett valós fenyegetést. Az ellenállási zá-radéknak harmadfélszáz évig alig tulajdonított valaki is jelentőséget. Kiváltságai Béccsel szembeni védelmében kezdték csak századok múl-va emlegetni a magyar rendek mint „alkotmányos” alapjogot a király-választás szabadsága mellett.

Az Aranybullában rögzített kívánalmak – kivált az aktuális helyzet-ből eredő gyakorlatias dolgokban – jórészt fogamat nélkül maradtak. Mindazon mozzanatokban viszont, ahol a követelések az erőteljesen és tartósan ható folyamatokkal összhangban vetődtek fel, és az átalaku-lásban fogant társadalmi, politikai s gazdasági érdekeket juttatták kife-jezésre, az elkövetkező évtizedek számos fejleménye utólagosan „ráerő-sített” az 1222. évi törvény egyik-másik cikkelyének érvényére. Az ilyen pontok nem hullottak ki az idő rostáján, s ezek váltak később nagy fon-tosságú hivatkozások alapjává. Mindenekelőtt a nemesi jogokéi.

Trónörökös az ellenzék élén Az Aranybulla kiadása nem csitít-totta le a magyar belpolitika viha-rait. Közelebről nem ismert körülmények között II. András igen gyor-san visszahelyezte régi híveit a vezető méltóságokba, s mit sem törődve a friss szabályozással, a tisztségelhalmozást is megengedte nekik. A vál-tást követően kiadott rendelkezésében szabályozta az egyház jogait és bírászkodási kiváltságait, amely intézkedések bizonyos fokig pótolták az Aranybulla hiányosságait. A régi-új kormányzat azonban képtelen volt stabilizálni helyzetét. Az ellenörök – amelyeknek élén alighanem az

Aranybulla kiadásánál bábáskodó, megbukatott politikai csoportosulás állt – még 1222-ben kicsikarták az újabb személycseréket s ezáltal a királyi tanács átalakítását. A fellépésnek tömegelégedetlenség adott hátteret, amelynek főleg szerviens hangadói voltak. A felfordulás híre a pápához is eljutott. III. Honorius aggodalmaskodó levélben hívta fel a király figyelmét a kiterjedt népmozgalomban rejlő veszélyekre, ugyanakkor a nyugtalankodókat is mérsékleltre intette. II. András a személycserék során hívei mellett az ellenzéknek is helyet adott az irányításban, s ezzel átmenetileg lecsillapította a feszültségeket.

Tartós nyugalom azonban most sem következett, mert 1223-ban Béla herceg fordult szembe apjával. Miután a trónörökösnek nem sikerült egyházi hozzájárulást szereznie házassága felbontásához, visszafogadta magához hitvesét, Máriát. András viszont annyira rosszalotta fia engedetlen lépését, hogy Bélának az apai harag elől 1223 végén Ausztriába kellett menekülnie. A dinasztian belül támadt viszály most is gyorsan megosztotta a vezető köröket, s többen a herceg mellett kötelezték el magukat. Hosszas békéltetés után Béla 1224 folyamán hazatérhetett, és visszavehette Szlavónia kormányzását. A konfliktus ugyan megbékéléssel zárult, ám a királyra nézve annyiban mégis kedvezőtlen következménnyel járt, hogy Béla körül közben erős támogatói tábor kovácsolódott össze. Az Andrással elégedetlenek, illetve az udvarában boldogulni nem tudók a szlavón herceg szolgálatától reméltek megbecsültséget és majdani biztos érvényesülést. A helyzetnek legfeljebb azt a közvetlen előnyét élvezte a király, hogy az arisztokrácia két pólus köré szerveződése az udvart némileg „megtisztította” a belső feszültségektől. Az új hatalmi központ megerősödése hosszú távon viszont a bonyodalmak súlyosbodását ígérte.

Béla tekintélyén sokat emelt, hogy Dalmáciában sikerrel megfékezte az egyik főúr, az önálló hatalmassággá nőtt Domald garázdálkodását. Domald Klissza várából megkeserítette a dalmát városok – főleg Spalato – életét, közben szabályos magánháborúkat vívott a rivális birtokoscsaládokkal. A béke megteremtőjeként Béla biztos támogatókra talált a térség rangos előkelőiben, egyházi méltóságviselőiben, illetve a városok irányítóiban. Udvara valódi királyi kormányzati központ formáját öltötte, s rövid időn belül a pápai Kúria is ilyenként közeledett

hozzá. A pápaság számára azt követően értékelődött fel a Bélával ápolat kapcsolat, hogy a Német Lovagrend Magyarországról történt kiűzése miatt nézeteltérés támadt III. Honorius pápa és II. András között.

Dél-Erdély német betelepülése már háromnegyed évszázada tartott, és II. András idején is folytatódott. A Brassó vidékét felölelő Barcaság 1211 óta a Német Lovagrend fennhatósága alá tartozott, az ettől északra és északnyugatra kiterjedő nagy térségben viszont a 12. század második fele óta szétszórt csoportokban éltek a szászoknak mondott német ajkú telepések. 1224-ben II. András úgy döntött, hogy elkülönített etnikai tömbbe, a szebeni ispán önálló igazgatása alá helyezi a szászok földjeit jobbra felölelő, Szászvárostól Barótig terjedő vidéket. Ekkor adta ki Andreamum néven elhíresült privilégiumát, amely a szász hospesek önálló, a vármegyei joghatóságtól függetlenített életkereteit szabályozta. A szász közösségekkel együtt élő, más etnikumhoz tartozó népelemek nagyrészt elhagyták földjeiket, akik pedig mégis maradtak, azok szintén a szebeni ispán hatalma alá kerültek. A kiköltözők zömét az addig itt lakó székelység adta. A székelyek ezt követően szállták meg keletre a ma Székelyföldnek mondott, akkor még lakatlan vidéket.

A lovagrendi terület az 1220-as évek elejétől okozott növekvő gondot II. Andrásnak, noha a lovagok kezdeti eredményes működésükkel alapvetően beteljesítették előzetes várakozásait. Megvetették lábukat a kunok havasalföldi szállásterületein, és folyamatosan terjeszkedtek az Al-Duna felé. A kunok ellenállását alaposan meggyengítette, hogy 1223-ban orosz szövetségben súlyos vereség érte őket a nyugatra törő mongoloktól a Kalka folyónál. A király és a lovagok között támadt nézeteltérésre a rend függetlenedési törekvése adott okot. A viszályt 1222-ben még sikerült békességgel elrendezni. András újabb kiváltságokkal tüntette ki a lovagokat, és nekik adományozta egészen a Duna vonaláig a Barcaságtól délkeletre eső földeket. A következő évben azonban a pápa közvetlenül a maga egyházi joghatósága alá helyezte a lovagrendet, teljesen kivéve azt a magyarországi egyházszervezet kötelékeiből. Az egyházfő 1224-ben már a rendi birtokok fölötti illetékességét hangozta, ez pedig egy önálló lovagrendi állam életre kelésének veszélyével és Magyarország területi épségének csorbulásával fenyegetett. Mivel az egyezkedés kudarccal járt, II. András nem habozott fegyverek-

hez nyúlni, s 1225-ben kiűzte országából, valamint a kunok földjéről is a rendet. A lovagok a Baltikumban találtak új hazára, s ott megszülető új államuk a lengyeleknek okozott később nehézségeket. III. Hononius mindent elkövetett, hogy kieszközölje a rend visszafogadását II. Andrástól, ám sorozatos próbálkozásait kérelhetetlen elutasítás fogadta. A pápa és a király megromlott viszonyának következtében felerősödött a Rómából érkező bírálatok hangja András országvezetési gyakorlatával szemben. Az egyházfő hol a birtokelidegenítéseket, hol a hitetlenek pártfoglalását helytelenítette, közben pedig egyre nyíltabban bátorította Béla herceget az apja politikájával szembeni fellépésre.

Az 1220-as évek közepére II. András belpolitikai mozgásteret érzékelhetően kiszélesedett, s az udvar körüli feszültségek sokat csillapodtak. A trónörökös szlavóniai megerősödése azonban aggodalmakat keltett a királyban, látván, hogy a második hatalmi központ egyre szilárdabb alakot öltött, s hathatós támogatói tábor áll mögötte. András az erőviszonyok módosítása reményében 1226-ban új országfelosztásra szánta el magát. Bélát elmozdította Szlavónia éléről, és hercegként az ország másik külön kormányzott tartományát, Erdélyt bízta irányítására. A szlavón hercegséget középső fia, a korábbi halicsi király, Kálmán uralma alá rendelte. Ekkoriban jutott területi hatalomhoz legkisebb fia, András herceg is, aki jövendőbeli apósa, Msztyiszlav jóvoltából kapott önálló részt a halicsi fejedelemségből.

Három fiának rendeződni látszó sorsa mindazonáltal további gondokat szakasztott II. András nyakába. Béla szlavóniai kizűzése nem vezetett a trónörökös erejének gyengüléséhez. Hívei egy része vele ment Erdélybe, ott is hamarosan erős párt sereglett köré, és udvara továbbra is önálló hatalmi központ maradt. Kálmán Szlavóniában inkább Béla hagyományait követve kormányzott, és nem igyekezett apja elvárásaihoz igazodni. E harmadik hatalmi fészket sem sikerült tehát a királyi akarat szolgálatába állítani. András herceg halicsi jelenléte ugyanakkor szinte azonnal felébresztette azokat a beidegződéseket, amelyek a több évtizedes magyar beavatkozások során kialakultak. Az egyik háborússágot viszályt szított András és Msztyiszlav között, amely háborúsáig fajult. Ismét és sokadjára magyar fegyveres segílyre volt szükség. II. András 1226 őszén személyesen állt a sereg élére, de ezúttal nem

kedvezett neki a hadiszerencse. Diplomáciai alkuk nyomán mégis sikerült keresztülvinnie, hogy – gyorsan megejtve a még 1221-ben elhatározott házasságkötést – András herceg vöként átvegye Msztyiszlavtól a halicsi fejedelemség egésze fölött a kormányzást. Helyzete azonban továbbra is ingatag maradt, mivel Msztyiszlav másik veje az a Danyilo volt, aki testvérével, Vaszilkoval együtt 1205 óta érdekeltként küzdött a fejedelemség körül forgó harcokban. A testvérek trónigényüket változtatlanul élőnek tekintették, ezért a következő években újabb hadjáratokat kellett Magyarországról Halicsba vezetni.

Az 1226 után ismét előtérbe kerülő rutén földi háborúk hamar felélesztették a kormányzat ezzel kapcsolatos régi gondjait. A haditerhek erőfeszítéseit a meggyengült várszervezet nagy nehézségek közepette viselte. A romlást megelő várelemeknek elkeseredetten kellett látniuk, hogy az adományok továbbra sem apadnak. Sőt, mivel a király egyre nagyobb mértékben volt ráutalva háróinak katonai erejére, emiatt a hadi vállalkozások inkább lendületet adtak az elidegenítéseknek. 1227–28-ban felerősödött tehát a királyi birtokpolitikát bírálók hangja. Az egyház – élén a pápával – Béla herceg révén remélt II. Andrásra nyomást gyakorolni, hogy mielőbb hagyjon fel az elégedetlenséget keltő politika folytatásával. Az erdélyi herceg egyházi kapcsolatainak elmélyülését jól szolgálták azok a hitbuzgalmi érdekek, amelyeket Béla ez idő tájt szerzett a kun térítés során.

A fegyveres kun betörések jelentette veszélyek II. András uralmának első időszakában nemcsak hogy megszűntek a Német Lovagrendnek köszönhetően, hanem elkezdődött a terjeszkedés a nomád szállásterületek rovására. Az expanzió összekapcsolódott a katolikus hittérítés programjával. Utóbbi tekintetben főként az 1216-ban alapított domonkos rend vállalt jeles szerepet. Már az első szerzetesek között akadt magyar származású is, aki nekilátott a misszió megszervezésének. Magyarországi Pál – mint első hazai rendfőnök – még a Német Lovagrend ittlétekor útra bocsátotta társai első csoportját a kunok közé. A lovagok eltávolítását követően az Erdélyt kormányzó Béla tekintette feladatának a domonkosok erőfeszítéseinek támogatását. A területszerzéshez, illetve a hívők számának gyarapításához lúzdó közös érdekek talaján jó együttműködés alakult ki a trónörökös és a hazai egyházi vezetők

között. Legátusi felhatalmazással személyesen Róbert esztergomi érsek irányította a térítést. A mongol veszélynek 1223 óta kiszolgáltatott pogány kunok nem fogadták ellenségesen a közeledést. Két fejedelmük – Barc és Membrok – kíséretével és 15 ezer főre becsült népével együtt 1227-ben megkeresztelkedett. Csakhamar önálló kun püspökség létesült kívül a Kárpátokon. Központja a Moldva és Havasalföld határára tehető Milkóban volt. Innen kiindulva folytatták tovább a hittérítést, s kezdték meg a terület egyházszervezetének felállítását. Béla herceg a területgyarapodást foglalásnak tekintette, s néhány év múlva címében is megjelent a Kunország királya titulus. A kun püspökség szervezetiileg előbb az esztergomi érsek egyházi hatalma alá tartozott, rövid idő múlva azonban közvetlenül a pápa fennhatósága alá került. A Kárpátok karéján kívüli földszerzés népmozgást indított el a kunok és románok által gyéren lakott térségbe. Magyar és német telepések egyaránt otthonra találtak Kunországban. Feltehetőleg a keleti terjeszkedés sikere kapcsán támadt arra is vállalkozókedv, hogy bátor vándorok járjanak végére a keleten maradt magyarokra utaló, bizonytalanul értelmezhető írott híradásoknak és kőszó beszédeknek.

II. András maga is sikeren könyvelte el és támogatta a kun földi terjeszkedést. Az ő érdemei mindazonáltal inkább azokban a dimenziókban ragadhatók meg, amelyeket újító politikája nyitott, azaz a növekedési energiák felszabadításában, a népesség számának emelkedésében, az expanzió képességének és törekvésének megalapozásában. A kortárs közvélemény érthetően nem érzékelt efféle méltánylásra érdemes elemeket András uralkodásában. Épp ellenkezőleg. A napi gondokból kiindulva sikertelennek látta a királyt, s szembeállította vele az eredményes trónörököst, aki tevőleges közreműködőként közvetlen érdemeket mutathatott fel a kunországi térnyerésben. Bélára a hit ügyeinek elkötelezett harcosaként tekintett a magyarországi egyház és a pápa is, de tekintélye nyilvánvalóan az apjával elégedetlenség széles táborában is megnövekedett. Sokan tőle várták a bajok orvoslását, s maga is megfelelni igyekezvén a közvélemény elvárásainak, 1228-ban önálló politikai programmal állt elő II. Andrással szemben: a birtokadományok felülvizsgálatának kezdeményezésével.

Birtokvisszavételek Azóta, hogy Béla herceg 1220-ban Szlavóniát kormányozni kezdte, semmi jelét nem adta annak, hogy rosszallaná a királyi birtokpolitikát. Maga is többször jutalmazta földadományokkal híveit, s oklevelei ugyanúgy hangoztatták a királyi bőkezűség fontosságát, mint II. András privilégiumai. Udvarának főembereit hasonló birtokszerző indíttatások vezették, mint apjának báróit, s természetszerűleg saját fennhatósága alatt olyanoknak kedvezett adományokkal, akik őt szolgálták odaadón.

A birtokvisszavétel gondolatának felvetése 1225-ben III. Honorius pápától származott, aligha függetlenül a hazai főpapság véleményétől. A Német Lovagrend kiűzése kapcsán támadt ellentét közepette a pápa bírálattal illette a királyt az országa kárára és tisztsége rovására eszközölt elidegenítésekért, s az adományok érvénytelenítésének jogszerűségét bizonygatta. Szorgalmazása azonban süket fülekre talált. A hazai főpapság tehetetlen volt az ügyben, de az elvárt fellépésre – ekkor még Szlavóniában – Béla sem mutatott készséget. A kun térítés közel hozta azonban egymáshoz a herceget és az egyháziakat, ráadásul Béla súlya és tekintélye oly mértékben megnőtt, hogy immár az országos ügyekben sem lehetett figyelmen kívül hagyni akaratát.

A trónörökös által képviselt álláspont a lényegét illetően nem volt több, mint a királyi hatalom konzervatív felfogása. Tagadása mindannak, amit apja megváltoztatott, s a folyamatosság vállalása mindazzal, ami III. Béla király haláláig létezett. Ha II. András politikájának tengelyében a királyi birtokokban végrehajtott „általános osztokodás” állt, fia programjának középpontjában nem lehetett más, mint az elvesztegetett földállomány lehető legnagyobb mértékű visszavétele. Béla herceg ennek valóra váltásához olyan körülmények között tehetette meg az első lépéseket, amikor még apja ült a trónon, annak kezében volt a főhatalom, méltóságviselői pedig éppen az adományok legfőbb haszonélvezői voltak. E saját helyzetre az szolgáltat magyarázatot, hogy András király politikáját változtatlanul nagy népszerűtlenség övezte. Rossz szemmel nézett nagy hatalmú bárói megingathatatlan irányítókként álltak a trón körül. Ampod fia Dénes, a királyi gazdaságpolitika kiötlője és végrehajtója 1227-ben egyenesen a nádori méltóságot foglalta el. Az általános elégedetlenség viszont bénította a kormányzat cselekvőképességét. A sikeres és tetterős-

nek tetsző trónörökös alternatívát ígért. Személye mentes volt a bajok előidézésének felelősségétől, így komoly tömeget tudhatott maga mögött, amikor az udvar szigorú bírálójaként kezdte hallatni hangját.

A herceg táborra sokféle, az átalakulás során kárt szenvedett csoportból állt, s meglehetősen felemás érdekközösséget alkotott. A célokat illetően legfeljebb abban volt közös állásponton, hogy a birtokjogokat a király haszonéhes támogatóinak rovására kell felülvizsgálni. Az átalakulás nyerteseinek gyengítésén túl azonban nem egyeztek kívánalmaik. Béla főemberei közel jutottak a hatalmi súly kiegyenlítődéhez, s immár nemcsak egy külön kormányzott tartomány ügyeiben, hanem a herceg révén az egész királyság dolgában lehetett szavuk. Természetesen nem rosszalhatták, ha András bárói - fő vetélytársaik - veszítenek birtokjaikból, függetlenül attól, hogy a trónörökös nem kívánta a visszavett földeket közöttük szétosztani. Az egykori erős királyság feloldása viszont korántsem volt lelkesítő perspektíva számukra, hiszen a maguk módján ők is birtokgyűjtők voltak, csak rosszabb lehetőségek között. Az egyháziak igényeinek már jobban megfelelt a hegemonisztikus királyi hatalom gondolata, hiszen abban a főpapoknak kitüntetett szerep jutott, s Bélában a jelek szerint megvolt a készség a velük való együttműködésre.

A szerviensek számára mind a nagybirtokosok gyengítése, mind a királyi hatalom megerősítése általában a kívánatos célkitűzések közé tartozott. Az időközben a bárók magánkíséretéhez csatlakozott csoportjuk viszont már összekötötte sorsát uraiéval, így azok veszteségei az előbbieket életében is kedvezőtlen fordulatot hozhattak. A legnagyobb várakozással a várelemek fogadták a visszavételeket. Elemi érdek lűzte őket - kiváltképpen a várjobbágyokat - a várak birtokjogainak helyreállításához és a fegyveres szolgálataikra alapozott királyi hatalom újbóli megerősödéséhez. Más szálon viszont a birtokjogok felülvizsgálata némelyikükre nézve olyan veszélyt rejtett, hogy a maguk tulajdonának tekintett, de általuk jogtalanul kihalított várföldeket is elveszíthetik. A herceget a várelemek törekvései mindazonáltal a legkevésbé sem befolyásolták cselekedeteiben. Hiába álltak egymáshoz igen közel céljaik, személyét mérhetetlen távolság választotta el a közönséges, tulajdon-számba vett alattvalói tömegetől.

Az 1228-tól megkezdett visszavételek nem terjedtek ki az összes királyi adományra, hanem csak a „felesleges és haszontalan örökadományokra”. Ez azt jelentette, hogy az érdemes szolgálatok jutalmául elnyert birtokok megmaradhattak az adományt nyerők kezén. A birtokosoknak elsősorban oklevéllel kellett tulajdonuk jogosságát igazolniuk, annak hiányában tanúk bizonyítottak. A döntéseket a herceg által küldött földbírák hozták, de maga Béla is több eljárásban vett részt. Az elosztogatott várföldek visszaszerzésében nagy szerep jutott a birtoktulajdon jogosságát elvitató várelemek panaszainak. A birtokrestauráció kiterjedt az egész országra, és három év alatt számottevő eredményeket hozott. 1231-ben a herceg elragadtarott, de erősen túlzó elégedettséggel nyilatkozta ki, hogy „dicsőség adassék az egekben Istennek, és béke a földön a jóakarató embereknek, mert felvirradt a magyarok megváltásának, a királyi méltóság visszaállításának és a korona szabadsága helyreállításának napja”. Holott erre az időre éppen hogy az elért eredmények törekenységét és mulandóságát lehetett már csalhatatlan bizonyossággal érzékelni.

Hogyan érintette II. Andrást és táborát a herceg fellépése, amely nyíltan a korábbi politika ellen irányult? A király éles szemű realpolitikus volt. Pontosan felmérte az erőviszonyokat, érzékelt a mozgástér megengedett lehetőségeket, és taktikai megfontolásból most is ezekhez alkalmazkodott. Szavak és tettek sokszor elváltak nála egymástól. Ha kellett, akár aranypecsétes iratokat is kicsikarhattak tőle, ám a bennük foglaltak tényleges beváltását nem hagyta egykönnyen érvényesíteni. Meggyőződésében uralma végéig konokul kitartott credetci, megújító szándékai mellett. 1228-ban a kényszerítő körülményeknek engedve igyekezett kifogni a szelet az ellenzék vitorlájából. Úgy tett, mintha a maga elhatározásából és tulajdon akaratának végrehajtására adott volna fiának teljes körű felhatalmazást, miután felismerte, hogy mértéktelel adományai következtében elenyésztek a vármegyék jogai, s az ország érdeke a régi állapotok visszaállítását követeli.

Béla herceg jogkörének országos kiszélesedése és a királyi birtokok visszavétele a legérzékenyebben II. András hú bároit érintette. A pód fia Dénesnek 1228 végén távoznia kellett a nádori tisztségből, s az udvarban megerősödött Béla táborának befolyása. Némelyikük főmélto-

ságokba jutott. A vagyonvesztés ugyancsak az új berendezkedés haszonélvezőit sújtotta. Az egyik leggyorsabban gyarapodó családtól, a Hont-Pázmány nemből való Szentgyörgyiektől Béla elvette az Imre és András kegyéből elnyert nagy szerzeményeiket, míg a szintén jócskán meggazdagodott Csák nembeli Miklós ispánt birtokainak több mint a felétől fosztotta meg. A birtokvisszavételek csapásait Béla közeli híveinek nem kellett elszenvedniük, s az egyházi birtokállomány is elkerülte az érdemleges veszteségeket. II. András azonban nem sokáig tartotta fenn az eljárások támogatásának kezdeti látszatát. Személyéhez nem fűződött egyetlen birtokelvétele sem, s az ismét gyarapodó királyi földjavak fölött rövid kivárás után szabadon érvényesítette kizárólagos uralkodói akaratát, azaz ismét zavartalanul adományozott.

A herceg sem tudott teljesen következetes maradni a birtokrestauráció során. Olykor kénytelen volt a birtoklás kellő jogalapjaként elfogadni az apja számára teljesített szolgálatot, néhány alkalommal királyi kívánságoknak engedett, több esetben pedig nem sikerült elégséges bizonyítékot előtárni az ingatlanok eredeti várföld volta mellett. Mivel az udvar pártosodása rá is kényszerítőleg hatott, azt sem hárihthatta mindig el, hogy híveinek alkalmanként földadományt tegyen. Semmiképpen sem használt tekintélyének, hogy 1230-ban nagy veszteségekkel járó s teljes kudarccal végződő halicsi hadjáratot vezetett. A számos felmutatható eredmény ellenére Bélának nem sikerült a meglévő gondokat és feszültségeket számottevően enyhítenie. A kezdeti lendület fokozatosan erejét veszítette, és a nagy várakozások jó része csalódáshoz vezetett.

II. András kiváró magatartása a várt eredményt hozta meg számára. Némileg megszilárdult helyzetében a szűk esztendők után újra adományokkal kárpótolta híveit. Sokuk egy az egyben visszakapta Béla által elvett birtokait, köztük a Szentgyörgyiek, Sebes és Sándor, valamint Csák nembeli Miklós ispán is. 1231-ben a király az országos és udvari méltóságokban szinte teljes személycseréket hajtott végre. Megint Ampod fia Dénes lett a nádor, míg Béla hívei kiestek a kormányzatból. Az újabb fordulat azt jelezte, hogy a király ismét ura lévén a helyzetnek, visszatér kényszerűen megszakított irányvonalához. Ennek megakadályozására a kudarcba beletörődni nem tudó főpapok tettek erőteljes kísérletet.

Az egyház szorításában A magyarországi klérus csaknem egy évtizede elveszítette hathatós befolyását a belpolitika alakítására. Ugyan a királyi tanácsban képviselőjük állandó volt, ám II. András velük szemben inkább a gyakorlati kormányzati teendőket végrehajtó világi méltóságviselők szavára hallgatott. A bajok orvoslására vonatkozó királyi ígérek rendre beváltatlanok maradtak, s a Béla herceg iránt táplált remények is hiábavalónak bizonyultak. András király állandóan kitért a pápák kéréseinek teljesítése elől, s minden beavatkozástól tartózkodva eltúrta a hit és az egyház romlását hozó ártalmakat. Szent Péter székében a nagy türelmű III. Honoriuszt 1227-ben az a IX. Gergely pápa váltotta fel, aki felfogásában és határozottságában is rokona, III. Ince hagyományait követte. A hazai főpapok sorozatos panaszait megelégedve, Gergely pápa 1231 tavaszán levélben róta fel a királynak a megengedhetetlen sérelmeket, s Róbert esztergomi érseknek egyházi büntetés kiszabására adott felhatalmazást, ha a botrányos kihágások megszüntetése továbbra is elmaradna.

II. András a fenyegetés komolysága láttán attól remélte az egyházi részről érkező bírálatok leszerelését, hogy 1231-ben a főpapok kívánalmainak megfelelően átfogalmazott formában megújította az Aranybulla. Az eredeti intézkedések 12 cikkelye kimaradt a megerősítésből, közöttük minden olyan intézkedés, amely egyházi érdekeket sértett. Nem került be az iratba sem a pénzbeli tizedszedésre, sem pedig az ország belsőjében történő sótarolásra vonatkozó tilalom. Az újonnan alkotott cikkelyek kiszélesítették az egyház bíráskodási kiváltságait, és növelték az igazságszolgáltatásban betöltött szerepét. A nádor bírói hatalma alól mentesültek az egyházi személyek, s illetékessége is megszűnt a házassági, a hitbér- és mindazon ügyekben, „amelyek valamilyen címen egyházi megítélés alá látszanak tartozni”. Az Aranybulla megerősítése kötelező egyházi tanúbizonyságot írt elő a hatósági ügyintézését végző személyek – a poroszlók – jogszerű működéséhez. E kívánalom követelménnyé emelése több mint fél évezredes szerephez juttatta a magyar jogi írásbeliségben a néhány évtizede gyökeret eresztett hiteles helyeket, a káptalanokat és a konventeket. Az egyház falvaira is kiterjedő érvénnyel fogalmazták át azt az 1222. évi kiváltságot, amelynek értelmében a megyésispán bírói hatalma – a pénzzel és tizedekkel kapcsolatos ügyeket kivéve –

nem vonatkozott a szerviensek birtokain élőkre. Egy másik cikkelyben a szerviensek és az egyházak népei együtt mentesültek olyan közkötelezettségek alól, amelyek munkára fogásukat jelentették a gyepek és a várak körül, illetve a királyi uradalmakban és műhelyekben. Az Aranybulla ellenállási záradéka kimaradt a megerősítés szövegéből. A helyébe került szankcionálás kizárólag egyházi fellépésre adott jogot, amelyet II. Andrással e megfogalmazásban fogadtattak el: „Saját akaratunkból hozzájárultunk, hogy akár mi, akár fiaink és a mi utódaink ezt az általunk engedélyezett szabadságot meg akarnánk sérteni, az esztergomi érseknek jogában álljon, hogy szabályszerű előzetes megintés után, minket és őket a kiközösítés büntetésével fenyítsen meg.”

Az 1231. évi Aranybulla nagyobb változtatások nélkül átvette a szerviensek helyzetével, kiváltságaival kapcsolatos pontokat. Ez arra utal, hogy most a főpapok fellépésének adott nyomatékot a szerviensi elégedetlenség. A megszóvegezésben ismét helyet kapott a várjobbágyok és a vendégtelepesek jogainak védelme. A világi arisztokraták körét érintő, 1222-ből átvett cikkelyekben fontos hangsúlyeltolódások érezhetők. Az idegenektől nemcsak visszaváltással, hanem anélkül is el lehetett immár venni az adományföldeket. Méltóságra emelésüket a megújítás nem királyi tanácsi jóváhagyáshoz, hanem magyarországi helyben lakáshoz kötötte. Nem vette át az 1231. évi Aranybulla 1222-ből azt a cikkelyt, amely a bárók tisztséghalmozását tiltotta, ugyanakkor a nádor elmozdíthatóságát újonnan alkotott rendelkezés tette lehetővé. A birtokjuttatásokkal kapcsolatban a megyeadományozások tilalma változatlan maradt, ám a hadi érdemekért járó adomány kívánalma nem került a megerősítés szövegébe. Ugyancsak kimaradt az az 1222. évi cikkely, amely a szolgálattal szerzett birtokok elvételét tilalmazta.

Tanulságos a hadakozási kötelezettségek új szabályozása. A külországi hadjárat kötelezettsége alól kivontak nem szerviensek, hanem nemes megjelöléssel szerepelnek, elmaradt a király költségén való hadviselés említése, viszont az ispánok és a várjobbágyok mellett az 1231. évi Aranybulla mindazok felvonulását is elrendelte, akiknek ez hivatali kötelességük volt, illetve akiknek a király nagyobb birtokokat adományozott. Az utóbbi elvárások katonai tehervállalásra igyekeztek szorítani a bárókat és a nagy adományok haszonélvezőit.

A kincstári bevételek önkényes gyarapításáról ilyesformán mondaták le a királyt: „Szinügy semmiféle adót, semmiféle behajtást, sem kamara hasznát, bármely számítás szerint vessék is ki, soha semmilyen alkalommal nem fogunk szedetni semmiféle nemzetiségű vagy jogi állapotú emberektől, kivéve azokat, akik a királyi kincstárnak meghatározott adót tartoznak fizetni.” Valószínűleg e tilalommal függött össze, hogy a kötelezően legalább egyéves pénzhasználat 1222. évi kiválasztása a megerősítésből kimaradt. Az egyház érdeke szerint megismétlődött viszont a zsidók és a mohamedánok bérlői működésének tilalma, kiterjesztvén azt hivatalviselésükre is.

A sok-sok kiigazított és újolag alkotott szabály semmivel sem volt jobban átültethető a gyakorlatba, mint 1222 után, de az is igaz, hogy II. András igazodási készsége sem változott az írásban rögzített korlátokhoz. Átmenetileg tompítván az egyház támadásainak életét, megint sikerült időt nyernie. Az újabb halicsi hadjárat előkészületei, majd pedig a háború közepette elodázott minden változtatást. A főpapság azonban kitartó bírálónak bizonyult, és a mentetegetőzést csak rövid ideig tűrte el. Semmi változást nem érzékelvén, Róbert esztergomi érsek ahhoz a fegyverhez nyúlt, amit előbb IX. Gergely pápa, majd az Aranybulla új záradéka adott a kezébe. 1232 februárja végén az országot *interdictum* alá vetette. Ez azt jelentette, hogy bezárták a templomokat, a papok megtagadták a szentségek kiszolgáltatását, azaz nem kereszteltek, nem eskettek és nem is temettek. A király némely hű tanácsadóját – köztük Ampod fia Dénes nádort – személy szerint is kiközösítették az egyházból. Fő vádként a hitetlenek pártfogása szerepelt. Keresztényeknél jobb soruk állítólag többeket egyenesen arra indított, hogy szaracén hitre térjenek.

A példátlan szegyen megdöbbenette a királyt, és teljesen méltánytalannak érezte személyével szemben az elbánást. Hosszas könyörgésekre Róbert érsek augusztus 20-ig felfüggesztette a büntetést. András levélben, majd közvetítők útján fordult a pápához, aki visszavonatta az érsekkel a fenyegető rendelkezést, ám az ügyek kivizsgálására legátust küldött az országba Pecorari Jakab praenestei bíborospüspök személyében. A legátus 1232 őszétől csaknem másfél éven át működött Magyarországon. Hosszas tartózkodását csak részben indokolta az elsimí-

rásra váró egyházi ügyek sokasága, melyek közül a legfogósabbnak régóta a boszniai eretnység veszedelme mutatkozott. A halogató királyi taktika lassította a legátus előbbre jutását legfőbb feladatának, az egyházat ért sérelmek orvoslásának megoldásában. II. András kerülte a személyes találkozást, a főemberekkel viszont képtelen volt a bíboros elfogadható eredményre jutni. 1233 nyarán a király hadai élén ismét Halics felé vonult. Seregét azonban még a beregi erdőkben utolérték Pecorari Jakab követci, s augusztus 20-án ott fogadtatták el II. Andrásal azt az előre megfogalmazott, jobbára egyoldalú igények alapján formába öntött diktátumot, amelyet beregi egyezmény néven tart számon az utókor. A király felhagyott a hadjárattal, s szeptember végén Esztergomban, immár a legátus színe előtt tett esküt a beregi pontok megtartására.

Az esküpontokat rögzítő ünnepélyes oklevél bevezetése éppen olyan szélsőséges formában juttatja kifejezésre az egyház teljes diadalát a királyi hatalom fölött, mint az egyezmény szabályozó cikkelyei. A pápa Magyarországra vonatkozó különleges jogait a Magyar Királyság létrejöttében játszott kezdeményező szerepével igazolja: „...szent és tiszteltre méltó emlékezetű királynak tudjuk a magyar nép első királyát, Szent Istvánt, aki nem akart saját hatalmából a királyi trónra emelkedni, ismerve az Írást: senki se vegyen fel tisztséget, csak akit Isten hívott el; ennél fogva nem akárkitől, hanem Jézus Krisztus helytartójától, Szent Péter utódjától kapta meg a főpápnak adott isteni sugallatra a királyi koronát, sőt még szülei is isteni kijelentést kaptak, hogy a mi népünk között neki adatik elsőnek a korona és az uralkodás. [...] A római pápa tekintélyével, aki őt népünk királyának és apostolának nevezte, osztotta fel tartományait püspökségekre, szaporította csodálatosan az egyházakat...”

A rendelkezések főleg két területen igyekeztek hathatósan javítani az egyház helyzetén, mégpedig a hitetlenek működésének korlátozásában, illetve a folyamatos elszenvedett anyagi veszteségek kivédésében és kárpótlásában. Az egyezmény a zsidók és mohamedánok elkülönítésére megkülönböztető jelek viselését tette kötelezővé számukra. Tiltotta, hogy keresztény szolgákat tartsanak, illetve hogy keresztényekkel együtt éljenek. Az 1231. évi Aranybullával egybehangzóan kor-

látozta hivatali és gazdasági szerepvállalásukat, ami megingással fenyegette a bérletekre építő királyi gazdaságpolitikát. A kincstárat megrendítő legsúlyosabb csapás azonban a sűügyek úraszabályozásából eredt. A megelőző évtizedekben az egyház kiszorult a sóértékesítésből, amelynek hasznát részben a kamarák bérlői, részben pedig a királyi kincstár fölözte le. Már az Aranybulla megerősítése is árulkodóan hagyta el az 1222. évi intézkedés ama kitételét, hogy a kamarák bérlői a hitetlenek helyett az ország nemesei legyenek. A beregi egyezmény egyoldalúan az egyháznak juttatta a sóértékesítésből származó jövedelmeket. Biztosította, hogy a királyi bányákból nyomott áron felvásárolhassák a sót, majd székhelyeikre szállítva maguk raktározzák. A sótiszték évente kétszer jó pénz ellenében megvásárolhatták a készletet, ám ha ezt nem tették, úgy az egyház maga kereskedhetett vele, s akár külföldre is eladhatta. Az egyezmény pontosan rögzítette, hogy a só raktározó egyházakat saját használatukra mekkora mennyiség illeti meg. Mindezek mellett II. András még annak kötelezettsége is terhelte, hogy az egyház kiesett jövedelmeiért visszamenőleges kárpótlásul öt év alatt mérhetetlenül magas, tízezer márkányi összeget fizessen.

A beregi egyezmény megerősítőleg újra rögzítette azokat az egyéb kiváltságokat, amelyeket az egyház 1222 óta elfogadott II. Andrásal önálló bírói jogkörére, illetékességi területeire, valamint adómentességére vonatkozólag. A legátus körültekintő elővigyázatossággal sorra fel eskette a király fiait és báróit, de még az ország főpapjait is a rendelkezések megtartására. Az egyházi büntetés jogát – amelyet az egyezmény megsértése vont maga után – János boszniai püspökre ruházta. Az eretneküldözésben hírnevet szerzett domonkos szerzetes Pecorari Jakab állította a boszniai egyház élére, tőle remélve a bogumilok letörését is.

Alig távozott el a legátus, János püspök újra interdictum alá vetette az országot, mivel a király megint nem sietett vállalt kötelezettségeit teljesíteni. Még ha meg is lett volna benne a szándék, pénztelensége miatt akkor sem volt módja, hogy a rárótt terhektől mielőbb megszabaduljon. Tisztában volt ezzel a hazai főpapság is, így közbenjárásukra IX. Gergely pápa visszavonatta a büntetést, s öt évvel meghosszabbította a kárpótlásfizetésre szabott határidőt.

Az egyháziak látszólag teljes sikert értek el II. Andrással szemben, aki mindenben engedni kényszerült. Hiányzott azonban pillanatnyi politikai térnyerésük mögül a kellő hatalmi, társadalmi és gazdasági súly ahhoz, hogy az egyház régi nagyságát és vezető szerepét megóvják a hanyatlástól. Nem tudtak a világi arisztokrácia folyamatos előretörésével lépést tartani. Egykori jelentőségük megőrzéséhez erős királyi hatalomra lett volna szükségük, ám fellépésük éppen ellentétesen hatott. Mind az anyagi források elvonásával, mind pedig a jogszolgáltatás központi hatóságának szűkítésével hozzájárultak a királyság további gyengítéséhez.

II. András utolsó évei A belpolitika állandósult feszültségei és sűrű konfliktusai utolsó éveiben sem törték meg II. András király életterejét. Udvara elevenségtől lüktetett. Közegétől idegen volt a komor és távolságtartó tekintélytisztelet. Rogerius lejegyzése szerint, ha Béla herceg atyja udvarába ment, egyáltalán nem adták meg neki a tiszteletet, sőt – ha tehettek – arra törekedtek, hogy szóval és tettel megalázzák. A csipkelődésektől sem tartózkodó gyakori mulatozások és lakomák élénk nyüzsgése hasonló természetességgel vette körül a királyt, miként Anonymus tollán Árpád vezért a maga környezete, amely hadban dicső gyülekezetben a honfoglaló fejedelem is nap mint nap fesztelenül iddögölve ünnepelte a katonai sikereket. A király személyiségének alkati nyitottsága s bőkezű nagyvonalúsága szoros emberi ragaszkodást ébresztett odaadó híveiben. András egyfajta csapatszellelre számíthatott, amely éppúgy támaszt adott neki a szorult helyzetekben, mint olyankor, amikor szabad akarata szerint cselekedhetett. Más kérdés, hogy az uralkodó feltétlen támogatása szerfölött nagy haszonnal járt. Valószínűleg e stabil hatalmi mának köszönhető, hogy II. András a huzamos belpolitikai viharok közepette is szilárdan kezében tudta tartani a királyság kormányzatát, s ha sok lavírozással is, de eredményesen elkerülte a belső fegyveres konfliktusokat.

A király megszállott kitartással mindvégig felszínen tartotta a Halics trónjára formált magyar igényt. Legkisebb fia, András herceg 1227 óta halicsi fejedelemként uralkodott, ám helyzete a bojárok széthúzása, il-

letve Danyilo trónszerző törekvése miatt változatlanul ingatag maradt. 1230 tavaszán Danyilo sikeres hadjárat nyomán kiszorította a herceget Halics uralmából. Bár maga András is a kezére került, mégis hazaengedte apjához Magyarországra. A kudarcért Béla herceg még 1230 nyarán megpróbált elégtételt venni, ám a nagy esőzés okozta rendkívüli vízontagságok és a harcéri veszteségek tökéletesen felőrölték seregét. Hadjáratának katasztrófális kimenetele alaposan megtépázta a trónörökös tekintélyét, így apja lassan újra magához ragadva a kezdeményezést, ellehetetlenítette a birtok-visszavételi politika folytatását.

Miután 1231-ben az Aranybulla megújításával átmenetileg csillapodtak a belső feszültségek, II. András fiaival együtt indult hadjáratra Halicsba, hogy kiköszörülje a csorbát az előző évi balsikerek után. Győzelmeket szerezve el is érte, hogy 1231 őszén megint András hercegé legyen a fejedelemség. Danyilo azonban fokozódó heveséssel támadta a herceg uralmát őrző magyar katonai erőt. A II. András vezetése alatt 1233 nyarán indult megsegítő hadjárat nem ért céljához, ugyanis a király a beregi egyezmény megkötése után félbehagyta a vállalkozást. Danyilo hadainak szorítása tovább crósódott, s a magyar uralom 1234 elejére mindössze Halics várára szűkült. A teljes összeomlás bekövetkezése előtt váratlanul meghalt András herceg. Ezek után a fejedelemség Danyilo birtokába került, ám a széthúzó bojárok a magyar jelenlét megszüntét követően is megátolták a szilárd uralkodói hatalomgyakorlást. Alig egy év múlva Danyilonak ismét a magyar királyi udvarban kellett előlük menedéket keresnie. András herceg halála lezárta a Magyar Királyság fél évszázados kísérleteit a halicsi fejedelemség hódoltatására. A súlyos erőfeszítésekkel, roppant anyagi áldozatokkal és számottevő embervesztéssel járó terjeszkedő politika semmi felmutatható eredményt nem hozott.

Az 1230-as évek elején megromlott az a több évtizedes jó viszony, amelyet a magyar-osztrák kapcsolatokban II. András és VI. Lipót osztrák herceg alakított ki. Lipótot 1230-ban fia, II. Babenberg (Harcias) Frigyes követte az osztrák hercegség élén. Az uralkodóváltás után Frigyes csapatai csakhamar betörésekkel kezdték zaklatni a nyugat-magyarországi területeket. Magyar részről viszont a stájer vidéket érte a visszacsapás. 1233 őszén II. András és Béla haddal vonult Ausztria ellen, ám

végül békét kötöttek. Frigyes 1235-ben ismét nagyobb akciót indított, seregét azonban a magyar király és fia hamar kiszorították az országból. Az Ausztriába nyomuló üldözők csapásaitól a hercegnek csak váltáság fizetése árán sikerült megszabadulnia.

II. András nemcsak az irányvonalát helytelenítő belső politikai erőket találta meg az egymás mellett élés rendezett kereteit, hanem a kormányzati gyakorlatával egyet nem értő fiaival is. A szembenállás soha nem mérgesedett el oly mértékig, hogy nyílt szakításhoz került volna közel kapcsolatuk. Különösen szembeötlő, hogy a külpolitika alakításában, illetve a katonai fellépésekben sorozatosan együtt tudtak működni egymással. Béla helyzete volt a legkényesebb. Trónörökösként komoly erők álltak mögötte, kifejezésre juttatta és érvényesíteni is igyekezett eltérő elképzeléseit, ám apja az országvezetésben csak szűk kibontakozást engedett neki. Béla feltehetően tisztában volt a királyság belső egységének értékével, s a maga számára a trón megöröklésének kivárását látta a legtanácsosabbnak. Kálmán Szlavónia élén nem melengetett önálló hatalmi ambíciókat. Kapcsolata apjával és bátyjával egyaránt rendezett maradt. Országrészeiben sok gondot okozott számára a bogumil eretnokség beszivárgása, amelynek elhárításában mind a Boszniában működő domonkosok, mind pedig IX. Gergely pápa elvárásai szerint kellő buzgalommal ügyködött. Kormányzati felfogása több jel alapján közelebb állt Béla hercegéhez, mint apjához, ám ez sohasem tartotta távol attól, hogy a nagyobb országos dolgokban s katonai vállalkozásokban rendre feltűnjön II. András környezetében.

Élete utolsó éveiben több közeli családtagjának elvesztése mért lelki csapást a királyra. 1231. november 19-én meghalt leánya, Erzsébet, IV. Lajos türingiai örgróf szent életű özvegye. Az özvegyeségre jutott Erzsébetet férje rokonai méltánytalanul korlátozták a szegények javát szolgáló adakozásaiban. Földi pályája végső szakaszát szegénységben és aszkézisben töltötte el. Teljesen az általa alapított kórház gondozottjairól való törődésnek szentelte életét. Huszonnégy évesen halt meg. Az egyház már 1235-ben szentjei sorába iktatta. Másfél év sem telt el Erzsébet halála után, amikor elhunyt Jolanta királyné. Tőle egyetlen leánygyermekke volt II. Andrásnak, akit szintén Jolantának hívtak. Ő 1235-ben I. Jakab aragóniai király nagy tiszteletnek örvendő hitvese

lett. Rajta kívül egy leánya élte még túl András királyt, II. Aszen Iván bolgár cár neje, Mária. Mint már szó esett róla, 1234 elején Halicsban meghalt a Gertrúdtól született három fiú legifjabbika, András herceg is. Ennek ellenére Bélán és Kálmánon kívül volt még egy fiú, aki magát utóbb II. András gyermekének vallotta. A Jolanta halálát követő gyászév leteltével a hatvanadik esztendejéhez közelítő király harmadszorra is megnősült. Hitvese, a húszas évei elején járó Beatrix Itáliából, a ferrarai Este órgrófi családból származott. Az esküvőt 1234 májusában tartották meg. II. András nem hazudtolván meg önmagát, gavalléros nagyvonalúsággal juttatta hatalmas javadalmak birtokába az ifjú királynét. Beatrix 1236 tavaszán fiút szült, akit István névre kereszteltetett, ám e gyermek világra jövetelét az 1235. szeptember 21-én meghalt II. András már nem érthette meg. István nem is Magyarországon, hanem német földön született, ahová anyja a trónt megöröklő IV. Béla király méltánytalan bánásmódja elől menekült. Az udvarban ugyanis olyan híresztelések kaptak lábra, melyek szerint Beatrix Ampod fia Dénes nádorral folytatott tiltott viszonyt, s a születendő gyermek voltaképpen e kapcsolat gyümölcse lehet. Jó fél századon át nem is vetődött fel komolyabb formában Magyarországon, hogy az Árpádok családfájának ezen II. Andrástól kiágazó hajtása egyáltalán létezik.

Az elhunyt király cselekedetei közel négy évtizeden át formálták a királyság működését, harminc trónon töltött éven keresztül pedig határozott irányt szabtak annak. Örökségének értékelésével mindig is nehezen birkózott meg az utókor. A III. Béla korabeli királyi hatalom rendjének, erejének és tekintélyének lerontójaként sűrűn neve mellé kerül a könnyelmű, megfontolatlan, felelőtlen jelző valamelyikre. Ha mindössze harminc-negyven év metszetében szemléljük a felnőttkori életidejében történeteket – a sok terhes viszályt és zűrzavart, a pénztelenséget s az éles feszültségeket –, akkor valóban nehéz elkerülni az elmarasztalást II. András tetteivel kapcsolatban. Ám ha bő százharminc évnyi ívet követünk előre 1196-tól kezdődően, akkor szinte minden fontos fejlemény és életképes hozadék gyökere a nyughatatlan uralkodó változtatásaiban lelhető fel. A II. András által lebontásra ítélt királyság építményének roppant és kiterjedt ereje a legjobban épp abban mutatkozik meg, hogy mennyire nehéz és hosszadalmas átalakulás során

nyerhette csak el megújulásra képes, korszerű formáját. E szemszögből nagyobb hangsúlyt kíván az értékelésben a király merészségének, újító szellemének és helyes irányérzékének kiemelése, miközben nem lehet elvitatni, hogy alkotánál fogva valóban könnyen felülemelkedett a napi gondokon, döntéseit nemegyszer elnagyolt helyzetfelmérésre alapozta, s jobbára elmulasztotta a következmények körültekintő számbavételét. Keze nyomát mindenestre maradandóan rajta hagyta nemcsak a 13. század, hanem a magyar középkor egész történetén.

Az örökül hagyott ország II. András harmadszázadnyi országlásának legszembevetőbb változásai a politikai és hatalmi viszonyok módosulásában mutatkoztak meg. ám számos csálhatatlan jel utal a hétköznapi világának átalakulására is. A mindennapi élettevékenységnek új célok és törekvések szabtak irányt a megszokott értékrend, a régi beidegződések és magatartásformák helyett. Már nem elsősorban a hagyományos keretek feltétlensége, a kiszámítható biztonsághoz való ragaszkodás mozgatta a társadalmat, hanem a növekedés, a többre jutás és a szerzés lehetőségeinek folyamatos keresése, miközben a változtató készség is alaposan felbátorodott. Ezen expanzív életenergiáknak a gazdaság teljesítményeinek érezhető növekedése volt a tápláló forrása. A súlypont ekkoriban billent át a természeti gazdálkodásról az áruterelésre.

A 13. század előtt a gazdálkodás célját és kereteit az az igény szabta meg, hogy szükségleteiről kinek-kinek – földesúrnak és kétkezi munkavégzőnek is – magának kellett ügyszólván teljes körben gondoskodnia. Míg az utóbbiak esetében ez nem volt több az elemi létfeltétek biztosításánál, a birtoktulajdonosok ezzel szemben szolgáltató népeik termelését összehangolva, széles skálán igyekeztek a kívánt javakat előteremteni szótan fekvő, eltérő táji termékeket nyújtó birtokaikról. A földesúri birtokszervezet eme széttagolt alapegységeit prédiuumoknak (*praedium*) nevezzük. Az ilyen házi gazdaságokban élő szolgák – a maguk megélhetéséhez szükséges javak mellett – más-más termékeket állítottak elő uruk kívánsága szerint s az általa elvárt mennyiségben. Az alávetettek az úr tulajdonát képezték. Jó részük rabszolgai helyzetű rab

cseléd volt (*servus*), akik sem földdel, sem munkaeszközökkel, sem házzal, de még saját családdal sem rendelkeztek. Az alávett léthelyzet különbségei a szolgáltatásfajták eltérő természetéből, a birtoktípusok másságából, valamint a függésbe kerülés formáinak változatosságából eredtek. Például a mesterséghez értő szolgákat jobban megbecsülték, így azok nagyobb szabadsággal élhettek. A király birtokain enyhébb formákat öltött a függés, mint a világi magánbirtokosok prédiúmain. Ekképp az önellátás világához kuszán s változatosan rétegzett szolganép tartozott. A gazdálkodás határfoka igen gyenge volt, emiatt sokáig szerény földesúri jövedelmek képződtek, amelyeket csaknem teljesen fel is éltek.

A korszerűbb gazdálkodási technikák elterjedése, illetve a hatékonyabban termelő hospesközösségek számának gyarapodása a 13. századra érezhetően sokat javított a mezőgazdaság – elsősorban is a földművelés – jövedelmezőségén. Rendszeresebb és szélesebb vásári kínálat mérsékelte az önellátás kényszerét. Sok-sok termék esetében lassacskán érdemesebb volt vételre hagyatkozni, mintsem komoly erőfeszítések árán megtermeltetni azokat. Megteremtődött a lehetősége annak, hogy az önellátás igénye helyett a jövedelemszerzés érdekei szerint alakítsák át gazdaságaikat a birtoktulajdonosok.

II. András időszakában számos jele van a prédiúmok válságba kerülésének. Az eltérő szolgáltatásfajták belső hierarchiája megbomlott, s ki egyenlőtől indult meg a szolgáltató népen belül. Szembetűnően mutatja ezt, hogy a kézműves szolgákra is egyre nagyobb paraszti terheket róttak. A korábban kedvezőbb helyzetben élők hevesen ellenálltak az ilyen változtatásoknak. Pannonhalma szolganépei az 1220–30-as években elkeseredetten lázadtak a jogtalanul kivetett terhek ellen. A tiltakozások eredményeképpen annyit sikerült elérniük, hogy írásba fektették köteles szolgáltatásaikat. A birtokosoknak immár fontosabb volt a bevételek mennyiségi növelése, mint a speciális szolgáltatások biztosíthatósága. Abbéli érdekeltségük is jól megragadható, hogy népeiktől a járadékokat minél nagyobb arányban pénzben követeljék.

A természeti gazdálkodás kívánalmaihoz igazodó szigorú társadalmi és jogi kötöttségek azonban megnehezítették az új viszonyok kibontakozását. A jövedelemgyarapítás érdekeit, illetve a ragaszkodást a szol-

ganép fölötti tulajdonosi hatalomhoz nehéz volt összeegyeztetni egymással. A tendenciák mindazonáltal afelé mutattak, hogy mindegyik birtoktípuson fogyatkozni kezdett a ház és föld nélküli szolgák száma. Többségüket „saját” földre ültették. A művelt föld és a paraszti munkaerő között létesített szorosabb kapcsolatban a termelői érdekeltség ösztönzőerőként működött, s javította a gazdálkodás eredményeit. Kivált a hospesnép boldogulása árult el olyan tapasztalatokat, hogy az önállóan termelő gazdaságok teljesítménye messze felülmúlja a prédiuumokét. Ám azt a személyi szabadságot, amellyel a hospesek rendelkeztek, a földek – s rajtuk a szolgarendűek tulajdonosai még hosszú ideig vonakodtak megadni népeiknek. A prédiuumok rendszerének bomlása a tatárjárás előtt addig jutott, hogy minden birtoktípuson általánossá váltak a szolgaság azon kategóriái, amelyek helyzetét egyszerre jellemezte az önálló gazdálkodás képessége, ugyanakkor a személyi szabadság teljes hiánya vagy erős fogyatékosága. A szolganép rétegződésében mind fontosabb szemponttá vált, hogy az egyes csoportokba tartozókat milyen szoros kapocs fűzi az általuk művelt földhöz. Növekvő számban voltak olyanok, akiket már csak a használt földdel együtt lehetett eladni, s földhasználatuk után rögzített feltételek (*kondíciók*) szerint tartoztak szolgáltatásokkal (*kondicionáriusok*). A földesúri házi gazdaságok sorvadása és a paraszti gazdálkodás önállósulása jelzi, hogy az önellátás korszaka az 1230-as évekre lezárulóban volt, s az árutermeletés kibontakozásával összefüggésben formálódtak az agrárvilág újszerű gazdálkodási és jogi keretei.

Az árutermeletés töretlen kibontakozását nemcsak az agrárvilág változásai jelzik, hanem a pénzhasználattal, kereskedelemmel, vámokkal, vásárokkal és városokkal kapcsolatban fel-felbukkanó adatok is. A II. András általi regálebevételek súlypontba tétele a sűrűsödő belső árukapcsolatokon és a növekvő külkereskedelmi forgalmon alapult. Vásárokat már nemcsak a város helyeken, az ispáni központokban tartottak, hanem egyre gyakrabban azokon kívül is. A vásártartási jog bevételhez juttatta a település tulajdonosát, mert a szabad vásár (*forum liberum*) vásárvámja őt és nem a királyt illette meg. A vásártartási engedélyek és a vámmentességekre vonatkozó adományok II. András idején szintén az áru- és pénz-

forgalom ütemes bővülésére utalnak. A vásártartó helyeken – egyelőre ugyan csak szerény számban – már iparúzők is megélhetést találtak.

A formálódó gazdasági központok nyugati kereskedőket és hospeseket vonzottak magukhoz. Ezek közösségei hamarosan olyan kiváltságokra törekedtek, amelyek birtokában jogi értelemben is nyugati típusú városokká alakíthatták településüket. Az 1220-as évekig keleties bőszőrmény kereskedőkolóniaként létező Pest – miután bajor és osztrák földről érkező telepésekkel gyarapodott – 1231 körül megkapta a székesfehérvári „latinok” kiváltságait. Mint a nyugati és a keleti távolsági kereskedelem dunai összekötőpontja, kivételesen gyors felvirágzásnak indult ezután. A Nyugat ez idő tájt fedezte fel az országot mint nemesföldben gazdag területet. Az erdélyi Radnát ezüsbányászata tette még a tatárjárás előtt gazdag német településsé. Európai ismertségére utal, hogy tatárok általi elpusztításáról több nyugati híradás is megemlékezett. Az ezüsbányászat másik fontos központja, a Hont megyei Selmebánya ugyancsak ekkoriban került a nyugatiak látóterébe. Uralma első éveiben IV. Béla adott itt városprivilegiumot a bányaművelést átvevő német bányavállalkozók közösségének. Nem kétséges, hogy az 1230-as évekre a Morvaország felé megélénkült külkereskedelmi forgalom alapozta meg Nagyszombat 1238. évi városi kiváltságait.

A gyér adatok is világosan mutatják azokat a kezdeményeket, amelyek a század második felében kiteljesedve a Magyar Királyság teljes gazdasági és társadalmi megújulásához vezettek. II. András idején már mélyen az ország talajába kapaszkodtak az eme korszakos változások szárba szökését éltető gyökerek. Az elhunyt király hagyatékát kevésre becsülő s a régi idők ígézetében élő örököse, IV. Béla hiába igyekezett az előző század végi uralmi állapotokat helyreállítani, próbálkozása kudarcra volt ítélve. A királyi célkitűzés megvalósítását nem a szemben álló politikai erők letörhetetlensége kárhoztatta sikertelenségre, hanem az ország negyven évvel korábbi viszonyoktól már messzire eltávolodott hétköznapi életműködése. A nagy hatalmú ellenfeleket ideig-óráig még sikerülhetett kiszorítani a hatalomból, de a mozgásba lendült gazdaság erőfelhalmozását és a királyság vonzásából kikerült, önálló boldogulási utakat kereső társadalmi csoportok vagyoni és jogi gyarapodási igényét már sem korlátozni, sem figyelmen kívül hagyni nem lehetett.

IV. BÉLA, A FONTOLVA ÚJÍTÓ KIRÁLY

Visszarendezési kísérletek Az ország fölötti hatalmat 1235. október 14-én másodszeri királlyá koronázásával elnyerő IV. Béla kész elképzelésekkel és határozott elkötelezettséggel vette magára a kormányzás feladatát. Másfél évtizede kárhóztatta apja vezetési gyakorlatát, ám ellenirányban tett lépéseinek tiszavirág-életű eredményeit látva bele kellett törődnie, hogy az igazi rendteremtéshez a trón megöröklésével érkezik majd el számára a megfelelő idő. Ennek eljöttékor nem is habozott tüstént cselekvéshez látni. Legelőször is szigorúan felelősségre vonta mindazokat, akiket bűnösnek tartott a királyi hatalom apja idejére tehető meggyengítésében. II. András fő tisztségviselőinek egyikét-másikat börtönbe záratta, s megfosztotta birtokszerzeményeitől. A volt nádort, a korábban mindenható Ampod fia Dénest meg is vakítottatta. Sokan menekülőre fogták a dolgot. Elkobzott földjajaik Béla kezére jutottak. Az előző időszak hatalmasságainak menniük kellett az udvarból. Mindössze II. András utolsó nádora, a közel egy éve hivatalban lévő Tomaj nembeli Dénes élvezte az új király bizalmát is, így ő a helyén maradhatott. Az uralkodó azokat a régi, kipróbált híveit helyezte méltóságokba, akik már szlavóniai, illetve erdélyi éveiben is mellette álltak. Környezetét ezáltal sikerült ugyan a belső feszültségektől megszabadítania, ám az országban engesztelhetetlen gyűlöletet szító ellenzék támadt azokból, akik a bűnhődők, a száműzöttek és a kárvallottak körébe avagy rokonságába tartoztak.

IV. Béla új rendszabályokat vezetett be az udvarban. Régóta rosszalotta a királyi tekintély apja idejére tehető megkopását, aminek keserves tapasztalatát olykor a saját bőrén is érezte, amikor megfordult II. András udvarában. Félreérthetetlen jelét adva az új idők kezdetének, megtiltotta, hogy jelenlétében – nem számítva a királyi hercegeket, az érsekeket és a püspököket – bárki is ülni merészeljen. Az új etikett látványos nyitányként tűzre vettette a főurak tanácsbeli székeit. Szintén a királyi tekintély erősítését szolgálta az udvari ügyintézéshez elrendelt írásbeli folyamódványok benyújtási kötelezettsége. Míg András ideje alatt a királyt ügyes-bajos dolgaikkal felkeresők hada zavartalanul ki-be járt az udvarba, Béla ennek is véget vetett. Elrendelte, hogy az ügyintézéshez írásos folyamódványokat kell benyújtani, amelyek nyomán a hivatali apparátus járt el, míg ő maga csak a legbonyolultabb kérdésekben intézkedett. Mindazoknak, akik ügyeikkel az udvarhoz fordultak, várakoztatásuk közben – olykor pedig még a kancelláriai alkalmazottak önkényét is megélve – bőven volt alkalmuk jól eszükbe vésni, hogy a távolság köztük és legfőbb uruk között bizony ismét több lett két lépésnél.

A legfájdalmasabb változás vitathatatlanul a birtokadományok terén következett be. Ahogy az elmérgesedett helyzetet boncolgató Rogerius írja, a gyakori adományokhoz szokott előkelők hiába reméltek további örökjogú juttatásokat. „ez a király nemcsak hogy nem adott nekik semmit, de a korábbi adományokat is visszavonta bármiféle jogvesztő határozat nélkül a saját maga jogkörébe és tulajdonába. Ez az a fájdalom, ez az a kard, amely átjárta a magyarok lelkét.” A birtokvisszavétel ráadásul kiterjedtségében messze felülmúlta az egy évtizeddel korábbi. A megyénként működő földhírák vizsgálata az előző királyok fölösleges és haszontalan örökadományain túl jócskán kiterjedt azokra a földekre is, amelyek a királyi birtokszervezetből tisztázatlan és bizonytalan utakon-módokon kerültek magánkézre. E tekintetben pedig igen sokan – szerviensek, királyi udvarnokok, várjobbágyok, várnépek és másféle jogállású népek – gyarapították a restaurációs politika kárvallottjainak táborát. Több egyházi javadalom is áldozatul esett a birtokrendezésnek, s hamar eljutott Rómáig a megrövidített papság száját elhagyó zokszó. IX. Cergely pápa, aki a hazai klérussal együtt régóta pártfogolta II. Andrással szemben Béla igyekezetét, mindhiába próbálta a királyt

jobb belátásra és mérsékletre inteni. Az 1238-ig nagy ütemben folytatott földvisszavétel jelentékenyen kibővítette a várak földállományát, de eredményén sokat rontott, hogy eközben vészesen meggyengült a király támogatottsága. II. András bűnhődő kegyeltjein kívül immár a birtokszerző reményeikben csalatkozók is elpártoltak az uralkodó mellől, egyre népesebbé és zajosabbá téve az elégedetlenkedők táborát.

IV. Béla nem titkolt célja a királyság III. Béla korabeli jó állapotainak helyreállítása volt. E szándéka megvalósításának szolgált sarokpontjaul birtokpolitikája. A királyi hatalom erejét meggyőződése szerint a rendelkezésében tartott birtokállomány túlsúlya volt hivatott biztosítani, ami azt az igyekezetet is maga után vonta, hogy az ország népességének tekintélyes része a királyi hatalom közvetlen vonzásában maradjon. Utóbbi érdeket tartotta szem előtt azon próbálkozása, hogy mind a várak, mind a királyi udvarházak működőképességét fenntartva, rendezze a birtokszervezethez kötődő népesség helyzetét. Természetesen nem tudta teljesen függetleníteni magát a régi függési rendszer előrehaladott bomlási folyamatától. Szándéka ekképp inkább arra irányult, hogy határt szabjon a károsnak tetsző tendenciáknak, s azokat mederben tartva összhangot teremtsen a királyi hatalom megerősítésének célja és a végbemenő változások között. Uralmi bázisát új területek igazgatásszervezetének kiépítésével is erősíteni kívánta. Az ekkoriban benépesülő, nagy erdőségek borította peremterületeken a 12. században létrehozott nagy kiterjedésű erdőispánságokat elindította a királyi vármegyévé fejlődés útján. Minthogy földjük nagyrészt magánuradalmába tartozott, e folyamat távlatában az uralkodói joghatóság további szélesítése és a hatalmi alapok bővülése állt.

IV. Béla politikáját sok területen jellemezte a régi és az új elemek kettőssége. Olyan kérdésekben, amelyek áttételesen függtek össze a hatalmi szervezettel és annak birtokalapjaival, nagyobb engedékenységgel hagyott teret az archaikus rendtől idegen, új jelenségek érvényesülésének. Bár gazdaságpolitikájában a régi királyi uradalmak feltámasztásával kísérletezett, mégsem mondott le a II. András idejében középpontba került regálebevételek magas szinten tartásáról. Ezt annál kevésbé sem tűnt célszerűnek megtennie, mert az árutermelés bő három évtizednyi eredményei immár lehetőséget adtak arra, hogy a kezdeti szint-

nél több és biztosabb jövedelemhez juttassa kincstárát. Még a bérletekben oly sokat támadott hitetlenek is újra elfoglalhatták előző helyüket, miután a király ehhez 1239-ben kieszközölte IX. Gergely pápa engedélyét. IV. Béla királysága első éveitől kiváltságlevelekkel segítette egyes hospesstelepülések várossá fejlődését (Selmecbánya, Nagyszombat).

A hadügy területén ugyancsak fennmaradt néhány adat, amely korszerűsítő kezdeményezésre utal. A király csekély számú korai adománya között akadnak példák arra, hogy nehézfegyverzetű vitézek kiállításának terhét rótták a javadalmazottakra. A jutalomként eszközölt – haszontalannak tetsző – adományok helyett visszerthes juttatási gyakorlattal igyekezett a birtokpolitikát a haderőfejlesztés szolgálatába állítani. Elképzeléseit e téren nagy valószínűséggel befolyásolták már a tatár fenyegetést jelző első hírek is.

IV. Béla alapvetően konzervatív indíttatású országvezetési gyakorlata nem zárkózott el tehát mereven minden újítástól, ám a régi rend konzerválásának elvi eltökéltsége ritkán és nehezen talált kapcsolódást a hétköznapi világát új irányba fordító társadalmi és gazdasági változásokkal. Emiatt az uralkodónak korántsem sikerült uralma első éveiben országa belső életét az évtizedes feszültségektől megszabadítani.

A királyi hatalmat erősítő, rendteremtő igyekezet elsőbbsége a korábbi külpolitikai aktivitás visszafogásában is kifejezésre jutott. Halics irányában teljesen megszakadtak a II. András korát jellemző magyar beavatkozások, holott a fejedelemséget megosztó ellentétek többször alkalmat adtak volna IV. Béla fellépésére. Ő azonban elzárkózott minden megkeresés elől. A IX. Gergely pápa és II. Frigyes császár közötti fegyveres összeütközésbe torkolló válságtól ugyancsak távol tartotta magát. Mivel az osztrákokkal már II. András utolsó éveiben megromlott a viszony, IV. Bélának nem állt érdekében megmontani kapcsolatát a német császárral, aki szintén konfliktusba került Ausztria hercegével. Elsősorban e körülmény intette tartózkodásra a pápa melletti kiállástól. A déli területeken egy esetben, 1238-ban felvetődött egy bulgáriai hadjárat lehetősége, s IV. Béla nem is idegenkedett a beavatkozás gondolatától, végül azonban letett a vállalkozásról, miután az akcióhoz remélt pápai felhatalmazást nem kapta meg. Öccse, a Szlavóniát kormányzó

Kálmán eredményes katonai foglalás ellenére sem tudott érdemleges sikert elérni a boszniai bogumilizmus visszaszorításában.

A magyar külpolitika ez idő tájt mindinkább kénytelen volt figyelmét kelet felé fordítani. 1236 végén a domonkos rendi Julianus barát tatár támadás veszélyéről adott hírt a királynak. A kun térítőmisszió után is megmaradt a szoros kapcsolat IV. Béla és a domonkos rend között. A szerzetesek egy négytagú csoportja 1232 körül a trónörökös támogatásával kelt útra, hogy a magyar krónikás hagyomány bizonytalan hírfoszlányai alapján megkísérelje fellelni a honfoglalás előtt szétszakadt magyarság keleten maradt népcsoportjait. A három év elmúltával egyedül visszatérő, halállal küzdő Ottó testvér értesülései igazították útba az 1235-ben elinduló újabb expedíciót. Ennek volt Julianus barát is a tagja. Viszontagságos bolyongás után, társait elveszítve, egyedül találta meg a Volga menti *Magna Hungariát*, a „Régi Magyarországot”. A pogány magyarok körében szerzett értesülést az e térséget ekkor már befolyásuk alatt tartó tatárok Európa ellen tervbe vett hadjáratának előkészületeiről. Komolynak ítélvén a veszélyt, sürgősen visszatért, hogy még időben adhasson figyelmeztetést. Az 1237-ben útra kelt két újabb domonkos expedíció már nem jutott el Magna Hungariába az időközben valóban megindult tatár hadjárat miatt. Julianus – aki a második csoportnak is részvevője volt – magával hozta Batu kánnak, a mongol hódítók irányítójának levelét, amelyet a szuzdali orosz fejedelem adott a barát kezébe. Batu kán szemére vetette IV. Bélának az előle elmenekült kunok oltalmazását, és önkéntes megadásra szólította fel a magyar uralkodót. A keletről szerzett hírek egyre bizonyosabbá tették a Magyarországra leselkedő veszedelem komolyságát.

A tatár támadás első csapásait a Volga-vidéki török és finnugor népek, majd az orosz részállamok, illetve a nomád kunok szenvedték meg. Utóbbiak fejedelme, Kötöny, szorongatottságában a magyar királlyal teremtetett kapcsolatot, s népe befogadását kérte. A meghódolás mellett arra is ígéretet tett, hogy hitében is hajlandók Bélát követni. Az uralkodó a jövevények bebocsátásától mindenekelőtt katonai erejének gyarapodását várta, de a felajánkozás elfogadásában keresztényi érdekek éppúgy vezérelték, mint annak reménye, hogy belső hatalma is fontos támaszhoz jut a kunokban. Eleinte a birtokostársadalom nem ellenezte a

király szándékát, mert a nomádok tömegében uralmuk alá vonható fegyvereket és könnyen megszerezhető ingyenszolgákat láttak. A forrásokban – talán némi túlzással – 40 ezer főre becsült kunok beköltözésére 1239 folyamán, feltehetőleg az év második felében került sor.

A kedvező fogadtatás és a reményteli várakozások ellenére a kunok betelepülése nehezen kezelhető gondok forrásává lett, s még inkább elmérgezte a birtokpolitika és a királyi hatalomerősítő lépések miatt amúgy is feszült viszonyt IV. Béla, illetve alattvalói között. A beköltözők a steppén megszokott életrendjüknek megfelelően alakították mindennapjaikat. Az ebből származó hanyodalmakról Rogerius a következőket írja: „Amikor a kunok királya nemeseivel és közembereivel együtt kóborolni kezdett Magyarországon, végtelen sok marhacsordájuk lévén, súlyos károkat okoztak a magyaroknak legelőikben, vetésekben, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben és egyéb javaikban. És ami még rettenetesebb volt – mivel ezek nomád emberek voltak –, undorító módon földre teperték a szegény emberek hajadon leányait, és megszeplősítették a hatalmasok ágyát, valahányszor ezt kedvező körülmények között megtehették.” Ekképpen a súrlódások és sérelmek egymást érték nap nap után. Mivel pedig a magyarok panaszaik nemigen találtak sehol orvoslást, többször önhatalmúlag vettek elégtételt az egyre több gyűlölettel szemlélt kunokon. A közvélemény a tarthatatlan helyzet kialakulásáért IV. Bélát okolta. Olyan volt a tűzre, hogy a király nyájasan bánt a frissen érkezettekkel, közvetlenebbül érintkezett velük, s gondolataik és panaszaik rendezését is személyes ügyének tekintette. Így azután hamarosan olyan meggyőződés alakult ki a magyarok körében, hogy Béla egyenesen az ő elnyomásukra és megszegényítésükre hozta be a kunokat.

A király maga is érzékelvén az elharapódzó indulatokat, úgy próbált javítani a helyzeten, hogy elrendelte a nomádok kisebb csoportokban való széttelepítését az ország különböző részeibe, egyszersmind szigorú paranccsal tette ispánjai kötelezettségévé az elfogulatlan igazságtételt a kunok és a magyarok esetleges összecsordulásaikban. A feszültségek azonban ezután sem oldódtak. A kunok rosszul viselték népük megbontását, s heves indulatok fogadták őket változatlanul mindenütt. Egyesek orosz vagy tatár hódítók előreküldött csoportját gyanították

bennük. A jövevények szinte csak a királytól remélhettek védelmezést. Az uralkodóval szembeni elégedetlenség hangadói kihasználták a helyzetet, s a kunok keltette kétségtelen zavarokat állítva támadásuk középpontjába, egyre nyíltabban szítottak gyűlöletet Béla ellen. A közhangulatot korabeli megfogalmazással érzékeltetve: „a magyarok, bár nem mondták ki, nem voltak jó szívvei és lélekkel királyuk iránt, s nem is forgattak békés gondolatokat felőle”. A belső meghasonlást a mongol támadásról szállongó szóbeszéd, majd 1240 végén Kijev elestének hírete különösen nyomasztóvá.

A tatárjárás és következményei A mongolok nyugati hódítása négy év alatt jutott el a Magyar

Királyság határáig. A csapás elhárítására az előrenyomulásról szerzett megbízható értesülések ellenére sem sikerült hathatósan felkészülni. Tényleges intézkedésekre, a fegyverforgatók hadba hívására, a határ menti védelmi vonal megerősítésére csak a Kijev elestéről érkező hírek hatására került sor. Az előkészületek igen vontatottan haladtak. Sokan még 1241 elején is kétségbe vonták a veszedelem valóságalapját, s vaklármáról beszéltek. Némelyek meg úgy vélték, hogy az egyetemes zsinati megjelenést terhesnek érző főpapok kibúvókeresése áll a híresztelések mögött. Téves volt a fenyegetés nagyságának megítélése is, mert a közvélemény részleges és nem általános csapásra számított. Akadtak, akik egyenesen örültek IV. Béla szorult helyzetének, arra számítván, hogy most majd tanul az esetből, és jobban megbecsüli őket ezután.

Az események március közepén viharosan felgyorsultak. Előbb híre jött a gyülekező hadak pesti táborába, hogy a nádor, Tomaj nembeli Dénes feladni kényszerült a Vereckei-szorost, majd a hírrel csaknem egy időben a legnagyobb megdöbbenésre már ott is voltak a támadók tüzzel-vassal pusztító előőrsei. Soraikban egyesek kunokat vélték felfedezni, ami könnyen előfordulhatott, hiszen a mongolok a leigázottak katonái erejét rendre betagolták a maguk csapatai közé. A kungyűlölet csillapíthatatlan hevességre lobbant egy pillanat alatt, ráadásul Harcias Frigyes, a segélyt kérő szóra csapataival egyedül érkező osztrák herceg még maga is szította azt. A haragvó magyarok a kunoknak estek, uru-

kat, Kötönyt és kíséretét lemészárolták, s a gyilkolászás szabályos pogrommá fajult. Erre a seregben gyülekező nomádok teljesen megzavarodtak, majd végül kiválva a hadakból, nagy rombolás és öldöklés közepette elindultak dél felé, s a Szerémségen át elhagyták az országot. Távozásukkal három héttel a döntő ütközet előtt jelentékenyen meggyengült a királyi haderő.

Az Európában tatár névvel illetett mongol hódítók három irányból törtek az országra. A főerőket az egész nyugati inváziót irányító Batu kán vezette magyar földre az akkor Orosz- vagy Hegyikapunak mondott Vereckei-hágón át. A déli szárny kisebb seregrészekre oszolva a Kárpátok három hágóján zúdult március végén Erdélyre, majd végigdúlva a Szamos és a Maros völgyét, illetve a Barcaságot, újra egyesülő seregük csakhamar kijutott a Dél-Alföldre. Az északi seregrész először Lengyelország és Morvaország felé vette útját, majd betört Ausztriába, de ott erős ellenállással találkozván, végül Trencsén megye felől ugyancsak Magyarországra tört. A támadók a térség jól védhető váraival, Trencsénnel, Nyitrával, Turóccal, Pozsonnyal, Komárommal, keletebbre pedig Fülekkel és Abaújjárral nem boldogultak, ám néhány héten belül Észak-Magyarország egésze így is az uralmuk alá került.

Pest alól a királyi sereg a visszahúzódó tatár előrs nyomában haladt kelet felé egészen a Sajóig. Ott kerültek szembe Muhi falu közelében április 10-én a Batu vezette tatár főerőkkel. A magyarok a folyó jobb partján, rosszul megválasztott helyen táboroztak le. A Sajó hidját a tatárok birtokolták, a magasabban fekvő ellenséges állásokból pedig belátható volt a szekerekkel védett, nagy zsúfoltságban felállított magyar tábor. A támadás még éjjel megindult, ám a király öccse, a kiváló hadvezéri képességekkel megáldott Kálmán herceg és Ugrin kalocsai érsek visszaverte a Sajó hídjánál az ellenség átkelési kísérletét. A magyarokat a siker elbizakodottá tette. A tatárok azonban gázlókat találtak, alkalmi átkelőt tákoltak, s az őrzött hídra is további nagy erőket vezényelve mégis átjutottak a folyón. Mire április 11-én felvirradt, csaknem bezárult a gyűrű a magyarok körül.

A minden irányból nyílzáporral meginduló támadás készületlenségben találta a királyi hadat, és nagy fejetlenséget okozott. A pánik és zavarodottság közepette szó sem lehetett a sereg hadrendbe állításáról,

még egyes csapatok felsorakoztatása is alig sikerült. A szorultságban vergődő, kétségbeesett magyar hadakozók szinte kezdettől a menekülés útját keresték. A támadók több folyosót nyitottak a fejesztve megfutók számára, hogy azután minél többet kardélre hányjanak vagy kopjakkal nyársaljanak fel közülük. A szörnyű vérfürdőben számos ország- és egyháznagy veszett oda, többek között Mátyás esztergomi és Ugrin kalocsai érsek is. A súlyos sebet kapott Kálmán herceg Pest felé menekült. A tatárok nagy igyekezettel próbálták IV. Béla királyt kézre keríteni, ám neki mégis sikerült hívei maroknyi csoportjától oltalmazva a gyászos küzdőtérrel észak felé elmenekülnie. Váltott lovakon Pozsonyig futott, majd Frigyes herceg hívására átment Ausztrnába. Vendéglátója azonban csúnyán kihasználván kiszolgáltatottságát, megszarolta, súlyos pénzüsszeget és három határ menti vármegye átengedését követelve tőle. A király kénytelen volt szabadulása fejében engedni, majd családjához Somogyba sietett. Övéivel és halálos sebekben szenvedő Kálmán öccsével továbbment Zágrábba, ahonnan megpróbálkozott segítséget szerezni nyomorult helyzetbe jutott országának. Vigasztaláson és bizonytalan ígéreteken kívül azonban sem IX. Gergely pápától, sem II. Frigyes német-római császártól, sem pedig IX. Lajos francia királytól nem érkezett kézzelfogható támogatás. A nyugati világot olyanmilyre lekötötte a pápa és a császár épp e hónapokban csúcspontra jutott itáliai konfliktusa, hogy még önnön védelmének gondjára is csak lanya figyelem jutott, noha semmi bizonyosság nem volt a keleti hódítók végcélja felől.

Közben az országot a Dunántúl kivételével hatalmukba kerítő tatárok teljessé tették megszállásukat. Az ellenállás fészkeit sorra felszámolták, a nagyobb településeket – köztük Pestet is – bevették és kifosztották. Az embertelen öldöklés mindenütt félelembé béklyózta a túlélő lakosságot. A régi földvárak nem jelentettek akadályt a támadóknak. Legvédtelenebbeként a falvak szenvedték meg a pusztulást, százezreire néptelenedtek el egy-egy vidéken. Jó részük felprédálva és elhamvadva sohasem éledt fel többé. Az erdőkbe, mocsarakba menekült lakosságot a tatárok hamis királyi levelekkel igyekeztek rejtekükből előcsalni, s az élni akarás meg az éhség olykor valóban haza is vitte hajlékaiba a szenvedő lakosságot. Learatták a lábön álló gabonát, elvégezték a mezei

munkákat, lerótták adóikat azoknak a tatár előjáróiknak, akiket kényszerből választottak maguknak, ezután pedig már csak a vakszerencsén múltott, hogy új uraik meghagyták avagy elvették az életüket.

A megpróbáltatások mindazonáltal nem egyformán érték az ország népét. A Duna 1242 elejéig feltartóztatta a hódítókat, s csak a kemény télnek volt köszönhető, hogy a befagyott folyón átkelve pusztításukat kiterjeszthették a Dunántúlra is. Áldozatul esett a dúlásnak Óbuda, majd Esztergom városa, bár az utóbbi helyen a vár ellenállt a hódítóknak. Székesfehérvárott is csak a külváros felégetéséig jutottak. Itt a várost övező mocsarak olvadása riasztotta el őket a település megrohanásától. Pannonhalma megint csak bevehetetlennek bizonyult számukra. Annak ellenére, hogy a tatárok senkitől sem akadályozva száguldoztak be az egész Dunántúlt, a legkisebb rombolás ezt az országrészt érte. Errefelé elmaradt a csapás hirtelenségéből, váratlanságából adódó bénító sokkhatás, többen tudtak védelmükről gondoskodva idejében védett helyekre húzódni, és a betolakodók jelenléte sem nyúlt hosszabbra másfél hónapnál, amely idő nem volt elég az itt élők módszeres megsanyargatásához.

A Dunán átjutott ellenségnek megghiúsult az a célja is, hogy elfogják és elveszejtsék IV. Béla királyt. Hiába nyomultak be Szlavóniába, majd onnan a Tengeremlékre, az uralkodó és családja előbb Spalatóba – a mai Splitbe – húzódtott, utóbb pedig Trau várának falai között talált otalomra. E vár megvívásával üldözői már meg sem próbálkoztak, mivel a tatár sereg 1242 márciusában váratlanul kivonult az országból. A tervszerűen végrehajtott távozáskor a főszereg a Duna két partján haladt, az erdélyi tatár hadak az Olt völgyében, a szlávón–dalmát vidékig elkalandozók pedig Bosznián és Szerbián keresztül indultak el Bulgária felé. Magyarország hirtelen feladására több ok kínál magyarázatot. A mongol hódító stratégiában az első megfélemlítő csapást gyakran követte átmeneti, ideiglenes visszavonulás a végleges megszállás előtt. Az is valószínűsíthető, hogy a hódítók létszáma elégtelen volt a tartós megszálláshoz. A döntő körülmény mégis abban keresendő, hogy 1241 decemberében meghalt a mongolok legfőbb ura, Ögödej nagykán, s az utódlás kérdése Batu kánnak, valamint a nyugati hadjáratban részt vevő számos Dzsingisz unokának korántsem volt közömbös.

A tatárjárás következményeit számba véve, elsőként a talán még a fizikai pusztulásnál is súlyosabb lelki megrázkódtatást kell kiemelni. Az ország korábbi története során egyetlenegyszer sem élte meg, hogy huzamos ideig kiszolgáltatottan és teljes tehetetlenségben sínylődjék egy ellenséges hadsereg tartós megszállása alatt. Segítség sehonnan nem ígérkezett, és ha nincs a váratlan kivonulás, reménytelenül nehéz, szinte kilátástalan jövő elé néz a túlélő lakosság. Nem sok bizodalma volt az ország életre keltése felől annak a kortárs délnémet szerzetesnek sem, aki a niederaltaichi kolostor évkönyvében az 1241. évhez egyszerű tömörséggel annyit vetett oda, hogy a 350 éven át fennálló Magyarországot megsemmisítette a tatárok hada. Nemcsak az 1242-t közvetlenül követő évek, hanem egy nemzedék teljes életidejének meghatározó élménye maradt a megsemmisülés megélt fenyegetése, lépten-nyomon befolyásolva napi cselekedeteikben azokat, akik túlélték a rettenetet.

Az emberéletben és az anyagi javakban mutatkozó veszteségek listáját még közelítő pontossággal sem tudjuk összeállítani. A népsűrűsége, a népesség- és településszámmra vonatkozó adatok a tatárjárást megelőző állapotokat illetően is erősen szóródnak attól függően, hogy milyen szűkebb térség számokban megfogható – kiindulópontjából történt az adatokat országosan általánosító kivetítés. A pusztulás mértékének megítélésében a kutatás megint csak olyan módszereket kénytelen alapul venni, amelyek néhány kisebb területre vonatkozó számszerű ismeret átlagolásával adnak eredményt az egész Kárpát-medencére. A különböző megállapításokat szembeesítve nyilvánvaló tehát, hogy mind a kiindulóbázis, mind a veszteségszám közvetett módszereken nyugvó megközelítése komoly eltérések forrása. Az arányszámokban kifejezett becslések ekképpen 15–50% közötti mértékű pusztulást valószínűsítenek. Számokba öntve a legmérsékeltőbb kalkuláció is majd negyedmillió emberélet kioltását tudja be a tatárok bűnének, míg a maximális becslés túlzónak tűnő, egymillióhoz közelítő számot tételez. Az inváziót területileg az Alföld és Erdély sínylette meg legjobban. A hadak vonulási útjába eső széles, akár félmegegyényi sávokban a 75%-ot is felülmúlták a veszteségek. Ahol nagyobb, városzerű település akadt a tatárok útjába, azt rendre elpusztították, kirabolták és felperzselték. A lakosságot pedig kíméletlenül lemészárolták. A majd egyéves megszáll-

lást elszenvető térségekben a hadmozgást és harceljárást kísérő öldöklés mellett a megfutott, megbújt lakosság folyamatos és módszeres embervadászatnak volt kitéve.

Kétségtelen az is, hogy az ellenség távozása után komoly másodlagos pusztulás növelte a veszteségeket. A vetés elmaradása 1242-ben élelemhiányt okozott, a legyengült, elcsigázott népet betegségek és járványok tizedelték tovább, amelyek terjedéséhez hozzájárult a sok temetetlen halott, valamint a kutak és vizek fertőzöttsége. 1243-ban még egy saskajárás is tetézte a bajokat. A népszaporulatot visszavetette, hogy sok család széthullott, megcsönkult, emellett megugrott a megpróbáltatások elviselésére képtelen kiskorúak halandósága, akik néhány év múlva lehettek volna szülőképesek. De a felnőttek leromlott szervezete miatt is visszaesett a születések száma. A demográfiai veszteségek megtörték azt a belső növekedési, terjeszkedési folyamatot, amely a megelőző időszakban a gyéren lakott határszélek felé, keleti irányban pedig még a Kárpátok karéján is túlra vonzotta a magyarságot. Megélénkült viszont az ellentétes irányú mozgás: a szomszédos területek lakói gyorsuló ütemben vándoroltak be a Kárpát-medence néptelen peremvidékeire. Ezáltal hosszabb távra kihatóan a magyarság rovására módosultak az országon belüli etnikai arányok.

Végül a tatárjárás fordulópontot hozott a királyság belső átalakulásának II. András idején nekilendült, IV. Béla első éveiben azonban visszafogott folyamatában. Az archaikus, Szent Istvánig visszamenő berendezkedés nagyobb részben a romok alatt lett a múlté. Feltámasztása többé elképzelhetetlen volt. IV. Béla kezdeti elképzeléseiből sok mindent feladva, szakított a régi világ újraélesztésének meddő kísérletével. A királyság életre keltésének feladata a 13. század valós állapotai-ból kiinduló kormányzati politikát követelt. A tatárok újabb támadásától okkal rettegő országot a bénító félelem béklyóiból olyan gyakorlatias és céltudatos intézkedések sorával lehetett csak kiszabadítani, amelyek mindent a védelmi képesség erősítésének rendeltek alá, és e cél jegyében az emberi és anyagi erőforrások gyarapítását, illetve minél jobb mozgósítását szolgálták.

A királyság megújításának sarokpontjai

Az 1242 tavaszán kivonuló tatár seregek romokba döntött, megfélemlített és vigasztalan nyomorúságba taszított országot hagytak maguk mögött. A keserves állapotok legéletszerűbb megörökítése a szemtanú Rogerius mester *Siralmas ének* (*Carmen miserabile*) címet viselő beszámolójában maradt fenn. A szerző a pápai diplomácia szolgálatában 1233 óta rendszeresen megfordult Magyarországon, s a váradi püspökségben javadalmat is élvezett. Személyes szerencsétlenségére a mongol invázió éppen hazánkban érte, s végigszenvedte annak minden hányattatását. A kivonuló tatárok fogságából az utolsó pillanatban sikerült valahol az erdélyi részeken megszöknie. Az élettelen vidék kísértetiesen komor képét efféle sorokban festette meg: „Elkezdtek bejárni a puszta és elhagyott földet, amelyet elmenetelükor pusztítottak el. Az egyházak tornyai voltak útmutató jeleink egyik helységből a másikba, és ezek is borzalmas utat jelöltek. Mert az utak és ösvények el voltak törölve, fű meg tüskés bozót lepte be őket. Hagy-ma, porcsin, répa és fokhagyma, ami a parasztnak kertjében megmaradt, ha néhol rájuk bukkantam, nyalánkságszámba mentek számomra; a többiek mályvával, tökkel és bürökgyökérrel táplálkoztak. Ezekkel töltöttük meg éhes gyomrunkat, és ezektől üdült fel az éltető lélek vértelen testünkben. Ha elfáradtunk, nem adatott meg nekünk a pihenés, mivel éjnek idején fedél és takaró nélkül pihentünk, nem lévén mivel befedni fejünket. Végre odahagytuk az erdő magányát, és a nyolcadik napon Gyulafehérvár városába érkeztünk, ahol semmit sem találtunk, csak a megölték csontjait és koponyáit, a bazilikák és paloták szétrombolt és aláásott falait, amelyeket szerfölött sok keresztény vér kiontatásával mocskoltak be. És bár a földön nem láttuk az ártatlanok vérének, hiszen megrészegülve magába szívta, de láttuk a piros vértől még vöröslő kőeket, és nem járhattunk rajta állandó és keserű sóhajtozás nélkül.” Csak Gyulafehérvártól 14 mérföldre, a Kolozs megyei Magyarfráta falu közelében találtak először élő emberekre, akik egy erődített hegytetéji menedékkő oltalmában húzódtak meg. A túlélők még egy hónapig nem mertek előjönni, attól tartva, hogy a tatárok valamelyik csoportja visszamaradt Magyarországon, és családortéllal élve bármelyik pillanatban felbukkanhat a szökevények összefogdosására.

A újramezést számtalan más bizonytalanság is nehezítette. A Dunától keletre fekvő országrészben még hónapokig hiányoztak pontos értesülések a történekről, az országos veszteségek nagyságáról, a királyról és kormányzatáról. A túlélő lakosság nélkülözöte a világos igazodási pontokat a legsürgetőbb tennivalók meghatározásában és elvégzésében. A hatalmi szervezet tökéletesen felbomlott. Az ispánsági központok nagyrészt elpusztultak, eltűnt az egykori karhatalom, a gazdátlan uradalmak birtokosainak sorsáról jobbára semmit nem lehetett tudni, vagy ha egyik-másik úr elő is került, legtöbbször csak néptelen romokra lelt falvai és prédiuai helyén. Az erdők, hegyek és mocsarak rejtekében megbújt túlélők a maguk erején kívül nem számíthattak senki védelmére. Csapatokba verődve mindenütt önállóan s önhatalmúlag gondoskodtak fennmaradásukról. Befogták az elhagyott állatokat, felforgatták az úszkös romokat, s összegyűjtöttek minden számukra használható: élelmet, szerszámokat, fegyvereket, értékeket, bármiféle elszórt javakat. Nem húzott azonban semmi sem határvonalat az életösztön hajtotta egyszerű gyűjtögetés, illetve a lopás, a tolvajlás és az erőszakos fosztogatás közé. A közrend hiánya országszerte az önkénynek és az ököljognak engedelmesködő rablóvilág elhatalmasodásához vezetett. Akik nem tudták erővel megvédeni a megmaradásukhoz szükséges javakat, könnyen áldozatul estek a büntetlenül elkövetett jogtalanságoknak.

A király 1242 májusában indult vissza Dalmáciából az ország belső részei felé. Az újramezés első lépéseként a környezetéhez csatlakozott főemberek sorából betöltötte a legfőbb méltóságokat, s meghatározta sürgető feladataikat. Egyik kipróbált hívét, Geregye nembeli Pál fehérvári ispánt a Dunától keletre fekvő, legtöbbet szenvedett részekre küldte a rendteremtés feladatával. Érdemes szolgálatait 1249-ben egy neki juttatott birtokadományról kiadott privilégium a következőkben összegezte: „A tatárok elvonulása után pedig az ország többi nemesei közül elsőként kelt át a Dunán, mind ezen, mind az erdélyi vidéken kiirtotta és igazságos ítélkezéssel felszámolta a tolvajokat és rablókat, akik e tájakra a szokottnál nagyobb számban szaporodtak el; a szétszóródott népséget mindenünnen összegyűjtötte, az egybegyűlteket és felleltek hűségét támogatására és fenntartására megnyitotta a sóbányákat, és

mindent elkövetett, amit az ország helyreállítása érdekében, a királyság hasznára megtehetett." Az elsődleges teendők alighanem más vidékeken is hasonló eljárást követeltek a királyi tisztviselőktől és megbízottaktól.

A tatárjárás katonai kudarca és az ország szétzilálódott állapotai gyökeres fordulatra készítették egymás irányában mind a királyt, mind pedig a bárókat. IV. Béla - leszűrve 1241 előtti politikája tanulságait - kínosan ügyelt arra, hogy megosztó ellentétek előidézésével ne tántorítsa el maga mellől előkelőit. Aligha szorult még rá magyar király oly mértékben megbízható és hatalmas hívek egyöntetű támogatására, mint ő az ország megújításának véghezvitelében. Kerülte a különbségtételt a bárók előzőleg szemben álló csoportjai között; egyformán szükségére volt mindannyiuk szolgálatára. Régi hívei, illetve azok családtagjai közül Túrje nembeli Dénes, Geregye nembeli Pál, Hahót nembeli Csák, Gutkeled nembeli István, Csák nembeli (I.) Máté éppúgy vezető méltóságokba jutottak, mint azon nemzetségek férfiúi, amelyek 1235 előtt adták az első vonalban állókat. ám Béla trónra kerülése után kiszorultak az udvarból. Az 1235-ben börtönbe vetett Kán nembeli Gyulának a fia, László 1242-ben éppenséggel nádorrá emelkedett, a királyi tárnokmesteri tisztt pedig az ugyancsak ellenpárti és hét év óta mellőzött Csák nembeli Demeteré lett. Az újjáépítés két évtizedes programjának egyik sarokpontjában a világi arisztokráciával fenntartott zavarmentes együttműködés királyi igyekezete állt.

Az összhangra törekvés azonban már a másik félen állók gondolkodásától sem volt idegen. A királyság alattvalóinak uralkodójuk személye ritkán képviselt akkora értéket, mint 1242-ben IV. Béláé. Életben maradása az invázió közepette fél győzelemmel ért fel, hiszen ő testesítette meg az ország egységét s létezésének folytonosságát. A romhalmazzá vált királyság életre kelhetőségének hitét a király cselekvőképessége erősítette az országlakosokban, s Béla szemlátomást elszánt akarattal látott hozzá a Szent Istvánéhoz mérhető roppant feladatnak. Tetterejét az újrakezdés zálogának tekintették, ő volt az egyedüli biztos igazodási pont, így azután mindenkinek egyértelműen mögötte kellett felsorakoznia. A királyi hatalom az 1241-42 során nyílt dimenziók között mérőben új megítélést kapott az egykori ellentábor szemé-

ben, s felértékelődése belülről ösztönözte hű közszolgálatra az arisztokráciát. A mongol csapás ilyesformán az 1241 előtti gyűlölködés mindkét oldalán kijózanító erővel hatott, s folytathatatlaná tette az előző évtized torzsalkodását.

Nem kétséges, hogy az együttes cselekvés készségét a király, illetve bárói részéről a múlt tanulságainak kölcsönös levonása mellett egy másik, a jövővel kapcsolatos körülmény is erősítette, mégpedig a támadás megismétlődésétől való tartós félelem. Miként Rogerius idézett sorai is jelzik, a tatárok visszajövetelének réme erősen kísértett a távozásukat követő hetekben, hónapokban. Felfogható magyarázata nem volt kivonulásuknak, félrevezető taktikai megmozdulásaik tapasztalata viszont egy év alatt jól beivódott a megfélemlítettek tudatába. Egy győztes hadsereg teljesen szokatlan, önszántából való távozásából nemigen adódhat más következtetés a megalázott vesztes számára, mint az, hogy távolról sincs lezárva a háború, és bármikor újra lecsaphatnak az egyszer már döntő fölényüket érzetető támadók. E lélektani helyzet parancsoló módon szabta a fenyegetett ország legfőbb feladatául, hogy majdani sikeresebb védelme érdekében gyorsan és hathatósan fokozza katonai erejét. Teljességgel beláthatatlan volt, hogy mennyi idő áll rendelkezésre az újabb támadásig. Ez az időkénszner még inkább halaszt-hatatlan és összehangolt tettekre, a hadügyet központba állító lépéssorozatra szorította rá az országvezetést. Az 1242 utáni másfél-két évtizedben a királyságot megújító politika intézkedéseit minden téren áthatották a katonai megfontolások, aminek magyarázata a tatárok visszafordulásának huzamosan megélt és egyöntetűen valóságosnak ítélt veszedelméből eredt. Az 1250-es évek végéig ez a félelem olyan sarkkőve volt a magyar belpolitikának, amely mind a királyi hatalomhoz való igazodásban, mind pedig az ország erőgyarapodását szolgáló intézkedések elfogadásában tekintetbe vétetett.

A tatárokat illetően természetesen szó sincs arról, hogy teljesen a vakvéletlennel kiszolgáltatót várakozás közepette ment volna végbe a királyság reformációja. A magyar politika elemi érdekei diktálták, hogy minél pontosabb értesülésekhez jusson a további tatár szándékokat illetően. Batu hadai nem tűntek el 1242-ben Magyarország látóteréből. A Volga és a Dnyeper közötti térséget tették törzsterületükké, s innen

szervezték fennhatóságuk alá az orosz fejedelemségeket. IV. Béla eleven hírkapcsolatot tartott fenn az oroszokkal, így gyors és megbízható értesülések jutottak el hozzá a mongol politika fejleményeiről. A tatárok 1243. első felében Csernyigovi Mihály kijevi nagyfejedelem fiának, Rosztiszlavnak a hadaira Borku mellett súlyos vereséget mértek. Rosztiszlav IV. Béla udvarába menekült azzal a hírrel, hogy Batu erőinek újabb nyugati támadása küszöbön áll. A magyar király nagybátyja, az észak-adriai Aquileia pátriárkájává lett Berthold közvetítésével értesítette a frissen megválasztott IV. Ince pápát a fenyegető kilátásokról. Az egyházfő keresztes hadjárat meghirdetésére adott felhatalmazást Bertholdnak, ám miután a hír vaklármának bizonyult, a toborzás hamar abbamaradt. Az 1245-ben Lyonban tartott egyetemes zsinaton Péter kijevi metropolita hirdette bizton az Európa ellen irányuló közeli tatár támadást, egy év múlva pedig a halicsi Danyilo juttatott Batu hadi készülődéséről híreket IV. Béla udvarába.

A mongolok ugyan egyáltalán nem tettek le végleg az újabb nyugati hadjáratról, azonban a nagykánválasztással kapcsolatos dinasztikus küzdelmek meghiúsították egy nagyszabású hadi vállalkozás indítását. Csak 1246 őszén emelték Ögödej legidősebb fiát, Gújúk kánt minden mongolok urává, s rögvest meg is hirdették a Nyugat elleni nagy hadjáratot. Ennek híre már az év vége előtt IV. Béla udvarába jutott, aki azonnal hírt adott a fenyegetésről IV. Incének. Érdemi segítség ezúttal sem érkezett, bár szerencsére a meghirdetett tatár hadjárat is elmaradt. A Dzsingisz unokák belső küzdelmei képtelenné tették a mongolokat nagyobb hódító akció elindítására. Gújúk nagykan személye sem kedvezett a fényes hódító hagyományok folytatásának; alkoholizmusa már 1248-ban végzett vele. 1252-ben került csak a birodalom élére ismét tetterős vezető Mönge nagykan személyében. Bár rendteremtő fellépésének sikerei 1254-ben egy időre felélesztették a magyar udvarban a nagy félelmeket, ám Mönge végül Elő-Ázsia, illetve Kína déli térségének irányába folytatta a világbirodalom építését.

Európa – elsősorban is a Magyar Királyság – az 1240-es évek közepétől sok szálon nyomon követte a rettegett ellenség belső világában történeteket. Követeken, utazókon, domonkos és ferences expedíciókon, valamint az orosz földek lakóin keresztül sikerült folyamatos és meg-

bízható hírcsatornákat fenntartani. Felmérve a szerzett értesülések várható következményeit, sokszor csoport át nagy riadalmakba a régi szorongás. A veszélyérzet állandó felszínen maradása sokban hozzájárult ahhoz, hogy a királyság megújításának elhatározott terve nagyobb kilengések nélkül és belpolitikai összetartás mellett jusson a kivitelezésben előre.

Telepítések és népmozgások A tatárjárás legfájdalmasabb és legszembeütőbb vesztesége a népességszám súlyos megfogyatkozása volt. Mint korábban már szó esett róla, a veszteségeknek csak százezres nagyságrendű mértékét lehet bizonyossággal megállapítani. Ha csak a legkisebb, 15-20%-os – illetve az ennek megfelelően negyedmillió körüli – embervesztéséből indulunk ki, ez is olyan mérvű kiesést jelez, amely országresznyi területeket társított élettelenységhez közeli állapotokba. A népesség eloszlásában ugyanis már 1241 előtt nagyok voltak a különbségek a nyugati és a keleti országrész között, s az embervesztés elsősorban a Dunától keletre fekvő, jóval ritkább népsűrűségű térségeket terhelte. Mindez azt vonta maga után, hogy az Alföldön és Erdély számottevő részein hatalmas üressé vált területek benépesítését kellett megoldani.

A bajokat tetézte, hogy a tatárok előli menekülés a túlélő lakosság nagy tömegeit kizozdította eredeti lakhelyéről, és nem feltétlenül volt kézenfekvő, hogy a veszedelem elmúltát követően mindenki oda igyekezzék visszaköltözni, ahol addig élt. Éppen ellenkezőleg. A vákuumhelyzet sokaknak alkalmat kínált ahhoz, hogy megszabaduljanak alávetettségük kötött állapotaitól. Az előzőleg is súlyos munkaerőhiány ezekben az években sokszorta szorítóbban jelentkezett, ezáltal az elvándorló szolganép nehézség nélkül tudott kedvezőbb életfeltételeket találni magának más birtokokon. A tatárjárás után hetekig hónapokig tartott, amíg valamiféle közrend helyreállt, a bizonytalanság pedig szökre bátorította az addig helyükön maradt szolgálókat is. Minden úresen maradt falu és prédiüm elnéptelenedése nem írható tehát a tatárok rovására, s nem is számítható az emberéletben bekövetkezett veszteségek közé.

A lakatlan földek benépesítése összetett folyamat volt, amely többféle népességmozgásból állt. Legfontosabb elemét a külső forrásokból táplálkozó telepítések képezték, amelyek mögött a király és az országvezetés azon törekvései álltak, hogy idegen jövevényekkel pótolják mielőbb az emberveszteségeket, elevenné tegyék az elpusztított területeket, illetve az ország ama részeit is, amelyek eddig üresen tátongtak. IV. Béla királyi rendelet kiadásával mozdította elő a telepítések megindítását, ettől remélve, hogy katonák és földművesek érkeznek Magyarországra. Noha minden égtáj felől jöttek is telepések, ám azok a várakozások, hogy messzi földek lakóinak nagy tömegei fognak majd útra kelni, nem teljesedtek be. Elsősorban a szomszédos területek határ menti népessége mozdult a hívó szóra, amely már az előző évtizedekben hívatlanul is beszivárgott a lakatlan gyepűvidékekre.

A nyugati nagy népmozgások hullámai a 13. század közepére lecsendesedtek. Az európai „agrárforradalom” népességfőlösege a tatárjárást megelőző évszázadban nagyrészt új hazára talált Közép-Európában. A 11. század közepétől beköltöző „latinoknak” nem volt utánpótlásuk. Legfeljebb néhány itáliai és németalföldi kereskedelmi vállalkozó akadt, akit külkereskedelmi érdekeltségei arra ösztönöztek, hogy az éledező áruforgalomban hasznát keresve, valamelyik magyarországi kereskedelmi központba költözzön. Noha német földről csak a 12. század utolsó szakaszában indult meg a tömeges vándorlás, ám a csúcsponton ez is túljutott már 1241 előtt. Ha sok tízezres német ajkú bevándorlótömegre nem is lehetett számítani, kisebb csoportokban azonban érkeztek még a tatárjárást is. Változóban volt viszont a nyugati bevándorlók összetétele. A paraszti népesség visszaszorult, és a városlakók, kézműparhoz és bányászathoz értők kerültek túlsúlyba. Elsősorban a felvidéki terület volt vonzó számukra, mindenekelőtt a Szepesség, illetve a Garam vidéki bányavárosok. Az itt letelepedettek eredetük szerint a németiség különböző területeiről származtak. Bajorok, türingiaiak, sziléziaiak is voltak közöttük, számottevő részük pedig szász lehetett, minthogy százföldi gyökerekre utaló jogi normák honosodtak meg az általuk belakott vidéken.

Új hazájukban a szepesi németiséget – akárcsak Erdélyben – szász gyűjtőnévvel illették. Soraikban parasztok és bányászok egyaránt elő-

fordultak. Munkájuk nyomán hamar virágzásnak indult a mezőgazdaság, irtásfalvak sokaságát hozták létre. Jeleskedtek a gazdag érclelőhelyek kiaknázásában, továbbá az ércfeldolgozás megindításában is. A bányászat, valamint a hozzá kapcsolódó kézművesség és kereskedelem révén a térség városfejlődése hihetetlen gyors ütemű volt. A királyi hatalom azonban nemcsak az egyes települések boldogulását biztosította kiváltságokkal, hanem a szászok közösségének jogi különállását is erősítette. Közös bírójukról, illetve ispánjukról már 1257-ből említés esik, míg az erdélyi szászokéhoz hasonló kiváltságaik és kötelezettségeik foglatatát az a privilégium jelentette, amelyet 1271-ben nyertek el V. István királytól.

A hön áhított földművesnép zömét szlávok és románok adták. Előbbiek az észak-magyarországi területek, míg utóbbiak Erdély benépesítését segítették elő. Mindkét nagy térségben döntő szerephez jutottak a munkaerőszerzésben érdekelt földbirtokosok. Korábban a telepítés elvileg királyi jog volt. IV. Béla azonban túllépett a magánosok telepítéseire adott eseti engedélyek vagy utólagos tudomásulvételek gyakorlatán, s maga ösztönözte a birtokosokat kezdeményező fellépésre. A telepítések sajátos vállalkozások formáját öltötték. Az észak-magyarországi térségben *soltész*nek (*scultetus*) nevezték a telepítő vállalkozókat. Egy-egy birtokos szerződés keretében adott megbízást népek „gyűjtésére”. A sikeres toborzás után a soltész irányította a létesülő falu kialakításával kapcsolatos teendőket, s bírói tisztséghez jutott az új településen. Gyakran jövedelmek is megillették a földesúrral kötött szerződés alapján. Ilyen jellegű telepítésekkel elsősorban lengyel, rutén, morva és cseh földekről sikerült népességet hozni Észak-Magyarország lakatlan vidékeire.

Sokban hasonló a románok erdélyi betelepülése. A románok a 12. században még Magyarországtól délre, a bolgár cárság földjén éltek. Az első szörványos híradások II. András uralmának elejétől utalnak a Fogarasi-havasok vidékén román jelenlétre. Pásztorok életmódot folytatva, spontán bevándorlással tűntek fel Dél-Erdély hegyi legelőin. A királyi hatalom más idegen etnikumokhoz hasonlóan igényt támasztott a sajátos kenézségi szervezetben élő románság hadi szolgálataira. A tatárjárás előtt jelenlétük még csak a Déli-Kárpátok vidékére összpontosult, ám 1241 után a lakatlanná vált erdélyi részek benépesítésekor

kézenfekvőnek tűnt, hogy a határon belülrre igyekvő csoportjaik befo-gadásával enyhítsenek a telepítési gondokon.

A román jövevények egyszerre kínálták a királyi hatalom számára a haderő, az egyházi és világi nagybirtokosok számára pedig a munkás-kéz gyarapításának lehetőségét. A telepített falvak előljáróit kenézek-nek nevezték, helyzetük néhány vonása a soltészekkel mutatott rokonságot. A szervezett betelepítés mellett valószínűleg folytatódott az északi irányú spontán népmozgás is. Ennek eredményeképpen az Árpád-kor végére Dél-Erdélytől egészen Bihar megyéig kimutatható a románság jelenléte. Szórt betelepítésükben a birtokostársadalom munka-erőszerző érdekeinek érvényesülése fejeződik ki. Ez erősebbnek bizonyult a királyi hatalom azon igényénél, melyet kezdetben a románok katonai szolgálata iránt támasztott. Emiatt sikertelen maradt a század utolsó harmadában jelentkező királyi igyekezet, hogy sajátos etnikai kiváltságok biztosítása mellett a románságot – a szászokhoz és a széke-lyekhez hasonlóan – egy területi tömbbe szervezzék.

A katonák jövetelét remélő királyi hívó szó legnagyobb eredményét a kunok visszaköltözése jelentette, amelyre 1245–46 táján került sor. A sikertelen első honteremtő kísérlethez képest a tatárjárás után alaposan megváltozott körülmények fogadták a visszaédesgetett nomádokat. A Dél-Alföld hatalmas néptelen pusztáin, a Duna–Tisza, a Körös–Maros és a Maros–Temes közén zavartalanul kóborolhattak immár legelőről legelőre állataikkal. Mivel nem kellett szétköltöztetni őket, s így a szá-mukra idegen környezettel csak kevésbé érintkeztek, hosszú ideig hábo-rítatlanul megőrizhették nomád világuk belső rendjét, nemzeti kö-teléseiket, pogány hitüket és szokásaikat.

A király hadjárataiban rendszeresen igénybe vette a kunok hadi szol-gálatait, egyébként jótékony nagyvonalúsággal siklott el figyelme kato-nai segédnépének keresztényeket megbotránkoztató megnyilvánulásai fölött. Immár nem voltak napirenden az állandó ütközések a magya-rokkal, legfeljebb a külföldiek szörnyülködtek a sátorlakó keleti pogá-nyok háborítatlan jövé-menése láttán az országban. Ezekre a vélem-nyekre azonban IV. Béla a tatár mozgolódásról felröppenő hírek közep-te nem sokat adott. A pogányok királyi rendelkezésben tartott megbízható ereje katonailag többet ért számára, mint a nyugati keresz-

ténység semmire sem használható kritikus észrevételei. Ezt kertelés nélkül tudomására is hozta IV. Ince pápának 1250-ben: „A kunokat is befogadtuk az országba. s ó, fájdalom, ma pogányokkal védelmezzük országunkat, és pogányokkal verjük le az egyházhoz hűtleneket. Mi több, a keresztény vallás védelmére elsősülött fiunkhoz kun nőt kapcsoltunk a házasság kötelékével.” Az említett eljegyzésre 1246 vége felé került sor a gyermek István herceg és Szaján kun fejedelem leánya között. Házasságukat nyolc év múlva kötötték meg, ez alkalmából a kunok ura és előkelői is megkeresztelkedtek. István hitvese a keresztésben Erzsébet nevet kapott. Szaján halála után István viselte a kunok ura címet, amely titulus utóbb a nádoré lett.

Közkeletű feltevés szerint a kunok visszajöveteléhez köthető egy másik keleti nép, a jászok első csoportjának beköltözése is. Egy további néprészük 1283 táján érkezhettek Moldvából, illetve Havasalföldről. A jász elnevezés iráni eredetű alánokat jelöl, akiket a mongolok keltette népmozgás sodort nyugat felé. A 14. századtól ismert adatok szerint királyi testőrként, illetve könnyűlovas íjászként számítottak a magyar uralkodók katonai szolgálataikra. Fő települési tömbjük a mai Jászságban volt, ahol elkülönült keretek között sokáig megőrizték nyelvüket, vallásukat és életszokásaikat. Amennyiben megalapozottak az 1240-es évekbeli betelepítésüket valló vélemények, úgy IV. Béla könnyűlovas haderejének erősítésében szánhatott szerepet nekik.

A határokon túlról érkezők népmozgása mellett számban valószínűleg nagyobb tömeget mozgatót meg az 1242 utáni belső migráció. Bár ez nem gyarapította az ország lélekszámát, mégis fontos eleme volt a telepítéspolitikának. Összetett érdekek álltak a háttérben: a település-szerkezet helyreállítása és reformja, a birtokosok munkaerő-szükségletének kielégítése, továbbá a királyi hatalom új területi bázisának megerősítése. A belső népmozgások szoros összhangban álltak a mélyebb gazdasági és társadalmi átalakulás folyamataival, előmozdították az árutermelést és a városfejlődést, valamint a rugalmasabb, egységesebb társadalomszerkezet kialakulását.

Maga az uralkodó az északi erdőispánságok sávjában szabad telepesfalvak sokaságát keltette életre. Az odaköltözőket éppúgy hospeseknek mondták, mint az idegenből érkezetteket, holott ez esetben

döntően magyar ajkú népekről volt szó. A hangsúly a 13. század közepétől már nem a megtelepedő nép idegen eredetén volt, hanem a kifejezés jogi tartalmán, azaz a paraszti szabadság maximumának élvezetén. Az üres vagy alig lakott földekre belső telepítésekkel is népeket lehetett „gyűjteni”, hasonló szabadságok felkínálása mellett, mint amelyek addig az idegenből jött telepeseket illették meg. E tekintetben a nagybirtokosok voltak különösen fogékonyak a birtokaik benépesítésére ösztönző királyi szóra. IV. Béla esetenként adományi feltételül szabta a lakatlan föld benépesítését, s elvárásában nem tett különbséget idegen és magyar „hospesek” között. Végleveleket is kiadott, amelyek nem elsősorban a telepítő birtokos jogát voltak hivatottak igazolni a legális toborzásra, hanem királyi védelemmel szavatolták a birtokra költözők főbb szabadságait. Ennek nyomán sorra jöttek létre a világi nagybirtokokon a szabad telepesfalvak, és e példa olykor az egyháziak körében is követőkre talált. A tatárjárás idején „szétszéledt” szolgálókat, ha nem sikerült fellelni őket – s ez volt a jellemző –, telepesekként kezelték a belső vándormozgalomban. Nem számított, hogy valaki honnan jött, milyen nyelvet beszél, s hogy előtte mi volt, és milyen kötelmek alól keresi a szabadulást, szükség volt a munkarejére.

A földesúr tulajdonosi hatalmában maradtak természetesen törvényesen nem kerülhettek a „népek gyűjtésének” áramába. Két tekintetben azonban őket is hamarosan elérték a változások. A telepesfalvak gazdálkodása hatékonyabb és jövedelmezőbb volt, s ez a belső korszerűsítés lehetőségeinek keresésére ösztönözte a birtokosokat. Ugyanebbe az irányba hatott az a körülmény is, hogy végső soron a kötöttségeiktől szabadulni vágyó paraszttömegek szökéssel, törvénytelen úton mindig megpróbálkozhattak kilépni a szolgálásból, s a telepítések sodrába jutva kereshették sorsuk jobbra fordulását. Maradásra bírni a szolgálókat csak azoknak a különbségeknek a mérséklésével lehetett, amely elválasztotta őket a szabad állapotú parasztságtól. A tatárjárást követő népmozgások e vetületei azonban a 13. század agrárátalakulásának s nem a lélekszámvesztés pótlásának kérdésköréhez tartoznak.

Hadügyi reformok és birtokpolitika Az ország megújításának egyik sarokköve a hadipotenciál erősítésének célja volt. IV. Béla 1242 utáni politikájának minden területét áthatotta a védelmi képesség javításának törekvése. Amellett hogy intézkedéseivel megkísérelte kiszélesíteni a hadra foghatók bázisát, két tekintetben szűrt le a tatárjárás katonai tapasztalataiból olyan tanulságokat, amelyek világosan megszabták számára a haderő korszerűsítésének irányait. Már a muhi csatában megmutatkozott – a Sajóhid védelme és a király eredményes kitörése során –, hogy a nomádok nemigen boldogulnak a páncélos lovagokkal szembeni közelharcban. Kézenfekvően adódott, hogy minden úton-módon növelni kell a nehézfegyverzetű vitézek számát. A másik tanulságot a jól erődített helyek és korszerű kővárak sikeres ellenállása szolgáltatta, amely azzal a tapasztalattal is együtt járt, hogy a régi típusú földvárak, ispáni központok mit sem érnek az iiyesfajta támadások feltartóztatásában. Sürgető feladat volt tehát egy sor korszerű kővárnak a felépítése.

A haderőfejlesztés mindkét előtérbe állított szükséglete súlyos anyagi forrásokat kívánt, ezek mozgósításához azonban a királyi hatalom nem rendelkezett sem kellő tartalékokkal, sem elég lehetőséggel. A régi várszervezet a maga birtokháttérével még érintetlen állapotában sem volt elég teherbíró ahhoz, hogy kiindulópontja legyen egy efféle korszerűsítés kivitelezésének. S 1242-ben hol voltak már ennek változatlanok az alapjai! A II. András korabeli földindulás, majd a mongol dúlás felismerhetetlen romhalmazzá tette az egykori várispánsági szervezetet. A hadügyi reformot csak azokra az energiákra lehetett alapozni, amelyek a 13. század társadalmi és gazdasági átalakulásában rejtettek. IV. Béla országvédelmi politikája annak köszönhetette eredményeit, hogy szolgálatába tudta állítani a terhelhető társadalmi rétegek növekvő magánerejét.

A páncélos lovagok számának gyarapításába az országlakosok legkülönbözőbb csoportjait sikerült bevonni. Miután szerfölött drága volt mind a lovagi fegyverzet, mind pedig a megfelelő hadimén, így csak azok tudták egyénileg viselni ennek terhét, akik legalább középbirtokosi jövedelmekkel rendelkeztek. Emiatt a király a kollektív tehervállalás gyakorlatát rendszeresítette. A kiváltságokkal pártfogásolt tehetősebb városok kötelezettségéül szabta meghatározott számú páncélos vitéz

kiállítását. Zágrábnak 12, Pestnek 10, Nyitrának ugyancsak 12 nehéz-fegyverzetű harcos hadba küldéséről kellett gondoskodnia. Ez az elv érvényesült a királyi hadiszolgálatra kötelezett kisebb birtoktulajdonosok esetében is. Az eredetileg határőrizeti feladatokat ellátó szepesi lándzsásoknak a könnyűfegyverzetű személyes hadba vonulás helyett 1243 után négycsaládonként kellett egy páncélos vitézt a királyi seregbe küldeniük. A hatalmas zólyomi erdőispánság területén először a turóci fennsíkron honosította meg a király azt az újítást, hogy 2-2 ekealja (kb. 100 hektár) földet juttatott a főleg várjobbágyokból, szegény szabadokból és alsóbb szintű rétegekből verbuválódó hadakozóknak, s hat-hat családonként kötelezte őket egy-egy lovagi fegyverzetű harcos kiállítására maguk közül. A szomszédos lipitói részekre is áterjedt ez a gyakorlat. A katonai célok vezérelte újítás olyan társadalmi hozadékkal járt, hogy a komoly megbecsüléssel övezett páncélos fegyverzetű hadakozók előtt megnyílt a nemességbe emelkedés útja. A nehézfegyverzetben harcolók számát tehető királyi szerviensek is szaporították, ugyanakkor a nagybirtokosok bővülő magánhaderejének legértékesebb részét is ilyen vitézek alkották.

Sokkal kevésbé lehetett hasonlóan széles kört bevonni a várépítésekbe. Ehhez valóban olyan roppant gazdagság kellett, amellyel a királyon kívül csak a világi és egyházi arisztokrácia rendelkezett. 1242 februárjában a „tatárok után megmaradott” magyarok legnagyobb szorultságuk közepette a pápához fordultak, s levelükben felsorolták azt a 17 erősséget, amelynek falai között nagyszámú nép talált oltalmat. A jól erődített egyházi központok, ispáni székhelyek és hegyi várak sorában három nyugati típusú, friss építésű kővár is akadt (Németújvár, Léka és Füle). Az ország védelmi érdeke az utóbbiak számának gyarapítását követelte.

Várat a 13. század elejéig csak a király építtethetett. A nagybirtokosság előretörése hívta életre az első igényeket – no meg a képességet – magánvárak emelésére, amely kezdetben királyi engedélyezéshez kötődött. A tatárjárás előtt mindenestre csak kevés új vár épült: a kővárak száma semmiképpen sem haladta meg a tízet. A várépítési kedv erőteljes királyi ösztönzésre szorult. Maga IV. Béla – követőket remélve – uralkodása végéig negyedszáz új várat emeltetett, s tucatnyi régi ispán-

sági központot korszerűsített (Komárom, Pozsony, Bolondóc, Sempte, Bereg). Az ország vérkeringésébe kapcsolt erdőuradalmakban is hamarosan erős királyi várak magasodtak (Zólyom, Turóc, Sáros, Toboly, Patak). A pilisi erdők uradalmi központjában a visegrádi felső várat Mária királyné építtette fel.

A várépítés programjáról a királyi tanácsban született elhatározás. Ennek nyomán az uralkodó úgy rendelkezett, hogy az erődítésre alkalmas helyeket akár csere útján, akár más jogcímen olyan magánszemélyek, közösségek, illetve egyházak birtokába kell adni, akik és amelyek készek gondoskodni a népsokaság menedékéül szolgáló erődített építmények emeléséről. A kitűzött cél megvalósításában igazán csak a nagybirtokosok váltak a királyság partnerévé. Az egyháziak nem sok készséget mutattak az ilyesfajta erőfeszítések vállalására, míg az alsóbb társadalmi csoportok vagy a közös érdekeltség, vagy a teherbíró képesség hiányában alkalmatlanok voltak a felkínált szerepre. Kezdetben a király belső környezetébe tartozó legfőbb méltóságviselők szánták rá magukat a várépítésre, másfél-két évtizeden belül azonban egyre több magánbirtokos követte példájukat. Az 1260-as évekre már komoly presztízse volt a várbirtoklásnak. Valóban tekintélyes nagybirtokosnak egyre inkább a várurak számítottak. A várépítések indíttatásában az országvédelem szempontjának háttérbe szorulását jelzi, hogy a 13. század várainak döntő része 1260 után, a tatár veszély elmúltát követően épült fel. 1270-ig száz körülire tehető a várak száma, ezeknek mintegy 60%-a volt magánvár. A század utolsó harmadában gomba módra szaporodó új erődítményeket kivétel nélkül magánbirtokosok emelték.

A hegytetőkön, magaslatokon emelt magánvárak eleinte szerény küllemű, viszonylag kis méretű építmények voltak. Fő elemüket a kőből épült lakótorony alkotta. Ez szolgált a várúr és családjának szálláshelyül. Kezdetben nem is feltétlenül húztak fel más épületeket a várfallal övezett belső térben. Am ahogy a kőerődök az egyszerű menedékhelynél kezdtek többet jelenteni, s állandó földesúri udvartartások központjává váltak, úgy bővültek belül palotával, kápolnával, házzal és mindenféle kiszolgáló épületekkel. A várfalon több torony és óvott kapu, kívül pedig körülfutó árok erősítette a védelmet.

A várak sokasodása hatással volt a birtokviszonyokra. Ennek első jelei a birtokadományokban mutatkoztak meg. IV. Béla egyrészt várépítésre alkalmas hely gyanánt adott földeket magánosoknak, másrészt abból az indíttatásból is, hogy az erődítmény emelésére vállalkozók anyagi erejét növelve elősegítse az ajánlkozások beteljesítését, illetve hogy az elkészült vár fenntartható is legyen számukra. A várak léte erőteljes kívánalomná tette a tömbösített birtokszerkezet kialakítását, amely érdekek további birtokmozgások eredője lett. A vár IV. Béla szemében döntően hadászati értéket képviselt, ám a birtokosok azonnal felismerték a várbirtoklás ezen túlmutató jelentőségét. A várépítésben az 1260-as évektől összetett földtulajdonosi érdekek kerültek előtérbe, nevezetesen a birtokkezelésé, a birtokvédelemé, továbbá legfőbbképpen is a magánhatalom építéséé. Az „alkalmas hely” kiválasztásában egyre kevesebbet nyomott a latban a királyság védelmének stratégiai megfontolása. A magánosok ott kezdtek várakat építeni, ahol egybefüggő birtoktestekkel rendelkeztek. A várak uradalmi központokká formálódtak. Tartozékokként falvak gyűrűje kapcsolódott hozzájuk. Az erődítmény védelmet nyújtott a birtokos parasztnépének, elriasztotta a hatalmaskodókat, illetve befogadta a külső támadás elől megfutókat, egyszerűen fenyegető hatalmi erőt sugárzott a szomszéd birtokosok felé. Az utóbbi mozzanat sokaknak adott ösztönzést arra, hogy ők is várépítésre szánják magukat.

Néhányan a leghatalmasabbak közül nem álltak meg egyetlen vár felépítésénél, hanem több – alkalmasint egymáshoz közel fekvő – erősség birtoklására törekedtek. 1270 előtt e téren a legtovább IV. Béla egyik fő támasza, Héder nembeli Kőszegi Henrik jutott el, aki Vas megyében felépíttette Szalónakot és Szentvidet, majd királyi adományként megszerezte melléjük Kőszeg és Borostyánkő várát. Ezzel kulcsfontosságú helyzetbe került az ország nyugati határszakaszának ellenőrzésében. A többszörös várbirtokosok kiterjedt vidékek fölötti befolyás érvényesítésére váltak képesekké, s ez hosszú távon roppant veszélyeket hordozott a királyi hatalomra nézve.

Az erődítmények másik fontos vetületét a jelentősebb városok oltalmát biztosító védfalak kiépítése jelentette. IV. Béla e tekintetben az első kezdeményezést már 1242-ben megtette, amikor Zágráb váraljai lakos-

ságát a tatárok által felégetett régi lakhelyükről felköltöztette a közeli Gréc-hegyre, s széles körű városi szabadságokat adván számukra, városfalak építéséről rendelkezett. 1247-ben a nagykánválasztás keltette riadalom hatására Pest maradék lakosságát átköltöztette a Duna jobb partján emelkedő hegyre, ahol azonnal erősített város kiépítése vette kezdetét. A kezdeményezés eredményeként született meg a mai budai Várhegyen az akkoriban „Pestújhegy vára” névvel illetett Buda. Az aquincumi romoknál fekvő régi Budát megkülönböztetésül az új városról hamarosan Óbuda néven kezdték emlegetni. Pest tatárjárás előtti kiváltságai ugyancsak átkerültek a várhegyi településre. A vár birtokosa magától értetődően a városlakók közössége lett, hiszen maga a város azonos volt a várral.

Messze nem került hasonlóan szerencsés helyzetbe az ország másik két kiemelkedő központi településének. Székesfehérvárnak és Esztergomnak a lakossága. A „latinok” hospesközössége a király sürgetésére beköltöztek ugyan a fallal övezett, viszonylag tágas várak területére, de mert a tulajdonosi jogok gyakorlásával mind a székesfehérvári káptalan, mind az esztergomi érsekség korlátozta a városi szabadságokat, súlyos súrlódások támadtak a kényszerű együttélésből. Ami tehát e két város esetében a hadügyi érdekek szempontjából előnyös megoldásnak tűnt, nagyon is hátrányosnak bizonyult a kezdetleges fokon álló városiasodás folyamatában. A városfejlődés csírá állapotával magyarázható, hogy új városfalak építésére inkább csak a 14. századtól vált képessé egynehány tehetősebb település. Az erőkből a tatárjárás utáni királyi ösztönzés ellenére is legfeljebb csak arra futotta, hogy sáncokat és árkokat alakítsanak ki, vagy – mint Sopron esetében – megmagasítsák a kézen adott római városfal maradványait.

Az ország katonai megerősítésének leghamarabb jelentkező eredményeit kétségtelenül az országba fogadott idegen hadakozó elemek jelentették. A könnyűfegyverzetű katonaságot gyarapító kunokról már esett említés. Betelepítésüket követően azonban IV. Béla nagyobb harcértékű vitézeket is nyert a haderőfejlesztéshez. 1247-ben szerződést kötött a johannita lovagrenddel. Ennek értelmében a lovagok adományba kapták tőle a Szörénységet és az Olt folyón túl elterülő Kunországot, valamint egy területrészt a Barcaságban. A király katonai feltételekhez kö-

törte adományát. Az ispotályosoknak az erdélyi határvidéken kővárakat kellett emelniük, száz vitézt lóval és teljes páncélos fegyverzetben harcalkészültségben kellett a fenyegetett délkeleti végeken állomásoztatniuk, további ötvenet pedig más várakban. Ráadásul az átengedett vidék benépesítését is a lovagrend feladatává tette. A johanniták azonban nem mutatták az elvárható buzgalmat kötelezettségeik teljesítésében, ezért IV. Béla már a következő évtized vége előtt felbontotta a velük kötött szerződést.

A hadügyi reformok minden vetületében a megváltozott birtokpolitika szolgált eszközül. IV. Béla a tatárjárás után feladta előző politikai koncepciójának központi elemét, a királyi birtokállomány restaurálásának programját. Elvileg ugyan a sok-sok gazdáját veszített földre most különösebb ütközések nélkül kiterjeszthette volna hatalmát, ám ezen az úton nem lehetett a gyors betelepítést és a sürgető haderőfejlesztést eredményesen megoldani. Az erőforrások mozgósításának, illetve a belső összhang fenntartásának célja a földek kisajátítása vagy elvétele helyett birtokadományokat kívánt tőle. Bár mértéktartó és megfontolt személyiségétől távol állt végletek vonzalmában élő apja nagyvonalúsága, az ország újjáépítésének évtizedeiben ő sem volt szűkmarkú alattvalóival szemben. Az 1240-es években több olyan javadalmat újra magánkézre adott, amely fölött a korábbi rendezés során maga állította helyre a királyi tulajdonjogot. A király abbéli igyekezetét, hogy adományaihoz közvetlenül katonai feltételek kapcsolódjanak, leginkább a nemesi társadalom alsó rétegébe tartozó vagy törekvő csoportokkal szemben érvényesítette. Az arisztokrácia viszont továbbra is a királyi bőkezűség jutalmából, visszerthes kötelmek nélkül kapta adományba uradalmait. Az értük elvárt szolgáltatokat nem rigorózus pontossággal szabott feltételeknek eleget téve nyújtották tehát az uralkodónak, hanem köteles – de kiélezett viszonyok közepette bármikor megingó hűségből, illetve a további viszonzás reményében. Erre a köteles hűségre IV. Béla a tatárjárás után mintegy két évtizedig biztos számíthatott. Körültekintő adományozási gyakorlata egy általa jól kiválasztott, rendkívül szűk körű arisztokratacsoportnak, az országépítést vezénylő kormányzat oszlopos tagjainak kedvezett. A négy évtized múlva kiskirályságok kiépítéséig jutó bárói családok – a Csákok, a Kánok, az Ákosok, az Abák, a Kösze-

giek magánhatalmat megalapozó elődei jórészt e bárók sorában találhatóak. Ők még valódi szolgálati érdemek jóvoltából gazdagodtak és növekedtek, így egyelőre rejtve maradtak IV. Béla bőkezűségének káros következményei.

A birtokvisszavétel rossz emlékével fogalma mindazonáltal nem kopott ki teljesen a tatárjárás utáni politikai szóhasználatból. A 40-es évek végén elkezdődött ugyanis a tulajdoni állapotok felülvizsgálása, előbb Szlavóniában, majd a Szepességben, néhány éven belül pedig ország-szerte. Ez az eljárás azonban nem azt tűzte céljává, hogy a kiterjedt magánuradalmak rovására javítsa a királyi földek részarányát, hanem a pusztulás zűrzavarában összekuszálódott birtokjogi viszonyokban igyekezett rendet teremteni. Elhagyott földeket országszerte tömegével vettek jogcím nélkül, önkényesen birtokba mindenféle népelemek, várjobbágyok, várnokok és elvándorolt szolganepek, s veszteségek nemcsak a királyi birtokállományt, hanem más tulajdonosok földjeit is érték. Kezdetben a felülvizsgálatok elsősorban a vár- és udvarnokföldek veszteségeinek helyreállítását célozták egy-egy térségben. Országos kiterjedtséget – az általános birtokjogi rendezés törekvéssel – 1254 és 1258 között öltött az akció. Királyi megbízottak és az ország egy-egy térségében melléjük állított nemesi képviselők kapták feladatul, hogy a földtulajdonlás jogszerűségét ellenőrizve elvégezzék a különböző státusú birtokok pontos körülhatárolását, illetve hogy az illetéktelenül bitorolt földjavakat visszaállítsák kinek-kinek a jogos tulajdonába. A jogrend megerősítésének célja vezérelte e visszavételeket, nem pedig a királyi birtokállomány egykori túlsúlyának helyreállítását igyekezete. Előfordult olykor-olykor, hogy a földtől megfosztottakat a király az ellehetetlenüléstől védve még adománnyal is kárpótolta.

Gazdasági reformok Már a tatárjárás előtt megfigyelhető volt az áruterelés térnyerése az önellátással szemben. Az újjáépítés időszakának látványos jeleménye, hogy e folyamat rendkívüli mértékben felgyorsult, s a század utolsó harmadára a főbb vonalakat illetően az ország minden részén kiformalódtak az áruterelő gazdaság szerkezeti keretei. E gazdaságfejlesztési folyamat kibontako-

zását számos elemében jótékonyan segítette elő az ország megújításának királyi programja.

IV. Béla államháztartásában 1242 után felértékelődtek a királyi jogon szedett bevételek. A királyi uradalmakat sem kímélte a pusztítás, a belőlük származó jövedelmek erőteljesen visszaestek. A királyi birtokpolitika fordulata következtében ismét adományok apasztották az uralkodói földállományt és az alávetett népek táborát, s ez további kincstári veszteségeket okozott. Ugyanakkor viszont az áru- és pénzforgalom ütemes bővülése olyan érzékelhető tapasztalat volt, amely magától értetődővé tette, hogy az uralkodó elsősorban itt találhatja meg a beszűkült domaniális jövedelmek pótlását. Béla király e téren is körültekintőbben, óvatosabban és átgondoltabban újított, mint annak idején II. András. Korántsem mondott le teljesen a királyi uradalmi gazdaságokból származó földesúri javakról. A Dunántúlon, ahol leginkább ép és helyreállítható állapotban maradtak a királyi gazdaságok és erdőuradalmak (Segesd, Bakony, Pilis, Csepel-sziget), újjászervezte azokat. Gyors ütemben haladt frissen kiépülő hatalmi övezetének, az északi erdőispánságok – Zólyom, Szepes, Sáros, Torna, Patak, Bereg, Ugoicsa és Máramaros – területének gazdasági kiaknázása is. Utóbbiak benépesítését a korszerű gazdálkodásra képes telepesfalvak sorának létrehozásával köthette össze. Ezek többségének működése egy-egy újonnan emelt vagy korszerűsített királyi várhoz – mint uradalmi központhoz – kapcsolódott. A király magánföldesúri gazdaságainak elsősorban az volt a rendeltetésük, hogy gondoskodjanak a birtokait sorra végiglátogató király és udvartartása ellátásáról. IV. Béla régi elődeihez hasonlóan járta kíséretével az országot, s nem tartott állandó kormányzati központot.

A királyi pénzjövödelmeknek az árutermelés elmélyülésével bővülő forrásait a pénzverésből származó haszon, a kamarák bérletösszegei, a vámbevételek, a bányajövedelmek és a különböző adók képezték. A pénzverés terén IV. Béla szakított az apja idejében kezdődött rablógazdálkodással, a pénzrontással és a túl gyakori pénzújítással. Értékálló, jó minőségű dénárokat veretett, amelyeket évente bocsátott ki. A veretek iránti bizalom gyors megerősödésének jele, hogy 1244 után eltűnnek a forrásokból a friesachi dénárook és más idegen pénzek. A külföldről érkezett kereskedők, mivel megbízható minőségű pénzhez jutottak, eleget

tettek a kényszerbeváltás kötelezettségének. Szlavónia területén Gutkeled István bán még messzebbre jutott a pénzreformmal. Az 1255-ben felállított önálló szlavóniai kamara – amely előbb Pakracon, néhány év múlva pedig Zágrábban működött – a királyénál is nagyobb finomságú, a friesachi vereteket utánzó báni dénárokat bocsátott ki. Az igazi újítás azonban abban állt, hogy a bán az évenkénti beváltást is megszüntette, s a kieső kamara haszna helyett háztartásonként szedett 7 dénáros egyenes adót (*collecta*) vetett ki. Fogalommal váltak a jó minőségű szlavóni báni dénárok, s hetven év múltán követendő példaként szolgáltak Károly Róbert számára is pénzreformjához.

A pénzbeváltás nyeresége mellett a kamarabérlet bevétele jelentette a pénzverés jogából származó másik fontos jövedelmet. Eleinte Esztergomban, az érsek felügyelete alatt verték a pénzeket, az 1250-es években azonban új kamarák is létesültek, mégpedig Budán, a Szerémségben és a csanádi egyházmegyében. Az esztergomi kamara bérelője 1250-től egy Bécsből áttelepült zsidó vállalkozó, Henel volt. IV. Béla 1251-ben egy privilégium kibocsátásával rendezte az országában működő zsidók helyzetét.

Az élénkülő áruforgalomból azonban nemcsak a pénzverésen, hanem a vámokon keresztül is gyarapodtak a kincstári bevételek. E téren voltaképpen kétféle forgalmat lehetett megcsapolni, mégpedig az országon belüli és a királyság határain átmenő árumozgást. A tatárjárás előtt a belső kereskedelemre esett inkább a hangsúly, s jobbra mennyiségi szempontok érvényesültek. A vámkivetés nemigen differenciált a mozgatott áruk értéke szerint. IV. Béla az 1250-es években jelentős változtatásokat hajtott végre a vámok terén. A belső árumozgást csak óvatosan terhelte. A városok lakóit kiváltságlevellei hol országos, hol egy-egy nagyobb területen belüli vámmentességben részesítették. A belső útvámok esetén alacsony volt a vámok szintje. Másutt viszont előtérbe került az értékvámolás, amelynek során a mozgatott áru értékének hányadában állapították meg a vámot. Elsősorban a vásárokon szedett illetékben, a vásárvámban (*tributum fori*) alkalmazták ezt az elvet, de az utakon mozgó, külföldről jövő és kifelé irányuló áruforgalomban is. Míg az összetett érdekek figyelembevételére a belkereskedelem terén józan mérsékletre intett a bevételek mindenáron való növelésében,

ugyanaz az önkorlátozás már nem vonatkozott a külsországi forgalomra. A tatárjárást követően rendkívül gyors ütemben szélesedett a külkereskedelem, elsősorban a fellendülő nemeslémbányászatnak köszönhetően. A magyar ezüstért elsősorban Velencéből és a német területekről folyamatosan drága portékával megrakott szekerekkel jöttek a kalmárok az országba, s ennek komolyabb megcsapolása a vámhelyeken és a vásárokon tisztességes bevételhez juttatta a kincstárt, illetve azokat a városokat, amelyek kiváltságolásuk révén megszerezték a szabad vásártartás (*forum liberum*) jogát s ezzel a vásárvám fölötti rendelkezést.

A bányatermékek iránti kielégíthetetlen nyugat-európai érdeklődés a megsokszorozódó volumenű árubehozatal megvámolásán túl közvetlen módon is hatalmas haszonhoz juttatta a kincstárt, mégpedig azzal, hogy ösztönzést adott a bányák hatékonyabb kiaknázásának. IV. Béla uralkodása előtt a bányászat is a királyi szolgáltató népek feladata volt, s csak felszínközeli művelés jellemezte. A változás kezdetei Selmecebányán már a tatárjárást megelőzően kimutathatók. Az új működtetési forma lényege abban állt, hogy a városlakó polgár szabadságát élvező vállalkozók tőkeerős társaságot létrehozva meghonosították azokat a gépi technikákat – döntően a tárnák víztelenítésére használt kiemelőszerkezeteket –, amelyekkel mélyebben húzódnó ércfeléseket is fejtés alá lehetett venni. A bányavállalkozók szabad jogállású munkásokat alkalmaztak. A bányatulajdonos királyt a kincstárnak megfizetendő bányabér (*urbura*) illette a kitermelt ércből, amely az arany esetében egytizedes, az ezüstről pedig egynyolcados részarányt jelentett. Az új termelési forma megugró teljesítményei és az ezzel együtt gyarapodó bevételek hamar meggyőzték IV. Bélát a változtatás ésszerűségéről. Az ország újjáépítésekor nyoma sincs a régi típusú bányászkodás felélesztésének, annál látványosabb viszont az új bányavárosok (Besztercebánya, Gölnicbánya, Igló) életre kelése. A kiaknázott területek jórészt királyi birtokokon feküdtek, de a bányászok királyi engedély alapján bárhol kutathattak érc után. Német mintára az az elv honosodott meg, hogy az ércet rejtő földeket tulajdonosaiknak kötelező birtokcserével át kellett engedniük az uralkodónak. Kivételt képezett ez alól a vasérckitermelés, amely a század végére néhány magánbirtokos számára ugyancsak értékes jövedelemforrássá vált. Idekapcsolódnak a sóbányászat

kincstári bevételei is, amelyek annak idején oly fontos és érzékeny elemét képezték II. András államháztartásának. Itt is vállalkozásszerű formák honosodtak meg. A királyi sómonopóliumot IV. Béla sértetlenül őrizte, s a sókamrai szervezetben gondozott forgalmazásból komoly hasznot könyvelhetett el.

A királyi jövedelmeknek csekély részét képezték a közvetlen adók. Ilyesfajta rendszeres bevételei a különleges kormányzati státusú területekről és etnikumoktól származtak. Elődei módjára beszedte az ősi nyestadót (*marturina*) Szlavóniában, az ököradót a székelyektől, s adóval terhelte az újonnan betelepült népeket: a kunokat, a románokat és a zsidókat. Új, bár mennyiségében még nem számottevő adóhoz jutott a városoktól. Nem szüntette meg az először apja által kivetett rendkívüli adó beszedésének gyakorlatát, amely a társadalom legszélesebb körét terhelte – köztük olykor a szervienseket is –, ám ezt csak kivételes alkalmakkor (pl. gyermekei kiházásításakor) vetette ki.

IV. Béla körütekintő, az országépítés szerteágazó elemeivel összhangba állított gazdaságpolitikája az 1260-as évekig stabil egyensúlyt biztosított az államháztartásnak. Nyoma sincs az apja idejére oly jellemző pénztelenségnek, noha a tatárjárás kárai felmérhetetlen anyagi veszteségeket és szinte pótolhatatlan bevételkiesést okoztak a kincstárnak. Ráadásul a helyreállítás, a haderőfejlesztés – kiváltképp a várépítések – hallatlanul magas költségeit is viselni kellett. Az szintén figyelmet érdemel, hogy eközben több ízben külsőszági hadviselésekre is futotta a királyság erejéből. Gazdasági szükségintézkedésekről még sincs tudomásunk. E bámulatos teherbíró képességre alighanem kisebb részben ad magyarázatot a gazdaságpolitika megfontoltsága, azt igazán érthetővé azonban csak a gazdaság teljesítőképességének minden korábbit felülmúló javulása teszi. Az ország megújításának anyagi forrásait döntő részben az árutermelés kiteljesedése szolgáltatta.

Agrárátalakulás Akárcsak két évszázaddal korábban nyugaton. Magyarországon is a mezőgazdasági termelés teljesítménynövekedése szolgált kiindulópontul az árutermelő gazdálkodás fejlődéséhez. Éppúgy forrást teremtett a népességszám növekedésé-

nek, mint a kézművesség önállósulásának, az áruforgalom bővülésének, a városfejlődésnek, nemkülönben pedig az állami és földesúri bevételek emelkedésének. Az árutermelés kereteit erősítő, korszerű agrárgazdálkodás főbb elemeinek első jelentkezése a 13. század elejétől mutatható ki Magyarországon. Ezek azonban a tatárjárás előtt még csak szórónyosan tűntek fel, és csak részlegesen fejtették ki változtatásra ösztönző, előremutató hatásukat. Elterjedésük elé a természeti gazdálkodásra szabott prédiumprendszer jogi és társadalmi kötelmei emeltek korlátot. A tatárjárás azonban gyökeresen megváltoztatta ezt a helyzetet. A prédiumpok jó része kiheverhetetlen károkat szenvedett, a súlyos munkaerőhiány pedig népek „gyűjtésére” szorította a birtokosokat, akik ennek eredményessége érdekében immár készek voltak nagyvonalúbban lazítani a szolgáltatás kötelmein.

Az agrárátalakulás egyszerre hordozott gazdaságszerkezeti változásokat, technikai újításokat és üzemszervezeti megújulást, ugyanakkor elválaszthatatlanul összekapcsolódott az alávetett parasztnép függési viszonyainak módosulásával, tehát társadalmi és jogi fejleményekkel is. A mintát a legtöbb tekintetben Nyugat-Európa agrárvilága szolgáltatta, közvetítésében pedig a hospesnépesség játszott nagy szerepet.

A hospesek marasztalásának kezdetétől az volt a feltétele, hogy a birtokosoknak el kellett ismerniük mindazon jogokat és szabadságokat, amelyek a nyugati térségben ekkorra elfogadottnak számítottak. Melyek voltak ezek? Mindenekelőtt a művelésre adott földek átengedése a paraszti termelőknek olyan tartóssággal, hogy azokat utódaikra is örökíthették. A járadékiszolgáltatás rendjében a földhasználat vált a terhelés alapjává. A vendégtelepesek személyükben szabad emberek voltak, s nem tartoztak földesuraik tulajdonába; akár szabadon tovább is állhattak az úr földjéről. Szabadságuk abban is kifejezésre jutott, hogy közösségeik bíraskodási és egyházi tekintetben alsó fokú önrendelkezési szabadságot élveztek. A hospesjog mind a gazdálkodási formák, mind pedig a jogviszonyok terén elérendő célként lebegett az alávetett népesség előtt. A hazai agrárvilágban azonban a tatárjárás előtt mindössze a „saját” föld és az új járadékrendszer meghonosítására történtek felemás és fogyatékos kísérletek a birtoktulajdonosok részéről, a jogi szabadságok engedélyezése terén viszont még bátortalanul sem nagyon.

Az agrárátalakulás szempontjából döntő jelentőségük volt az önálló parasztgazdaságok létrejöttének. Kereteikben a földek művelői szabadon rendelkeztek munkaerőjük, eszközeik, munkaidejük s termelt javaik fölött. E parasztgazdaságok adták az áruforgalom mezőgazdasági termékeit. Az értük kapott összegek szolgáltak a birtokosok által egyre inkább pénzben kívánt járadékok forrásául, illetve fedezetet teremtettek a század második felében érezhetővé váló paraszti vásárlóerőnek is.

Az önálló paraszti gazdaságot a 13. század második felétől általánosan elterjedő kifejezéssel teleknek – jobbágyteleknek – nevezték. E fejlemény első adatai még az 1210-es években tűntek fel a nyugati határszél hospesközegében, akkor még német eredetű *lechnu* szóval jelölve a termelői kézre adott gazdaságot. A telek megjelenése messze túlmutatott azon, hogy már akadtak olyan földművelők, akik önálló gazdasággal rendelkeztek. A kifejezés a paraszti árutermelés alapsejtjét jelentette, amely a korszerűsödő agrárművelés egész rendszerének átformálódására kihatott. Az újszerű birtokjogi tartalom mellett előremutató agrártechnikai elemeket, munkaszervezeti következményeket, valamint társadalom- és településszerkezeti változásokat is magában hordozott. A magyar telek szó tartalma eredetileg arra az elkülönített határrészre utalt, ahol a szántást megelőzően átteleltették a ridegen tartott jószágokat, miközben azok a földbe tapodott trágyával telítették a talajt. A trágyával dúsított talaj mellett azonban más agrártechnológiai mozzanatok, a földművelés eszközeiben és eljárásaiban feltűnő újítások is a telekrendszer kialakulásához és elterjedéséhez kötődnek.

A földművelés technikájában elsősorban két fontos újítás szolgálta a hatékonyságnövekedést. Az egyik a mélyen a talajba hatoló, a szántott rögöt egy irányban kiforgató kerülőekéknek az elterjedése volt. A 6-8 ökör vonóerejét igénylő csoroszlyás nehézkeével, amelyet kereskes taligára szereltek fel és aszimmetrikus lapát alakú pengeszárnyal láttak el, jobban fel lehetett szántani a kötött talajú, gyepes földeket. A talajt a korábbi túrőkekéhez képest mélyebben és tökéletesebben megmozgató szántással lelassult a szántók kimerülése, s a tápdúsabb földbe kerülő gabonamag hozama nagyjából megkétszereződött. Míg korábban átlag kétszeres, most nemritkán négyszeres hozamokat lehetett elérni. A ba-

rázdaszántó kerülőeke használatával összefüggő másik újítás a szabályozott talajváltás rendszerének elterjedése volt.

A 13. századig általánosan élt a szabad földfoglaláson alapuló, úgynevezett vad talajváltó művelés. A kimerült földet hátrahagyta a település, és átköltözött a feltört szántó mellé. Az intenzív művelést jelentő új gyakorlat a rideg állattartást tervszerűen egybekapcsolta a talaj-előkészítéssel és a talajpihentetéssel. Kötött határrészben feküdtek a szántóföldek, a pihentetett és a legeltetésre használt, trágyázással szántásra-vetésre előkészített földtagok, amelyeket 6-8 évnél hosszabbra nem nyúló időszakonként felcseréltek. E változás hozadéka a gazdaságosabb földkihasználás, a tápdúsabb talaj nyújtotta bővebb termés és a határok rögzülésével a településrend megszilárdulása volt. A földművelés előretörése mellett továbbra is igen nagy súlyú hazai állattartás mind az igaerő, mind pedig a talajminőséget javító trágyázás révén jól szolgált a mezőgazdaság megújulását.

A gazdálkodók összhangját kívánó művelés megerősítette a termelők közösségi együvé tartozását, és hosszabb távon elősegítette a változatos jogállapotok kiegyenlítődését közöttük. Egy-egy földközösségen belül az állatok és eke birtokában lévő termelők osztással jutottak önrészhez a szántásra kijelölt dűlőkben. A művelés szabályozott rendjéhez mindenkinek igazodnia kellett, ugyanakkor e gazdálkodási keretek kiindulópontja a termelők szabad földhasználati jogában rejtett. A telek szó egyszerre utalt a változó helyű külső határbeli tartozékokra, valamint a falun belül állandósult paraszti háztáji gazdaságra. Ez utóbbinak a rögzültség, helyben maradottsága fejeződik ki az „ülés” jelentéstartalmú *sessio* szóban, amelyet végül a magyarországi latinban a telek megfelelőjeként a 13. század második felétől egyre általánosabban kezdtek használni.

A telekrendszer kialakulásával módosult és egységesebb lett a települések külső képe. Mindenekelőtt megszűnt a falvak korábbi vándorlása. Az állandó település paraszti házhelyek, beltelkek halmazából tevődött össze. A házak általában utcarendet tartó, szabályosabb elhelyezkedést vettek fel a korábbi tág terű, szórt összevisszaság helyett. A faluszerkezetet nagyban formálta az utak, a templom és a piactér elhelyezkedése. A lakóházépítés is változatosabb lett. A régi, földbe ásott veremházakat

kezdtek felváltani a többosztatú, felmenő falú parasztházak. Ahol bővében voltak a kőnek, házépítésben is felhasználták azt. A házak mellett az udvarban gazdasági épületek, csűrök, ólak, istállók álltak. Az udvarhoz szérüs-, illetve veteményeskert kapcsolódott. A falu lakott településmagjában fekvő beisőséget úgyszólván paraszti tulajdonként kezelték. A földesurak járandóságai megállapításakor elsősorban az osztás alá eső külső tartozékok kiterjedtségéből indultak ki. A határban elhelyezkedő kiegészítő tartozékok közül csak a szántó- és rétföldek estek osztás alá. A közös használatú erdőkből, legelőkől és vizekből a falvak lakói osztatlan részesedési joggal rendelkeztek.

A létrejövő falusi közösségek maguk szervezték életüket. Önállóságuk alapját az a föld képezte, amely fölött ugyan létezett egy eszmei földesúri tulajdonjog, ténylegesen azonban a paraszt mégis mint sajátján gazdálkodhatott rajta. A földesurat a biztos és növekvő bevétel érdekelte elsősorban, az átengedett telekhasználatot középpontba állító új járadékrendszer pedig hozzá is juttatta ehhez. Elég, ha csak a legnagyobb hatalmasságok várépitéseire gondolunk, vagy ha a magánierőből emelt, 1256-ban felszentelt jáki templom tekintélyt sugárzó méltósága ötlik eszünkbe.

Az agrárátalakulás jogi következményeként a tatárjárást követően gyors ütemben szabadultak ki földesuraik tulajdonosi hatalmából a szolgarendűek tömegei. A telepítések és a belső migráció eredményeként a parasztság jelentős része a hospesszabadság vagy a tartalmi elemeiben azzal megegyező jobbágyszabadság élvezőjévé vált. Az előző annyival számított magasabb értékűnek, hogy a földtulajdonos írásban rögzítette a hospeskiváltságokat, így zavartalanabban érvényesülhetett egy-egy település közösségének belső életében az önszabályozás, illetve szerencsés esetben a városfejlődés előtt is út nyílhatott.

A jobbágyszabadság tartalmába iratlanul is a szabad ember jogállapota értődött bele. A ma köztudatban élő jelentésében a jobbágy szót a világi birtokokon használták először - már a tatárjárás előtt - olyan paraszti sorban élő közszabadokra és végképp elszegényedett kisbirtokosokra, akik megélhetést keresve, szabad jogállapotuk megőrzése mellett vállalkoztak gazdálkodásra egy-egy magánbirtokos földjén. A földet művelők körén belül a másokhoz képest *jobb* állapotot esetükben a tu-

lajdonosi hatalomtól mentes lét testesítette meg. E jogi tartalom fejeződött ki a 13. század során felemelkedett, a birtokos tulajdonosi hatalmából kiszabadult agrárnépesség megjelölésében. A jobbágyi állapotot elérők önálló parasztgazdaságot működtethettek, telkeik után rótták le – elsősorban pénzben – járadékaikat, fiaikra hagyhatták az általuk használt földet, szabadon költözhetnek, s a falubeli ügyekben a maguk választotta bíró (*villicus*) szavának engedelmeskedtek.

A jobbágyi állapot elsősorban a világi nagybirtokokon vált a 13. század utolsó évtizedeiben általánossá. Miként a birtokok szerzésében, a „népek gyűjtésében” és a korszerű gazdaságszerkezet meghonosításában is a nagybirtokosság járt az élen. Beláthatóan három összefüggő, egymást erősítő mozzanatról van szó. Mivel az egyéni gyarapodás ambícióitól hajtott magánbirtokos szemben az egyházzal vagy a királlyal – könnyen függetlenítette magát minden megmerevedett hagyománytól és kollektív elvárástól, így aggályok nélkül lépett túl a régi beidegződésen és szokásokon. Szolgáit felszabadította, másokét pedig kedvezményekkel csalta birtokaira. A változtatásokban a királyi és az egyházi birtokszervezet lassan követte a nagybirtokosokat. A földjükön megmaradt népek jó része jogilag az Árpád-kor végéig sem lett a jobbágyszabadság élvezője, jóllehet mindennapi életvitelük, gazdálkodási kereteik és szolgáltatási terheik egyre jobban idézik a jobbágyi lét jellemzőit. Meg is esik olykor, hogy az oklevelek már jobbágyinak mondják az ilyeneket. Jogi értelemben viszont nem elhanyagolható eltérés a jobbágy, illetve a királyi s az egyházi kondicionárius között, hogy az utóbbi továbbra is ura tulajdonának minősült, s nem volt része a szabad költözés jogában. Legmakacsabbul a kisbirtokosok próbáltak ragaszkodni a régi típusú rab cselédek fölötti tulajdonjogukhoz, miként az életképtelenség határára jutott, elavult földesúri házi gazdaságok fenntartásához is.

Az egykori szolgák számára az önálló parasztgazdaság a maga ösztönző érdekeltégi viszonyaival a boldogulás perspektíváját kínálta. Tehetségükhöz és fáradozásaikhoz mérhető arányban együtt élvezhették családtagjaikkal kezük munkájának sokféle gyümölcsét. A földek művelőit már nem az úr kényszerítő parancsszava, hanem belülről jövő indíttatás sarkallta folytonos erőfeszítésekre s eredményesebb gazdálkodási eljárások, technikák keresésére. Így indultak a telekszervezeten

nyugvó falvakban halmozódásnak azok az energiák, amelyek nemcsak a tatárjárás sebeinek gyors begyógyulását segítették elő, hanem ahhoz is hozzájárultak, hogy a Magyar Királyság még bő két évszázadon át felfelé ívelő pályán haladjon. A falu a 13. század történetének egyik legfontosabb és legmaradandóbb fejleményeként született meg. Életképességét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a formálódásakor felöltött alapvonalak a lényegét illetően 1848-ig semmit sem változtak.

Városfejlődés A magyarországi városok 13. századi létrejötte szervesen illeszkedik az agrárátalakulás, az árutermelés és IV. Béla király országújító politikájának szerteágazó kérdésköréhez. A politika oldaláról sokkal közvetlenebbül formált folyamatról van szó, mint a falvak esetében, tekintve, hogy egy-egy valódi város életre kelése csak a legritkább esetben nélkülözhetette a városprivilegium kibocsátásában megnyilvánuló akaratlagos uralkodói beavatkozást.

A magyarországi városfejlődésnek messzire nyúló előzményei vannak. A külső szemlélők már a 11–12. században minden további nélkül városnak mondták azokat a településeket, amelyek központi helyzetüknél, nagyságuknál, nyüzsgő forgalmuknál, épületeik külleménél fogva szembetűnően elütöttek az agrárnépesség apró és szegényes falvaitól. Az arab utazó, Abu Hámid 1150 körül az ország városainak számát 78-ra tette. Nem kétséges, hogy a világi és egyházi igazgatás székhelyei, a püspöki városok és az ispánsági központok keltettek város látszatot benne. Miután a korai idők vásárainak is ezek voltak a színterei, itt rakodták ki áruikat a távolsági kereskedők, s kézműves szolgálélemek éltek bennük vagy a közelükben, ezáltal nemcsak igazgatási, hanem gazdasági gócpontok is voltak egyben.

Szerkezetük erőteljes alakító tényezőjének a vár, illetve a főpapi rezidencia bizonyult. Város szavunk a 'váras hely' jelentésben őrzi a kezdeti időszak emlékét. A vár és a város fogalomtartalmak közelsége a latin *castrum* és *civitas* szavaknak e két jelentést kölcsönösen hordozó magyarországi használatában is kifejeződött. A várakhoz simuló előváros-szerű településrészt vagy részeket váraljának (*suburbium*) nevezték. Gyakran fellelhető egy másik térformáló tényező is, tudniillik hogy a

városalakulás során egymáshoz közeli, de eredetileg különálló települések kapcsolódtak halmazszerűen egybe. Ez olykor – mint Pécs és Óbuda esetében – vár léte nélkül is megeshetett. A városrészé lett szolgáltató-népi telepek tulajdonjogi tarkasághoz vezettek. Egy részük királyi-ispáni, mások püspöki, káptalani vagy földesúri birtoklás alá estek. Ráadásul főként ilyen helyeken hozták létre a zsidó és mohamedán kereskedők is a maguk településrészeit. A 12. század folyamán tovább színesedett a kép a Nyugat-Európából érkezett „latin” telepesek beköltözésével, akik közül sokan a régi típusú városokban találták meg új otthonukat (Fehérvár, Esztergom, Pécs, Eger, Várad, Zágráb).

Az ilyen helyek legfőbb eltérése a korabeli nyugat-európai és a később nálunk is annak tartott városoktól abban mutatkozott, hogy hiányzott ama jogi különállásuk, amely kifelé elválasztotta környezetüktől őket, belül pedig egységet teremtett a városlakók jogi helyzetében. E téren a változás csirái a nyugati „vendégek” beköltözésével tűntek elő, akik a maguk településrészében hospesjogaik szerint élhettek. A székesfehérvári vendégtelpesek valószínűleg III. István király engedélye alapján szabadon választhatták bírójukat és 12 esküdtségüket, valamennyi peres ügyükben saját választott testületük joghatósága alá tartozhattak, a közéjük települők osztozhattak szabadságaikban, végezetül vámmentesiséget élvezhettek mind az országon belül, mind pedig az ország kapuinál. A 13. századi városkiváltságok számára eleinte a fehérvári polgárok kiváltságai adták a mintát.

Az árutermelés kibontakozása a 13. század első felében megérelte a nyugati értelemben vett városok megszületésének gazdasági feltételeit, ám az új jogi keretek kialakítása csak itt-ott jutott előre (Pest, Nagyszombat, Selmecbánya). A mongol vész után viszont IV. Béla több megfontolás arra indította, hogy határozottabb lépésekkel vigye előbbre a városfejlesztés ügyét. Mint a kapcsolódási pontokat már láttuk, a hadügyi, a telepítési és a gazdasági érdekek egyaránt nagy súllyal estek latba eme törekvésében.

Az Árpád-kor végén a negyvenet alig meghaladó számú város felének IV. Béla adott városi kiváltságot. A legtöbb szabadság az 1240-es, 1250-es évekre, az ország újjáépítésének időszakára esett. A kiváltságolás legfőbb mozzanatának az bizonyult, hogy a település mentesült a

megyésispán joghatósága alól, s ezáltal az ott élők teljes belső igazgatási és igazságszolgáltatási önrendelkezéshez jutottak. Egyházi téren ez kiegészült a szabad plébánosválasztás jogával. Az egyszerű hospeski-váltásghoz képest a teljes körű öngazgatás jogának biztosítottága jelentette a többletet. Amaz ugyanis csak a kisebb jelentőségű ügyekben adott illetékességet a közösség választott bírójának. Az önrendelkezés szabadsága maga után vonta, hogy a városlakók jogállásbeli tarkasága megszűnt, s valamennyien egyként részeseivé, élvezőivé váltak az elnyert kiváltságoknak. A város fölötti felső hatalmat a király közvetlenül testesítette meg. Elcinte mint a település földesurát földbér (*terra-gium*) illette meg, ám néhány évtizeden belül a városok gyakorolhatták a földesúri jogokat elhatárolt területeik fölött. A városlakók közösségét évi egyösszegű királyi adóval (*census*) terhelték meg. A polgárok által köteleességszerűen hadba küldött vitézek is közvetlenül a király, nem pedig a megyésispán hadvezetése alá tartoztak. Fontos részét alkották a privilégiumoknak a gazdasági vonatkozású kedvezmények, a vásártartás szabadsága, a kivételes esetekben adott árumegállító jog, valamint a vámkedvezmények biztosítása.

A királyi várospolitika fő eszköze a városprivilégium volt, IV. Béla azonban ezek kibocsátásakor még megfelelő hadügyi, kereskedelmi, gazdasági indokoltság mellett sem cselekedhetett teljesen szabad belátása szerint. Kénytelen volt tekintetbe venni az egy-egy település földje és lakói fölött érvényesülő hatalmi és tulajdonosi érdekeket, amelyeket sértett volna a kiváltságoló uralkodói beavatkozás. Azon térségekben viszont, amelyeknek egyedül ő volt a földesura, semmi nem kötötte meg a kezét. Ennek köszönhetően a már sokszor említett erdőispánsági övezetben feltűnően sok város nyert el kiváltságokat: Zólyom (1243), Korpona (1244), Beregszász (1247), Bábaszék és Dobronya (1254), Besztercebánya (1255), Gölnicbánya (1255 körül), Patak (1261), Sátorajjáújhely (1261), Nagyszőlős (1262), Németlipcse (1263), Liptóhíbe (1265), Késmárk (1269). A gazdasági súly egyszer-másszor gyengén támasztotta alá a kiváltságolást, de alkalmasint önmagában a telepítéspolitikai érdek is elégségesnek bizonyulhatott ahhoz, hogy a település megalapítása azonnal városprivilégium kiadásával kapcsolódjék össze.

Az ország más térségeiben az 1240-es évek néhány kiváltságolása után (Zágráb-Gréc, Nyitra, Körmend, Buda-Pestújhegy, Szeged) megtört a folyamat. Még a gazdaságilag legerősebb, kereskedelmi szempontból kedvező fekvésű és kétségkívül városként működő települések (Pozsony, Sopron, Vasvár, Esztergom, Győr, Pécs, Veszprém, Eger, Várad, Gyulafehérvár) sem jutottak el IV. Béla idejében a városprivilegium megszerzéséig. Az utóbb felsorolt esetekben az ellentétes megyésispáni és főpapi érdekek álltak a királyi várospolitika útjában, a tatárjárás után pedig IV. Béla kerülni igyekezett az összeütközést a bárókkal és a főpapokkal. E téren a kedvezőtlen tapasztalatokat Székesfehérvár és Esztergom hospesközösségének példája nyújtotta számára. Mindkét helyen beköltöztette a „vendégeket” a falakkal védett egyházi területre, ám az egyházi joghatóságot és a városi önzagzatás igényét nem sikerült konfliktusmentesen összebékíteni egymással. Így hát a király elkerülte a további feszültségek élezését, s számos nagy fontosságú településen a gazdasági tényezők által változatlanul előre vitt városfejlődés felemás és tökéletlen jogi keretek között bontakozhatott tovább.

A városfejlődésre meghatározó befolyással voltak ugyan a jogviszonyok, ám a kiindulásban mégiscsak a gazdasági tényezők domináltak. Jól igazolja ezt, hogy a kereskedelemből kieső, kézműipar és bányászatot nélkülöző ispáni székhelyek jó része jelentőségét veszítve elsorvadt a 13. században, de az is, hogy az igazi gazdasági súly nélkül, túl korán kiváltsághoz juttatott települések egy része a kedvező jogi feltételek ellenére sem tudott tartós életképességre szert tenni (Németlipcse, Liptóhíbe, Bábászék és Dobronya). Szép számmal akadtak viszont olyan telepesfalvak, amelyek az agrárfalvak hospes kiváltságából kiindulva, jó fekvésüknek köszönhetően fokozatosan gazdasági súlyt szereztek, majd utóbb városi rangra emelkedtek. Talán a legjobb példa erre Kassa és Eperjes, amelyek az 1240-es évek végén kapták meg a vendégtelepesek kiváltságait, s a Hernád-völgyben megélenkülő észak-déli kereskedelmi forgalomnak köszönhetően emelkedtek ki a földműves telepesfalvak sorából. Eperjes fél, Kassa pedig egy évszázad múlva nyerte el a városprivilegiumot.

A 13. századi városok gazdasági működését tekintve szembetűnő a kézműipar gyengesége s vele szemben a kereskedelem, illetve a bányá-

szat meghatározó súlya. A fejlődés első vonalát képviselő települések mindegyike a nagy nyugati kereskedelmi utak mentén helyezkedett el. A legnagyobb gazdasági erő az „ország közepén” (*medium regni*) fekvő városokban (Székesfehérvár, Esztergom, Buda) összpontosult. Ide futottak össze a kereskedelmi szálak. A keleti országrész Pestnél kapcsolódott össze a középponti régióval. A század második felében a nyugati irányú kereskedelem felfutása egyre inkább Budát juttatta centrális szerephez. A velenceiek a „latinok útján” közlekedtek. Ez az út a mai Szlovénia felől érte el a nyugati határt. Innen Körmen és Vasvár után a Balatontól északra közeledett Fehérvár felé, ahonnan mind Esztergom, mind pedig Buda irányában megvolt a folytatása. Körmennél a Velencéből Ausztriába tartó átmenő forgalom továbbment észak felé, s Szombathelyen, Kőszegen és Sopronon áthaladva tartott Bécsnek. A Duna völgyét követő nyugati kereskedők Győrt elhagyva vagy Esztergom felé mentek tovább, vagy a délebbre húzódó úton igyekeztek Budára. A „csehok útja” Brünn felől jött az országba, s Nagyszombat érintésével haladt az ország belsejébe. Az északi forgalom részint Boroszló irányából érkezett, és Zsolnán, valamint a Garam menti bányavidéken áthaladva érte el Esztergomot, majd Budát, részint Krakkó felől a Szepességen keresztül jött Kassa, Eger, Hatvan érintésével Pestig. Az utóbbi útvonal a 13. század utolsó évtizedeiben szerzett fontosságot.

A déli és keleti régiókat az ország vérkeringésébe kapcsoló utak a keleti gazdasági kapcsolatok hanyatlásával elveszítették ugyan külkereskedelmi jelentőségüket, ám az eltérő adottságú vidékek között megélénkült belső kereskedelem mégis forgalmassá tette ezeket. Délről Zágrábot és Szlavóniát a „latin út” tapolcai leágazása, a Szerémséget pedig a Dunával párhuzamosan futó „baranyai út” kötötte az „ország közepével” össze. Az Erdélyből kijövő utak egy része Váránál egyesült, s innen indult ki Szolnok érintésével Pest felé. A déli sóút Szegedig a Maros vízfolyását jelentette, ahonnan a forgalom a Duna-Tisza közén húzódó „káliz úton” haladt tovább.

A külkereskedelem alapszerkezete már ekkoriban is a később hosszú századokon át jellemző „felállást” mutatta. Bányakincset, feldolgozatlan nyersanyagot, élő állatot és élelmiszert vittek ki az országból, és kézművestermékeket hoztak be eladásra. Velence kereskedőit az ezü-

tön kívül nemigen érdekelte más, s miután a levantei kereskedelemnek óriási volt a nemesfémigénye, igen sokat vittek ki belőle. Ennek fejében nagy értékű, ritka árukat hoztak, keleti kelméket, fűszereket, luxuscikkek, illetve Itália textiláruit. Nyugat-Európa osztrák, német földi – a Rajnán túlról is érkező – kereskedőinek rakományaiiban szintén a textíliák álltak az első helyen, ám eredetüket Nyugat-Európa exportra termelő szövőipari centrumaiban kell keresni. A flandriai Ypern, Dorn és Gent műhelyeiben készült textíliák végjei vagyont értek, így döntően a társadalom tehető rétegeiben volt kereslet irántuk. A század vége felé viszont már egyre több árus rakta meg szekereit olcsó posztóval és lenvászonnal. Ők a szerényebb vagyoni képességű, de számban folyamatosan növekvő vevőkör igényére alapoztak. Ezen utóbbi fejlemény egyszerűen feltételezi és igazolja a belső piac bővülését, illetve az országon belüli áruforgalom felerősödését. A nyugati behozatal – ha nem is tömegmérétekben – más kézműipari cikkekre is kiterjedt, így fegyverekre, páncélokra, ötvösárura és olyan egyedi használati tárgyakra, amelyeket a hazai iparosok nem tudtak a kívánt minőségben és mennyiségben előállítani. A nyugati kivitelben ugyancsak a nemesfémek iránt mutatkozó a legnagyobb, de messze nem kizárólagos érdeklődés. Bécsbe, Regensburgba és a Duna menti forgalmi gócpontokba rendszeresen eljutott a magyarországi élő állat, szózott hal, nyersbőr, a század végére pedig a gabona is. Ugyancsak felfutóban volt a réz, az ólom és az ón kivitele. Bort nagyobb mennyiségben cseh és morva vidékekre szállítottak, elsősorban Nagyszombat és Pozsony környékéről.

A kereskedelmi ügyletekben nemcsak idegen felvásárlók vettek részt, hanem azokba mindinkább bekapcsolódtak a hazai kereskedők is, akiknek sorában nagy számban jelentek meg a piaci központokban megtelepedett német és itáliai eredetű vállalkozók. Állandó üzleti kapcsolatban álltak a főbb európai gazdasági központokkal. Jobbára az ő kezükben összpontosult a behozott áru „terítése”, és a belső felvásárlásban is kulcsszerephez jutottak. Kiemelkedően szép vagyonokra szert tétel, e kereskedők szerezték meg a városi irányítás pozícióit. A bányavárosok vezető rétegét ugyancsak idegenből jött tőkeerős vállalkozók alkották.

A városokban összpontosuló ipar lokális igényeket elégített ki. Az árucseré központjaiban biztos működési feltételek között találtak ott-

honra azok a mesterséghez értő elemek, akik korábban a földesúri üzemszervezet iparos szolgálói voltak. Nagyrészt végleg elszakadtak a mezőgazdasági termeléstől; legfeljebb szőlőket műveltek a település határában. A városlakók élelmezésének és nyersanyag-szükségletének az eladásra kínált paraszti termékek szolgálták forrásául. Más szempontból az agrárcikkek eladásából képződött az a fedezet, amely keresleti oldalról a helyi ipar kibontakozását és szélesedő forgalmát erősítette. A szakosodás mindazonáltal lassan mélyült el, még a nagy forgalmú vásároshelyeken is gyengén specializált kézművesség tudott csak megélni. Esztergomban például 1300 körül 20 önálló iparágról szólnak a források. A gyakoribb mesterségek az élelmiszer-feldolgozás, a fém-, a fa- és a bőrmegmunkálás területén fordulnak elő, a textilipar viszont gyengén lábakon állt. Kibontakozását fékezte, hogy a paraszti háziipari önelátás tartós fennmaradása behatárolta a keresletet, emellett pedig a 13. század végére felfutó import hosszú távon is korlátozó erőnek bizonyult. A minőségi kelmék úgyszólván kizárólag idegen eredetűek voltak, de a század utolsó harmadában már a közönséges posztó- és vászonáru távolsági forgalma is számottevővé vált.

A kézműipar gyenge teljesítőképessége és szakosodásának szerény mélysége mellett megállapítható az is, hogy az iparúzó lakosság csekély arányt képviselt a népességben belül. Még a század végén sem érte el a valódi városok száma az ötvenet. A kézművesség önállósulásában mutatkozó változás jelentőségét ezzel együtt sem szabad alábecsülni. Az ipari foglalatosság végleg kiszakadt a földesúri birtoküzem keretéből, szabad és önálló kézművesek üzték a piaci központokban mesterségüket, és termékeik döntően fontosak voltak az áruforgalomra alapozott gazdaság működőképességében. A hazai kézművesek a helyi piaci igényekhez, a paraszti kereslethez és vásárlóerőhöz igazodtak. E tekintetben nagy a jelentősége a sok-sok vidéki vásároshely – későbbi mezőváros – gyengén specializált, szűk helyi iparának. Mozgásban tartotta ugyanis az élelmiszerek és a mezőgazdasági nyerstermékek forgalmát, amely iránt a 13. században támadt fel a nyugati kereskedelem érdeklődése. A behozott kézműipari terméktömeg kipótolta a hazai iparcikkek hiányos kínálatát, kivált igényesebb, jobb minőségű árukkal, ugyanakkor a távolsági szállítók külföldre vitték az országban nem hasznosuló,

másutt keresett agrárcikkeket és nyerstermékeket. Mind a kínálati, mind pedig a keresleti oldalon erős nyugati ösztönzés növelte az árutermelés kibontakozásának lendületét. A meghatározó szerephez jutott kereskedők lefölözték az áruforgalom hasznát, s ezáltal könnyen magukhoz ragadhatták a városok belső irányítását. A kézművesek működése tartósan a szűk helyi árukapcsolatokba ágyazódott. Háttérbe szorítottágában a hazai ipar nem képviselt elég erőt ahhoz, hogy egy-egy város vagy vidék arculatának sajátos, önálló karaktert adjon. Egyetlen kivételt e tekintetben a bányavidékek jelentettek.

Külpolitika Magyarországnek a tatárjárás során megrendült helyzete változásokat vont maga után a közép-európai térség külpolitikai kapcsolatrendszerében. Egyik pillanatról a másikra benult mozgásképtelenségbe sorvadt az a kárpát-medencei hatalmi erő, amely évszázadok óta formáló hatással volt a környező területek viszonyaira. A hirtelen előálló vákuum más-más módon mutatkozott meg a szomszédos övezet különböző pontjain. A lengyelektől a bolgárokig húzódo hatalmas keleti félkaréjban minden államalakzat osztozott a tatár rombolás veszteségeiben, illetve a szörnyűségek megismétlődésének félelmében. Noha Magyarország megroppanása egyet jelentett korábbi expanziós törekvéseinek szünetelésével, a szomszédok többsége számára mégsem volt értéke pozitív hozadéknak abban a helyzetben, amikor egyszersmind egy sokkal súlyosabb keleti fenyegetettség kiszolgáltatottságát kellett megélniük. Éppen hogy a legerősebb lehetséges támasz lett oda a Magyar Királyság romlásával. A déli és a nyugati szomszédok viszont minden aggály nélkül kihasználhatták hirtelen kínálkozó mozgásterüket. II. Frigyes osztrák herceg 1241-ben elfoglalta Sopron, Moson és Locsmánd vármegyét, s 1242-ben is zaklatta a nyugati végeket. Velence 1243-ban bevette Zárát. A dalmát kereskedővárosról IV. Béla a következő évben szerződésben is kénytelen volt lemondani. A Szávától délre eső, eretnekségtől fertőzött részek egyre-másra vonták ki magukat IV. Béla és a római egyház fennhatósága alól.

Béla király 1242 után mély csalódások közepette kénytelen volt leszámolni a nyugati segítség illúziójával. Hasztalan továbbította időről

időre a pápához és a nyugati uralkodókhoz a várható mongol támadás kétségbeejtő híreit, soha nem kapott többet ígéretnél és jó tanácsoknál. Az 1245. évi lyoni egyetemes zsinatot övező várakozásaiban éppúgy csalódnia kellett, mint az 1248. évi kereszties hadjáratban, amely a segítségre szoruló Magyarországot elkerülve, tengeren indult IX. Lajos francia király vezetésével a Szentföldre.

A leplezetlen csalódottság és elkeseredés süt át Béla sorain abban a levelében, amelyet a Nyugat részvétlensége kapcsán intézett 1250-ben IV. Ince pápához: „Ugyanis a bölcsek sokasága módfelett csodálkozik, amiért Atyáságod hagyta, hogy Franciaország királya, az egyház ily jelentős tagja a mostani körülmények között eltávozzék Európa határaitól. Csodálkozik és nem szűnik meg csodálkozni azon, hogy az apostoli kegyesség sokakról gondoskodik, mint a konstantinápolyi császárságról és a tengeren túli részekről, melyek, ha elvesznének, mentsen Isten, nem ártana annyit Európa lakóinak, mintha egyedül a mi országunk kerülne a tatárok birtokába. Isten és ember a tanúnk rá, helyzetünk annyira szorongatott, hogy ha az utak különböző viszontagságai nem akadályoznának, nemcsak követeket küldenénk, amint tettük, hanem személyesen járulnánk lábatokhoz, szemtől szembe odakiáltani az egész egyháznak mentségünkre, felmentésért, hogy amennyiben a szentatya nem nyújt segítséget, és a szükség rákényszerít, akaratunk ellenére ugyan, de megegyezünk a tatárokkal.” Néhány év alatt elszánt eltökéltségé érelődött benne, hogy a helyzet diktálta kényszer szorításában önállóan, legjobb belátása szerint alakítja ki az országvédelmet szolgáló új külpolitikai kapcsolatrendszert, amelyben a hangsúly a nyugati segélyvárás helyett a közös félelmet megélő keleti szomszédok összefogására toldik át.

Első határozott fellépése Ausztria ellen irányult. 1242 végén sikerült visszafoglalnia Kőszeget és Sopront, egyszersmind rákényszerítette az osztrák herceget az elbitorolt vármegyék visszaadására. II. Frigyes azonban nem törődött bele a kudarcba, s 1246-ban újra betört Magyarországra. Az immár kun haderőre is támaszkodó IV. Béla erre hadaival átkelt a Lajtán, és június közepén súlyos ütközetet vívott az osztrákokkal. A magyarok voltaképpen elvesztették a csatát, ám a harctéri zűrzavarban az osztrák herceg is elesett. Elhunyt a Babenberg-dinasztia

kihalását jelentette. Három évtizedes vetélkedés kezdődött az Ausztria és Stájerország fölötti uralom megszerzéséért, s maga IV. Béla is csatasorba állt.

A tatároktól három irányból veszélyeztetett határszakasz mentén szövetségkeresés mozgatta a magyar külpolitikát. IV. Béla dinasztikus házassági kapcsolatok teremtésével kovácsolta egybe a mongoloktól fenyegetettek erejét. Szerencséjére házasságát kivételesen gazdag gyermekáldás kísérte; Laszkarisz Mária tíz gyermeket, nyolc leányt és két fiút szült neki. Két kislánya még a tatárjárás előtt meghalt, öt gyermekét viszont az 1245 és 1256 közötti időszakban házasította ki, s közülük négy a keleti szövetséges uralkodócsaládokból kapott hitvest. Anna lánya 1243-ban az udvarába menekült Csernyigovi Rosztiszlavval, Konstancia 1250 körül Danyilo halicsi fejedelem fiával, Levvel, Jolán 1256-ban Boleszló lengyel fejedelemmel, a trónörökös István pedig, mint láttuk, a kun fejedelem leányával lépett frigyre. Legidősebb leányának. Kingának a házassága is a keleti szalakat erősítette, noha őt még 1239-ben adta nőül V. Boleszló krakkói fejedelemhez. Mindössze két gyermekét házasította össze nyugati uralkodósarjjal, Erzsébet Bajorországba került, kisebbik fiának, az 1243 táján született Bélának pedig Brandenburgból származott a felesége. A tatárjárás idején világra jött legkisebb leányt, Margitot szülői fogadalom nyomán Isten szolgálatára szánták és nevelték.

Halics viszonylatában 1242 után a kezdeti látszat a korábbi magyar beavatkozások felújítására vallott, ugyanis 1245-ben és 1249-ben magyar haderőtől támogatva kísérelte meg Csernyigovi Rosztiszlav elvenni a fejedelemséget – sikertelenül – régi vetélytársától, Danyilótól. Béla király kétségkívül megbízhatóbb szövetségest remélt vejében, ám a tatár földi riasztó hírek mégis arra bírták, hogy elejtse Rosztiszlav trónigényét, s 1250-ben Danyilóval kössön – dinasztikus házassággal megpecsételt – szövetséget. A lengyel és halicsi szövetségekkel észak és északkelet felől külső védelmi zóna húzódott a határ mentén.

A déli térségben ugyancsak megindult az 1240-es évek végén egy széles védelmi sáv kiépítése. Szalvóniát egy évtized alatt Gurkeled nembeli István bán szedte rendbe. A Száva-Duna vonaltól délre Csernyigovi Rosztiszlav szerzett felbecsülhetetlen érdemeket a bánságövezet alap-

jainak lerakásában. Rosztiszlav a Szerémségtől délre fekvő macsói bányából kiindulva előbb kiterjesztette hatalmát Boszniára, majd fennhatósága alá vonta a Macsótól keletre fekvő térséget egészen a Szörénységig. Az 1250-es évek második felében már bolgár földeket hódoltatott, sőt még a bolgár cári címet is felvette. Az északnyugat-bulgáriai foglaltsok nyomán uralkodása utolsó másfél évtizedében IV. Béla titulusai között is feltűnik olykor a Bulgária királya cím.

A Duna bal partján fekvő Szörénységtől kezdődően végig az Erdélyt kívülről övező Kunország északi széléig a johanniták kapták feladatul a királyság törzsterületét oltalmazó védelmi sáv kiépítését. Az 1250-es évek végére czáltal határozott körvonalat kapott egy olyan gyűrű, amely kívül, a Kárpátok koszorúja mentén egészen az Adriáig körbefogta az országot, s amelynek egyes szakaszai vagy szövetségesek kezén voltak, vagy a magyar uralkodó lazább-szorosabb fennhatóságába tartoztak.

Babenberg Frigyes halála után IV. Béla a pápa támogatását igyekezett megnyerni ahhoz, hogy birtokba vegye az osztrák hercegséget. IV. Ince kezdetben hajlott is a magyar kezdeményezés felkarolására, utóbb azonban Hermann badeni örgróf trónigénye mellett kötelezte el magát. A Babenberg-család két nőtagja élt ekkor, mégpedig Frigyes nővére, Margit, valamint unokahúga, Gertrúd. Mindketten özvegyorsra jutottak, s kezük elnyerése kínálhatott elsősorban jogalapot az osztrák hercegségért versengő igényeknek. Gertrúdot Hermann vette nőül, s 1248-ban rövid időre el is foglalta a hercegi trónt. IV. Béla 1250-ben a stájerok határszéli akcióira válaszul hadat vezetett Ausztria ellen, s feldőlt a hercegség keleti vidékét. Még ugyanebben az évben meghalt Hermann örgróf. I. Vencel cseh király kisebbik fia, Ottokár morva örgróf – aki fivérének 1247-ben bekövetkezett haláláig Babenberg Gertrúd sógora volt – jelentékeny támogatókat tudott maga mögött Ausztriában, s 1251-ben birtokba vette a hercegség nagy részét. Hogy uralmát még kikezdhetteletlenebbé tegye, a következő évben nőül vette a nálánál csaknem kétszer idősebb Babenberg Margitot. Gertrúd azonban nem akart beletörődni az uralomváltásba, s – nem eredménytelenül – IV. Béla szövetségét kereste Ottokár ellenében. A magyar király 1252 nyarán a halicsi fejedelemtől támogatva betört Ausztriába és Stájerország-

ba. Danyilo egyik fia, Roman feleségül vette az immár kétszeres özvegy Gertrúdot, így a nőágon formált jogigény terén kiegyenlítődött a különbség a szemben álló felek között.

A magyar és halicsi hadak eltávoztása után Ottokárnak sikerült stájer hívei segítségével helyreállítania uralmát az előzőleg általa birtokolt területek fölött. Erre 1253-ban IV. Béla szövetségeseinek népes seregeit is mozgósította, és ismét felvonult Ottokár ellen. Most azonban Morvaországot támadta meg. Hadai mélyen benyomultak ellenfele törzsterületére, és sorra birtokba vették a várakat. Ezek a király visszavonulása után is magyar őrizetben maradtak. Időközben viszont Ottokár súlya tekintélyesen megnövekedett, mivel 1253 őszén megörökölte apjától, I. Venceltől a cseh trónt. Végül a hadviselő felek 1254 tavaszán Pozsonyban békét kötöttek egymással, felosztván az osztrák és stájer területeket. Ottokár megtartotta uralma alatt Ausztriát s a Semmering-hágóig Észak-Stájerországot is, IV. Béla viszont közvetlen uralma alá vonhatta az utóbbi hercegség déli felét egészen Krajna határáig.

Dél-Stájerország hat éven át volt magyar uralom alatt. 1258-ig a Szlavóniát kormányzó Gutkeled nembeli István bán gyakorolt fölötté hatalmat, hasonló határozottsággal látva el feladatát, mint bánágában. A térségnek gazdasági szempontból volt különös jelentősége, hiszen itt haladt keresztül a Velencéből északra, Ausztriába és a Magyar Királyságba tartó nagy kereskedelmi út. Ám a stájer főurak, akik a zűrzavaros időkben a korábbiaknál is nagyobb önállóságra tettek szert, erős ellenérzéssel viseltettek az idegen kormányzattal szemben. II. Ottokár meg nem szűnő bátorítására folyvást lázadoztak. 1258-ban IV. Béla végül kénytelen volt fiával, István herceggel együtt hadat vezetni a stájer zendülők megzabolozására. A rendteremtést követően István vette át a tartomány kormányzatát. 19 éves, tetterős, uralomra termett fiatalember volt. Még gyermekként, 1246 előtt királlyá koronáztatta apja, s amint 1257-ben nagykorú lett, önálló tartományként megkapta Erdélyt. Innen került Stájerország élére. Új tartománya IV. Béla jóvoltából nyugat-magyarországi megyékkel kerekedett ki. István stájer hercegsége idején Pettauban tartotta udvarát. Nem volt alkalma azonban hosszú időre berendezkedni. A stájer urak többsége II. Ottokár katonai

támogatásával a háta mögött 1259-ben elpártolt tőle, így uralmi területet hetek alatt jelentéktelenné zsugorodott.

Nem lehetett tovább halogatni a Babenberg-örökség sorsát végképp eldöntő katonai összecsapást IV. Béla és II. Ottokár között. Erre 1260. július 12-én a Morvamezón, Kroissenbrunn mellett került sor. A magyar hadvezetés súlyos melléfogásai miatt Béla katasztrofális vereséggel zárult az ütközet. Alapos okkal állapította meg a magyar krónika a királyról, hogy „békeszerető férfiú volt, ám a hadviselésben és a csatákban a legkevésbé sem volt szerencsés”. Ismét döntő ütközetet veszített el, amelynek nyomán végképp le kellett mondania a stájer tartományról. Az 1261. évi, Bécsben megkötött béke értelmében II. Ottokár a teljes Stájerországot birtokba vehette, s ezáltal bő másfél évtizedre meghatározó súlyt szerzett magának Közép-Európában.

IV. Béla sok vonatkozásban sikeres 1242 utáni külpolitikáját nemcsak az osztrák fronton érték ekkoriban veszteségek. Az 1255-ben meghalt Batu kán örökösei, az Arany Horda urai ismét erőteljesebb akciókat indítottak nyugat felé. Támadásukat 1259-ben sem Halics, sem a krakkói fejedelemség nem tudta elhárítani. A mongolok elől Danyilo éppúgy Magyarországra futott, mint IV. Béla veje, Boleszló krakkói fejedelem. Halics élén Lev – szintén magyar királyi vő – csak a mongolok előtti hódolás árán tudta megtartani családjá fejedelmi hatalmát. Ez időre tehető a johanniták távozása Kunországból és a Szörénységből. Az egykori szerződés nem váltotta be sem IV. Béla, sem a lovagok reményeit, így felbontották megállapodásukat. Rövidesen bolgár támadások érték a szörényi területet. A Balkán viszonyaiban 1261-ben változást hozott, hogy a nikaiai görög császár megdöntötte a Latin Császárságot, s további két évszázadra helyreállt a Bizánci Birodalom. A bolgárok hamarosan bizánci segítséggel próbálták semmissé tenni Rosztiszlav észak-bulgáriai foglalását. Miután Rosztiszlav 1262-ben elhalálozott, Macsóban és Boszniában fiai – IV. Béla unokái – Mihály és Béla herceg lépett az örökébe, míg bulgáriai „cárságában” egy orosz származású előkelő, Szent-szlav Jakab követte. A déli övezetet érő bolgár, bizánci és szerb nyomás elhárításában egyre nagyobb szerep jutott a Stájerországból 1260 után ismét Erdély élére került trónörökösnek, Istvánnak. Mivel viszonya ap-

jával az 1260-as években a végletekig megromlott, így a balkáni politika alakítása egyre inkább kicsúszott IV. Béla kezéből.

Talán az 1259–60 körül hirtelen újból fenyegetővé váló tatár nyomás, illetve ezzel összefüggésben a külső védelmi övezetet ért súlyos sebek készítették arra IV. Bélát, hogy 1260 után az erős szövetségest kroissenbrunni legyőzőjében, II. Ottokár királyban keresse és találja meg. Együttműködésük összekovácsolódását bizalmat éltető dinasztikus házasságok segítették elő. A cseh király eltaszította magától a koros Babenberg Margitot, s még 1261-ben feleségül vette IV. Béla unokáját, Rosztiszlav és Anna leányát, Kunigundát. A magyar király kisebbik fia, Béla hitvesül kapta ugyanakkor II. Ottokár rokonának, a brandenburgi őgrófnak szintén Kunigunda nevű leányát. Ahogyan az 1260-as években elmérgesedett a viszály IV. Béla és fia, István között, úgy vált az idősödő uralkodónak környezetében élő két engedelmes gyermeke, Anna lánya és Béla fia mind fontosabb családi támaszává, rajtuk keresztül pedig a háttérben II. Ottokár a megbízható oltalom fő ígértévé.

A király és a trónörökös viszálya IV. Béla király uralkodásában

1260 körül új határpont rajzolódik ki. Az 1242 utáni kényszerhelyzetben végrehajtott nagy fordulatot csaknem két évtizeden át belső megrázkódtatásoktól mentes, határozott irányú és számottevő eredményeket felmutató országépítés követte. A 13. század történetében kétségtől az 1240-es és 1250-es éveket jellemezte leginkább valamiféle belső harmónia, a politikai viszonyok kiegyensúlyozottsága. E két évtized világát meghatározó sarokpontok érvénye azonban 1260 után sok vonatkozásban meggyengült, majd végképp elenyészett. A tönkrement ország legmélyebb sebei behegedtek, s a romokból felépülő királyság életerejé gyors és látványos gyarapodásában nyert nap mint nap bizonyítékokat. Elérkezett egy generációváltás ideje, és lassacskán lelépett a porondról az a nemzedék, amely felnőtként élte át a katasztrofális összeomlás sokkját. Húsz év sorozatos vaklármája után oldódott a rettegés a mongol támadás megisméltlődésétől. Az 1242 óta szabadabban előremozduló gazdasági és

társadalmi változások újszerű célokat, törekvéseket és érdekeket tettek erőteljessé, s ezek már túlmutattak a romba döntött királyság felélesztésének közvetlen céljain. A halmozódó növekedési energiák kibillentették egyensúlyából a királyságot, s további változtatások felé törtek feltartóztathatatlanul.

A feszültségek kiéleződését IV. Béla és a trónörökös István herceg vizsálya hozta felszínre. Az ellentét számos tekintetben emlékeztetett az Árpádok történetében oly gyakori dinasztikus harcokra, a legközelebb múltból éppen Bélának és apjának, II. Andrásnak a küzdelmére vagy azt megelőzően András és Imre király meghasonlására. Nem kétséges, hogy a háttérben most is a hatalmi befolyásért, pozícióért, királyi kegyből származó juttatásokért versengő nagybíró csoportok álltak, így számukra kapóra jött az ambiciózus István fellépése apja ellenében. Béla és István szembenállása sokkal kevésbé szól kettejük politikai fel fogásbeli különbségéről, mint a három évtizeddel korábbi ellentét András és Béla között. Apa és fia elsősorban emberi alkatukban álltak távol egymástól.

Béla értékvilágának központi elemeit a kiszámítható rend, a dolgok biztonságos szilárdsága, a kipróbálthoz és értékállóhoz való ragaszkodás, a hagyomány- és tekintélytisztelet, a változtatások óvatossága, a körültekintő, távlatokra is ügyelő átgondoltság alkotta. Makacsul állhatatos és következetes volt, szívós és kitartó, elvárásaiban szigorú, emberi kapcsolataiban tartózkodó, olykor kissé talán bizalmatlan és gyanakvó is. Ezzel szemben idegenek voltak tőle azok a tulajdonságok, amelyek fiát sok vonatkozásban nagyapjával, II. Andrással rokonították; így az olthatatlan hatalomvágy, a merész tetterő és vállalkozó szellem, a kockáztató hajlam, a hirtelen rögtönzés képessége. Béla nem a harcok embere volt, egyszerre értve itt a fegyverrel vívott mezei ütközeteket és a politikai csatározásokat. Az előzőhöz hiányzott belőle a csatanyeréshez szükséges gyors és váratlan döntések, illetve a bizonyos fokig nélkülözhetetlen kockázatvállalás képessége, utóbbiak terén pedig konok elvszerűségéből eredő merev gondolkodásmódja akadályozta, hogy magához közel engedett hívek tántoríthatatlan tábora vegye körül és segítse. István viszont kiváló hadvezér volt, és a hívek gyűjtésében is nagy tehetséget mutatott.

A királyi családon belüli összecsúszásra István stájer hercegségének elvesztése után került sor. A trónörökös és nyugat-magyarországi híveiből álló udvara Szlavóniát szemelte ki magának további működési területül. E tartomány kormányzója, Gutkeled nembeli István 1259-ben meghalt, s miután számos személyi kapocs kötötte össze a stájer és a szlavón kormányzatot, kézenfekvőnek tűnt István udvarának átköltözése a Dráván túlra. Apja azonban 1260-ban kisebbik fiát, a 15 éves Bélát állította a gazdag és jól szervezett Szlavónia élére, Istvánt pedig visszaparancsolta Erdélybe. Az eljárás emlékeztetett az 1220-as évek hasonló történéseire, amikor II. András Bélát Erdélybe helyezve igyekezett elvágni a szálakat fia és támogatói köre között. Feltehető, hogy az uralkodó rossz szemmel nézte az István köré szerveződő hatalmi központ kezdeményét, ám így sem tudta elejét venni fia önállósulási törekvéseknek. Hívei nagyrészt vele mentek, s Erdélyben hamarosan uralkodói udvar vette körül. Hatalmát az alföldi területekre is kiterjesztette, amit annál is könnyebben megtehetett, mivel a kunok az ő rendelkezése alá tartoztak. Kiépülő kormánya nem engedte a király befolyásának érvényesülését, István magához ragadta a királyi jogok gyakorlását. Adományozott, kiváltságokat adott, nemesített, hódoltatta a fennhatóságában élőket, az apja iránti hűséget fontosabbnak tartókat pedig zaklatni kezdte.

Az ellenségeskedés fegyveres felvonuláshoz vezetett. István 1262 őszén a Felvidéken támadást indított a király területei ellen. Főként egyházi békeltetők közbenjárására azonban december elején apa és fia Pozsonyban egyezségeket kötött egymással. Ennek értelmében kettőszózták az országot. István Magyarország ifjabb királya (*iunior rex Hungariae*) címmel megkapta a Dunától keletre fekvő területet. A Felvidéken Sáros, Gömör és Nógrád megye sávjában húzódott uralmi részének határa. IV. Béla hatalma csak a nyugatra fekvő országfélre korlátozódott. Az Árpád-kor korábbi területi különkormányzatait nemcsak kiterjedtségében múlta felül az 1262 végi országfelosztás, hanem minőségében is merőben újat hozott. Az ifjabb királyság révén voltaképpen két Magyarország feküdt egymás mellett, noha a szerződő felek ennyire végtelenen nem fogalmazták meg a hatalmi szférák elkülönítését. Mindamellet István teljes uralkodói szuverenitást élvezett országgr-

szében, amelyet ő maga királyság (*regnum*) elnevezéssel illetett. Nemcsak udvari méltóságviselőket nevezett ki, hanem országos tisztségeket is létesített. Saját nádora volt, önálló kancelláriát működtetett, független igazságszolgáltatási szervezetet hozott létre, pénzt veretett, ország-részében kisajátította a királyi és királynéi javakat, de nem kímélte családtagjai birtokait sem. Hadserege volt benne a kunokkal –, s önálló külpolitikát folytatott.

Hogy a ténylegesen kettészakított ország formális egysége fennmaradt, ennek a gyakorlatban egy szempontból volt nagy jelentősége. A területek elkülönítése nem járt együtt az alattvalók határok szerinti kettéválasztásával. Hívekkel mindkét király rendelkezhetett a másik országrészében is. A helyzet lényegét talán pontosabban kifejezi ennek fordított szemszögből való megfogalmazása: megengedett volt a birtokosoknak, hogy ne a saját országfelük urát, hanem a másikét vallják a maguk királyának. Természetesen ilyen szabadsággal csak a hatalmas birtokokkal, várakkal, valamint magánhaderővel rendelkező nagybirtokosok tudtak élni, a kisebbeket könnyen maga alá gyúrte mindkét királyi hatalom.

A nagybirtokosokkal szemben már kockázatosnak mutatkozott erővel fellépni, mert ez a másik király jogsérelmét jelentette, amelynek megbosszulásaként azzal kellett számolni, hogy az „idegen királyságban” birtokos saját híveket is hasonló elbánás, üldöztetés fogja érni. Ennek ellenére mindkét oldalon gyakran került sor a hűtlenek javainak módszeres pusztítására vagy elkobzására. Korántsem szabad azonban azt gondolni, hogy a hűség izzó hevülete tartotta vissza az „idegen királyságban” élőket a behódolástól a terület természetes urának. Önmagában egyfajta jogrenden kívül helyezkedést kínált a helyzet. „Akinnek hatalma van e földön, az nem uram, akit pedig uramként ismerek el, annak semmi hatalma nincs erre felé” – így lehetne formulába önteni a jellemző állapotot. Valódi rendelkező hatalmat azonban azok fölött is csak igen korlátozottan lehetett gyakorolni, akik mint „hű” bárók megmaradtak a királyok saját uralmi térségében. Az elharapódzó önkény és hatalmaskodó erőszak megzabolázásának szűk határt szabott, hogy a keményebb uralkodói fellépés elől rendre a másik király hűségére térhettek át az elmarasztalást érdemlők. Az előző évtizedek belső rendje,

egyensúlya és összetartása ezáltal néhány év alatt tökéletesen megsemmisült.

Ám e kettős helyzet igazi hozadéka az előkelők számára mégis a kivételes gyarapodási lehetőségek megnyílásában mutatkozott meg. Megkétszereződtek az elérhető méltóságok, felértékelődtek a jutalmazásra érdemesítő szolgálatok. Mindkét királynak elemi érdeke volt, hogy királyságában széles bázisra támaszkodhassék, és hogy emellett nagy számban rendelkezék párthívekkel a másik király országában is. Az átcsábítások, a vesztegetések minden adományt megértek. A többszörös el- és visszapártolások különösen kifizetődtek. A királyi jövedelmek nagy részét vesztegetésekre fordították, s a birtokok osztogatása megint csak minden mértéket felülmúlt. A királyi hatalom gyengülésének legalább olyan tragikus szakaszát jelenti IV. Béla utolsó tíz éve, mint II. András első évtizede. Az ifjabb királyság életre hívása ekképpen kizárólag a gyarapodó nagybirtokosság malmára hajtotta a vizet.

Az 1262 végén létrehozott megállapodás törekvése és a rövidesen előálló zűrzavaros állapotok miatt csak átmenetileg csillapodtak IV. Béla és István fia viszállyának feszültségei. Az ifjabb király néhány nappal a megegyezés után a Heves megyei Poroszlón megerősítette a szerződést, amelyet a felek 1263 májusában további szabályozó pontokkal egészítettek ki a Nógrád megyei szakáli monostorban létrejött találkozójuk alkalmával. Ezekben kölcsönös ígéreteket tettek az átpártolások korlátozására és arra, hogy tartózkodni fognak egymás híveinek zaklatásától. A helyzet azonban mit sem változott. IV. Béla 1264-ben végül arra szánta el magát, hogy fegyverek erejével vet véget a kiteljesedő anarchiának. Előbb vesztegetéssel a maga oldalára állította a kunokat, majd haderejét egy időben délről és észak felől István királyságára küldte. A váratlan támadás komoly sikereket hozott a királynak. Sorra megadták magukat a várak, s István híveinek jó része átpártolt Bélához. Az északon támadó sereg Patak várában foglyul ejtette István hitvesét, Kun Erzsébetet és gyermekeiket. A Maros völgyében felvonuló, a kunoktól támogatott királyi erők Dévánál ugyan súlyos vereséget szenvedtek István hadvezéréától, Csák nembeli Pétertől, ám a sorozatos átpártolások miatt az ifjabb királyság legnagyobb része így is IV. Bélát fogadta el urának. István kénytelen volt egészen a Barcaságig visszahú-

zódni. Kiszámú erővel Feketehalom várába zárkózott be. Az északi sikerek után ugyancsak Erdélybe vonuló másik királyi hadoszlop hosszú ostrom alá vette az erősséget. Bevételeivel azonban addig késett, amíg István egyik híve felmentő sereget szedett össze, és szétzavarta a télbe nyúló ostrom viszontagságaitól elgyötört királyi hadat.

István a vert helyzetből egy pillanat alatt erőre kapott, s rögtön el-lencsapást indított. Most az ő tábora indult viharos gyarapodásnak, miután híre ment hadisikereinek. 1265 első heteiben egyre-másra győzte le a fogyó létszámú királyi erőket, s március elejére Pest közelébe ért. A közben országosan mozgósított királyi csapatokkal – amelyeket Kőszegi Henrik vezetett – Isaszegnél csapott össze március első napjaiban. Az öldöklő küzdelemben a hadvezéri képességeit ismét fényesen igazoló István kerekedett felül. A csatát követően a két érsek hozta tető alá a megbékélést és az azt formába öntő egyezményt. A lényegét illetően nem módosultak a korábbi pozsonyi békében foglaltak, így az országmegosztás változatlanul fennmaradt. A két király 1266 márciusában az akkor Nyulak szigetének mondott Margit-szigeten találkozott egymással, s esküt tettek a szerződés megtartására. Noha az osztozás minden kárhozatos következménye továbbra is leküzdhetetlen gondok elé állította a két uralkodót, apa és fia küzdelmében végleg elült a fegyverek zaja.

István ifjabb király helyzetének megszilárdulása után nagy energiákkal látott hozzá a belháború idején alaposan felfordult déli határ menti terület viszonyainak rendezéséhez. Az 1260-as évek elejének külpolitikai változásai IV. Béla országfelét nem érintették különösebben károsan. Északon szövetséges lengyel rokonai uralkodtak, zavarmentesen alakultak kapcsolatai a szomszédos morva, osztrák és cseh területeket uráló Ottokárral, Szlavóniát kisebbik fia, Béla kormányozta apja megelégedésére, Boszniát 1262 óta Rosztiszlav fia, Mihály tartotta kezében, míg utóbbinak a testvére, Béla irányította Macsót. Zavart egyedül itt kellett 1268-ban a határokon beütő szerbek prédáló akciója.

Lényegesen kedvezőtlenebbek voltak az ifjabb királyság külpolitikai adottságai. A tatár fenyegetettséget még mindig nem lehetett teljesen leírni, noha az egységes Mongol Birodalom éppen ezekben az években indult meg a részekre bomlás útján. Az 1260-ban nagykánná emelt

Kublaj a hódító érdekelttség fő irányát Kínára tette át. Az Arany Horda viszont Batu örökösével az élén ezután is itt a szomszédban nyugtalanította az orosz fejedelemségeket, amelyeket egyre teljesebb behódolásra kényszerített. 1263-ban maga Danyilo fejedelem is a tatár függés vállalására kényszerült. A nyugatra kalandozó tatár portyázók egy sereg-része ez évben még Erdélybe is beütött. Az 1241. évihez hasonló csapással azonban Magyarországnak immár nem kellett valós veszélyként szembenéznie.

Délen ellenben a bizánci támogatást élvező bolgárok erőre kaptak, s miután Rosztiszlav orosz hűbéresét, Szventszlav Jakabot is maguk mellé állították, együttesen zaklatták a Szörénységet. A Margit-szigeti békét követően István előbb az ellene lázadt kunok között teremtett rendet, majd sikeres hadjáratot vezetett Bulgáriába. Sorozatos győzelmei nyomán behódolásra kényszerítette Jakabot. A Balkán viszonyainak alakításában érdekelt ifjabb király 1268-ban részt vett a macsói bánsgót ért szerb beutésekre válaszul indított hadjáratban, jöllehet Macsó apja országrészéhez tartozott. A katonai akció teljes sikert hozott, még Uros szerb király is fogságba esett. Győzelmét követően István feleségül adta legidősebb leányát, Katalint Uros örököséhez, Dragutinhoz.

A balkáni érdekelttség hozta közel egymáshoz Istvánt és a Nápolyban frissen uralomra jutott Anjou Károlyt. Károly IX. Lajos francia király öccseként a pápa jóvoltából vette birtokába a Nápoly–szicíliai Királyságot. A század első felében az egyház fő ellenfele, II. Frigyes német-római császár e kitűnően szervezett államot tette meg hatalmi fészkeknek, s innen tartotta folyamatos fenyegetettségben Szent Péter utódait. Ivadékaitól csak 1268-ban sikerült a pápaságnak francia segítséggel végleg megszabadulnia. Anjou Károly keleti birodalomteremtő tervét dédelgetett, amelyet a gazdag itáliai kereskedővárosok, Velence és Genova, de főként is az újjáéledt Bizánci Birodalom rovására kívánt kialakítani. Céljai megvalósításához természetes szövetségest látott a balkáni befolyásának erősítésében érdekelt Magyarországnak. A magyarok szintén ellenséges viszonyban álltak a görög császársággal, mivel az támogatást nyújtott a Szörénységet támadó bolgároknak. Bár a nápolyi uralkodó előbb IV. Bélával teremtett kapcsolatot, azonban ma-

gyar oldalról István mutatott nagyobb fogékonyságot a kezdeményezéssel kapcsolatban. Ifjabb királyságának nemzetközi elismerése szempontjából a balkáni ügyektől függetlenül is nagy értéke volt számára a nápolyi szövetségnek. A pápa által ugyancsak jóváhagyott egyezség kettős házassági kapcsolattal fűzte össze a két uralkodóházat. A nápolyi trón örököse, Károly feleségül kapta István leányát, Máriát, míg István fia, László számára a nápolyi király leányát, Izabellát adták menyasszonynul. Bő két évtized múlva e gyökerekből nőtt ki az Anjouk magyar trónigénye.

Bárók és nemesek Noha csak az 1260-as években kerültek újra nyíltan felszínre a világi arisztokrácia magánhatalmat építő törekvései, ez mégsem jelenti azt, hogy ilyenek az előző két évtizedben ne lettek vagy ne érvényesültek volna. Botorság lenne arra gondolni, hogy az újjáépítésben a királyt támogató bárók – áthatva a feladat magasztosságától – valamiféle erkölcsi emelkedettséggel félretolták önös érdekeiket. Ilyen indíttatás nem létezett, de elvárás sem, kivált nem a király részéről. Az egymásrautaltság és az ütközéskeresülő igyekezet éppen elég jól szolgálta IV. Béla és hű bárói hatékony együttműködését, azáltal pedig, hogy az uralkodó leszámolt régi ideáljával, és megszüntette a fő sűrlődési felületeket, elhárította az akadályt az arisztokrácia gyarapodása elől. Sőt a közhaszon érdekkörébe vonva a nagybirtokosok erejét, intézkedéseivel egyenesen előmozdította annak halmozódását. Éppen a növekedési pályák szabadságában, korlát nélkülségében rejtett az 1260 körülig tartó zavartalan belső béke.

A közérdek hasznos szolgálata sokféle nyereséghez juttatta a hivatalviselő előkelőket. Mindenekelőtt a méltóságviselés volt roppant kifizetődő számukra. Részvételt biztosított a királyi tanácsban, a kormányzati döntések meghozatalában. Az egyházi és világi főemberek alkotta tanácsnak nagyjából kéttucatnyi állandó tagja volt. A bárók körét az országos méltóságok (nádor, országbíró, tárnokmester) betöltői, a fő udvari tisztségviselők (lovász-, asztalnok- és pohárnokmester), illetve a három külön kormányzatú tartomány (Erdély, Szlavónia s vele együtt Horvátország és Dalmácia, végül Macsó és Bosznia) irányítói, továbbá

a legfontosabb megyék ispánjai alkották. Néhány adat arra vall, hogy e méltóságviselőket a kincstár igen magas állandó fizetségben részesítette. Ha hozzátesszük, hogy az Aranybullában kárhozott méltóságghalmozás bevett gyakorlattá vált, s a bárók rendre megyéispánok is voltak, ebből ugyancsak jókora hasznot könyvelhettek el, hiszen megillette őket a királyi jövedelmek harmadrésze (út- és vásárvámok, bírságok és bírói illetékek). A busás bevételeket alkalmoszerűen birtokadományok egészítették ki, amelyeket vagy valamely érdem viszonzása gyanánt, vagy valamilyen közérdekű cél (telepítés, várépítés) előmozdítása érdekében juttatott nekik az uralkodó. A birtokfelhalmozás közvetlen anyagi hozadékkal járt, hiszen a korszerű gazdálkodási formák terjedése kölcsönhatásban állt a bevételek növekedésével. A kiemelkedő jövedelmi szint kivételes lehetőségeket kínált a birtoképítéshez. Az adományok mellett a birtokszerezés egyéb formái - mindenekelőtt a cserék és a vételek - is mindennaposakká lettek, amelyben szintén a bárók voltak a legmozgékonyabbak. Az uradalomtömbösítő igyekezet eredményeként megyényi törzsterületek körvonalai rajzolódtak ki, amelyeknek a felépült magánvárak adtak súlyos nyomatékot. E tekintetben IV. Béla idején a Kőszegiek jutottak legelőbbre Vas megyében, illetve a Geregyék a bihari vidéken.

A méltóságviselés közhatalmi jogok gyakorlásával ruházta fel a bárókat, s ez legalább olyan kedvező kiindulást adott a magánhatalom építésének, mint a jövedelemszerzési lehetőségek. A királyság erőforrásai, bevételei és katonai ereje fölötti rendelkezési jog egyszersmind önérdéket érvényesítő eszközként működött. Voltaképpen még visszaélésre sem szükséges feltétlenül gondolni. Családtagok, széles atyafiság, lekötözött hívek serege juthatott egy-egy báró jóvoltából pozíciókba, s e személyi bázis alkalomadtán egyéni célokért is megmozdítható volt. A bárók környezete kínálta érvényesülés sokakat egyenesen magánszolgálat vállalására készítetett. Jó ideig alig van szó erőszakról a méltóságviselő hatalmasságok magánkíséretének kiformalódásában. A várak és az uradalmak „álláskínálata” önkéntes szolgálatvállalók sorát csábította a legnagyobb urak mögé. Tehetős és tehetséges, emelkedni vágyó nemesek éppúgy vonzásába kerültek, mint a paraszti lét határán tántorgó kisbirtokos egzisztenciák. Az arisztokrácia vagyoni erejének halmozó-

dását ezáltal társadalmi és hatalmi potenciáljának folyamatos szélesedése kísérte.

IV. Béla arisztokratikus kormányzatát a nagyfokú személyi stabilitáson túl meglehetősen zárttság és belterjesség jellemezte. Új arcok nemigen kerültek a belső körbe. Érdekes, de érthető módon a frissítés kérdését e kedvezményezett körbe tartozó családok új nemzedéke feszegette a leg-erősebben. A kormányzat egy-egy hű oszlopának kidölésekor a bárófiak természetesen a legelső vonalba törtek, hiszen az apáiktól megörökölt félkész hagyaték továbbépítéséhez hasonló szintű pozíció szükségeltetett. IV. Béla azonban nagyjából ugyanolyan tartózkodó értetlenséggel kezelte hatalomvágyukat, mint tulajdon fiát. Ő a közjóban gondolkodott, míg az önérdék mozgatta egyéni ambíciók viszolygást keltenek benne. A dinasztia belüli rivalizálás mindazonáltal kiváló keretet teremtett az arisztokratacsaládok magánhatalmi érdekérvényesítésének. Az ambícióikban kielégítetlen Gutkeled-, Csák-, Kán- és Geregye-ifjak a hatalmi centrum megkettőződésével mind elfoglalhatták a maguknak igényelt rangos tisztségeket, s ezzel szabad volt a pálya előttük, hogy apáiknál tovább lépjenek.

Az 1260-as évekig a közhatalmi méltóságviselés és a hozzákapcsolódó nagybirtokok, magánvárok és magánhadseregek a látszat szerint első fokon a közérdeket szolgálták. Az 1270-es évek történései azonban világossá teszik, hogy IV. Béla korában a magánhatalom erőgyűjtő időszakáról volt szó, amely alatt a világi arisztokrácia a felsorolt „kellékek” bőséges birtokába jutott, hogy azután ezen erőforrásokra támaszkodva nyíltan a királyi hatalomtól való függetlenedés útjára lépjen.

Az ország megújítási programjának közel sem látta ennyire egyértelmű hasznát a közép- és kisbirtokosok népes tábora, amely továbbra is jogi sokféleség közepette élt. Tekintélyes csoportjuk kötődött várjobbágyként a király, illetve hadra fogható fegyveresként az egyházak szolgálatához. A maguk közegében élvezett tekintély és rang ugyan még a nemes megjelölés használatát is megengedte nekik, ám ennek legfeljebb szűkebb életközegükben volt presztízse. országos keretekben nem illették meg őket a nemesi kiváltságok. Jogi értelemben szolgálati betagothságuk miatt még szabadoknak sem minősültek; vagy a király, vagy az egyház rendelkezett fölöttük.

A nemesség fogalma a 13. század közepén országszerte sokféle társadalmi csoportra alkalmazva élt, de hiányzott mögüle az azonos jogi tartalom. Akik kapcsán felbukkant a nemes jelző, azok helyzetében a közös vonást a fegyveres szolgálati kötelezettségben és az önálló birtoktulajdonban - vagy legalábbis nagyfokú rendelkezési szabadságot engedő önálló földhasználatban - lehet keresni. A csak egy-egy térségben (Erdély, Szlavónia, Szepesség, Turóc, Liprót) vagy szűkebb életközégekben (várjobbágyok, egyházi hadakozók) elismert, részleges érvényű nemességet partikuláris nemességként szokás megkülönböztetni a teljes érvényű, országos vagy valódi nemességtől.

Az ország nemesei (*nobiles regni*) fogalom esetében sem volt egyértelműen rögzítve, hogy pontosan kik is tartoznak körébe. A közfelfogás eleinte a társadalom felső rétegét alkotókat értette ide. Az előkelő származás, a kiemelkedő vagyoni szint, a magas tiszttségek viselése és az udvarközeliség vitán felülvé tette egyes személyek nemességét, ám a jog nem rögzített semmiféle alsó határt, amely vonalat húzott volna a nemesek és a fegyveres szolgálatra kötelezett módosabb közsabadok közé. Miután az Aranybullák kiterjesztették a nemesekre íratlanul is vonatkozó legfőbb kiváltságokat a királyi szervienseknek mondott népes, de vagyoniilag igen heterogén közsabad rétegre, e csoport jogi kapaszkodót szerzett ahhoz, hogy minden nyilvánvaló különbség ellenére ugyanolyan nemesnek tekintse magát, mint az udvari elit. A törekvés pusztán a jog oldaláról nem is volt alaptalan, ám az álláspont társadalmi elismertetése már nem ment egy csapásra. A siker nagymértékben azon múltott, hogy miként képesek a szerviensek közös fellépéssel hangot adni érdekeiknek, s szerepet szerezni maguknak a közéletben. Hangadóik értelemszerűen a legmódosabbak közül kerültek ki, akiknek az életnívója kevésbé volt feltűnően nagy távolságra az előkelőkéitől. Már az Aranybullák kieroszakolásában is ők vállalkozhattak a kezdeményezésre.

A közös fellépés természetes közegét a gyengülő királyi vármegye jelentette számukra. Itt indult meg szervezkedésük a nagybirtokosok nyomasztó túlsúlyával szemben, amely független életvitelüket számos ponton veszélyeztette. A jogszolgáltatás terén törekedtek elsősorban befolyáshoz jutni, minthogy az Aranybullában is megerősítést nyert

mentességük a megyésispán joghatósága alól. Önszerveződésüket az a cél mozgatta, hogy szűkebb környezetükben, a megye jogéletemben intézményes szerepet szerezzenek maguknak. Helyi bíráskodásukra 1232-ből ismert az első adat, amikor II. András engedélyezte a Zala megyei királyi szerviensek eljárását peres ügyekben. Bár a szerviensek szervezkedése az ország nagy részén sokáig még az efféle igények fellelééséig sem jutott el, a tatárjárás utáni két évtizedben mégis ismertek arról szóló adatok, hogy a térségi vagy megyei vonatkozású közügyek rendezése a szerviensek bevonásával történt. 1254-ben IV. Béla Nógrád, Hont és Gömör megye számára tartott váci gyűlésén – amely az országos birtokjogi felülvizsgálatról határozott – ott voltak a megyei birtokosok is, és a meginduló eljárásokban szintén szerepet kaptak. Létezős olykor már a királyi hatalom részéről is tudomásul vett társadalmi-politikai súlyukat jelzi, hogy a szerviensek kifejezés mind többször 'nemes' jelzővel kapcsolódott össze, illetve előfordul 'nemes vagy szerviense' vagylagos formájú használatban is.

Az 1260-as évek politikai felfordulásában a két király önálló politikai erőként vette számba csoportjukat. 1262-ben István ifjabb király olyan gyűléssel erősítette meg az apjával kötött egyezséget, amelyen öt megye nemességét is egybehívta bárói és főpapjai mellett. A nemes szerviensek felértékelődését egyrészt táboruk eredményes politikai önszerveződése vonta maga után, másrészt az a körülmény, hogy a belharcok tépázta királyi hatalom a bárókon kívül más irányban is társadalmi támogatás keresésére szorult. Mindkét körülménynek szerepe volt abban, hogy a szerviensek el tudták ismertetni nemesi mivoltukat a királyi hatalommal.

Az 1267 augusztusában erről kiállított okiratot – noha elmaradt róla az aranypecsét – gyakran említik harmadik Aranybullaként. Tartalma és jelentősége alapján valóban okkal rokonítható II. András nagy fontosságú rendelkezéseivel. Kiadásának körülményei viszont lényegbevágóan különböztek az előző Aranybulláktól. 1267-ben a nemesek nem valamelyik bárói csoport és nem is az egyház segédletével, hanem önálló erőként lépve, egyedül érték el kívánalmaik írásba foglalását. Ez önmagában is jól jelzi országos politikai megszerveződésük előrehaladottságát és eredményességét. Az irat abban is eltér nevezetes előzmé-

nyeitől, hogy nem vegyes tartalmú, több réteg gondját-baját elősoroló dokumentum, hanem tisztán a nemesi panaszok orvoslását célzó rendelkezés, ha úgy tetszik, egy rendi jellegű nemesi charta.

A IV. Béla és két fia által kiadott oklevél bevezetése elmondja, hogy Szent István királytól elnyert szabadságaik megtartását kérve az ország minden részéből színük elé járultak „Magyarország összes nemesi, akiket királyi szervienseknek mondanak”. A ’szerviensek’ és a ’nemes’ kifejezés azonossága e fogalmi megfeleltetéssel nyert uralkodói részről elismerést. Ezt követően a királyi szerviensek megjelölés néhány évtized alatt teljesen kikopott a szóhasználatból. Az egykori szerviensek utódai a középkori magyar nemesség törzsét alkotva éltek évszázadokon keresztül tovább.

Az 1267. évi rendelkezés mindössze tíz cikkelyt tartalmaz. Közülük hét lazábban-szorosabban a régi Aranybulla-cikkelyekhez kapcsolódik. Így a törvény ismét kimondja a nemesek és népek adómentességét, személyük s vagyonuk bírói ítélet nélküli sérthetetlenségét, engedélyhez kötött pártváltoztatásukat a király és fia között; szabályozza a nemesi birtokok öröklési rendjét – leszűkítve a királyi háramlási jogot –; felmenti a nemeseket a külföldi hadakozás kötelezettsége alól, illetve rendelkezik az augusztus 20-i székesfehérvári törvénytől, megýnként két vagy három nemes megjelenését kívánva meg. A három előzmény nélküli intézkedésből az első azt írja elő, hogy adják vissza a váraknak és az udvari birtokszervezetnek a királyi vagy királynéi hospesekkel betelepített vár- és udvarnokföldröket, a második a királyi népek által elfoglalt nemesi földök tulajdonjogának helyreállításáról intézkedik, míg a harmadik eltörli az írásbeli kérvényezést a nemesek ügyeinek intézésében.

Az 1267-ben megfogalmazott nemesi követeléseknek nincs nyíltan báróellenes élük. Azok a sérelmek kaptak hangot bennük, amelyeket a nemesség az 1242 óta követett reformpolitika sok vonatkozásában elszenvedett. Nem kétséges, hogy a szervienseket a külországi hadjáratok sorában kötelező részvételre szorították, hogy sokuk felpanaszolhatta orvosolatlan birtokjogi sérelmeit, hogy a közép- és kisbirtokosok földjeiről tömegével vándoroltak el szolgarendű parasztjaik mint hospesek az uralkodói birtokok telepésfalvaiba, miként az is valószínű, hogy a vidé-

ki birtokostársadalom tagjai kellemetlen hányattatásoknak lehettek kitéve az udvari írásos ügyintézés útvesztőiben. Az 1267-ben írásba foglalt határozatok jó részének tényleges végrehajtása a királyi politika nyilvánvalóan kivihetetlen fordulatát igényelte volna. A megosztott ország zűrzavaros viszonyai közepette erre semmi lehetőség nem kínálkozott, de némely ponton a királyi szándék is erősen kétséges. A „harmadik Aranybulla” jelentőségét azonban mit sem csökkenti, hogy az aktuális sérelmek kezelését célul tűző határozatoknak nem sok fogantjuk volt. A dekrétum fontossága részint abban rejlik, hogy ezentúl minden alapját elvesztette a jogi különbségtétel a szerviensek és a nagy hatalmú arisztokraták között, részint pedig abban, hogy e tekintélyes számú nemesi tömeg éretté vált közös érdekei önálló politikai képviselőire, s képes volt nyomatékosan hangot adni igényeinek.

A szerviensekre is kiterjedő nemességfogalom általánossá válásával nagymértékben előremozdult a birtokostársadalom jogi egységesülése. Az országos nemesség sorai egyre-másra újabb nagy csoportokkal bővültek a 14. század közepéig. Elsősorban azok befogadása előtt nyílt meg az út, akiket élethelyzetük a katonai szolgálatteljesítés, illetve az önálló földbirtoklás tekintetében amúgy is a nemesekkel rokonított. A várjobbágyok, az egyházi hadakozók (prédiális nemesek), illetve a területi elkülönültségben létező partikuláris nemesek jöhettek szóba. Az első két csoportnál királyi kiváltságolás révén emelkedhetett ki egy-egy érdemszerző, illetve egész rokonsága régi, szolgálatokkal terhelt státusából. Míg a várjobbágyok nagy része a 13. század utolsó harmadában ily módon országos nemessé válhatott, az egyház fegyveres szolgálói esetében az Árpád-kor végéig ez legfeljebb kivételképpen fordult elő. A peremterületek nemessége általános érvényű uralkodói rendeletek nyomán vált – többnyire az Anjou-korban – az országos nemességet megillető jogok részesévé. A folyamatokat összegezve elmondható, hogy a jobbágysághoz hasonlóan a nemesség esetében is a 13. század második felére datálhatók azok a döntő változások, amelyek majd hatszáz éves érvénnyel szabtak új körvonalakat a középkori magyar társadalom szerkezetének.

Az 1267-ben meglepő határozottsággal és érett öntudattal fellépő nemesség a következő években és évtizedekben folyamatosan szerephez jutott a közéletben. A gyengülő királyság társadalmi támogatást re-

mélt tömegeiktől az önálló utakra lépő világi arisztokráciával szemben. Fellépésük legfontosabb terepe most is a vármegye volt. A birtokalapjaikat elvesztő királyi vármegyék mind erőtlenebbül testesítették meg a közhatalmat. Az ispántól független szerviensek ugyanakkor évtizedek óta próbálkoztak azzal, hogy környezetükben maguk vegyék kezükbe dolgaik – főleg peres ügyeik – intézését. Ám bíraskodásuk törvényes joghatóságot és valódi foganatosító erőt nem tudott maga mögött. 1268-ból ismertek a Dunántúlról az első példák arra, hogy ispánok királyi felhatalmazásból a nemesek képviselőivel együtt hoztak döntéseket az 1267. évi törvényben előírt birtokjogi felülvizsgálatok során. Szintén 1268-ból fennmaradt adat szól arról, hogy a zalai ispán a nemesek négy szolgabírájával együtt ítélkezett. E híradásban a közhatalom gyakorlásának olyan új formája jelenik meg, amelynek keretében egyik oldalról a helyi nemesség a megye jogéletének törvényes közreműködőjévé válhatott, a másik oldalról viszont bíraskodásában az ispán az általa igazgatott terület nemességének társadalmi súlyára támaszkodhatott. Voltaképpen itt rajzolódtak ki először megint csak a 19. századig ható érvénnyel – a későbbi századok közhatalmi szervezetében oly fontos nemesi vármegyének az első kontúrjai. A magyar szolgabíró szó a nemesek egykori királyi szerviens ('királyi szolga') megjelölésének emléket őrszi. Noha a szolgabírák gyorsan feltűntek a következő két-három évtizedben mindenütt az országban, a nemesi megye szervezete és működési rendje csak a 14. század első évtizedeiben öltött szilárd formát.

A megyei nemesség közéletében egy másik fórum is fontos szerepet töltött be, mégpedig azok a jobbára több szomszédos megye birtokosait egybeszólító általános gyűlések (*generalis congregatio*), amelyeken a nádor – ritkán a király – bíraskodott. Itt születtek döntések az orvoslásra váró peres ügyekben. Mivel az e közegekben felvetődő panaszok gyakran oly sérelmekkel álltak közvetlen összefüggésben, amelyek gondjaival az országos politika is küszködött, e gyűlések nagyban elősegítették a nemesség politikai akaratának megformálódását s a közös nemesi érdekek képviseletének megszervezését. Minthogy pedig az ország bajai a következő évtizedekben csak tovább hatalmasodtak, az 1270-es évek végétől egyre erősebbé vált az igény, hogy e nemesi tömeg ne csak a helyi ügyekben, hanem a nagypolitikában is hallassa szavát.

IV. Béla utolsó évei Földi pályája végső szakaszában keseredetten kellett IV. Béla királynak látnia, hogy milyen távol áll politikai zavaroktól terhes és megosztott országa attól a tervbe vett, de kevés megértéssel fogadott, szilárd és rendezett, erős belkormányzatú királyságtól, amelynek megteremtésén egész életében fáradozott. Az 1260-as évek felfordult viszonyaiért elsősorban hatalomvágyó fiát, Istvánt okolta. Legfőbb vigaszt Anna lánya és kisebbik fia, Béla jelentette. Anna, mióta férjét, Rosztiszlavot elvesztette, apja udvarában élt, s elsősorban ő fogta össze azokat a családtagokat, akik megértést tanúsító engedelmességgel és tisztelettel viseltek az agg családfő és uralkodó iránt. Nagy szerepe volt abban, hogy Béla király fenntartások nélküli, meghitt atyai érzelmeket táplált Anna veje, II. Ottokár cseh király iránt, akit sokkal nagyobb bizalommal kezelt, mint fiát és utódát, Istvánt. Utóbbival szemben Anna is kibékíthetetlen haragot táplált, s lassacskán ő vált az udvarban az István-ellenes erők központi alakjává. Nem sok jót ígért neki, illetve környezetének a majdani uralkodóváltás. Az idős király számára kiheverhetetlen csapást jelentett, hogy 1269-ben huszoneves korában váratlanul meghalt szeretett kisebbik fia, Béla szlávón–horvát–dalmát herceg, aki örökösét sem hagyott maga után. A király egészsége ekkoriban rendült meg, s nem is kelt fel többé betegágyából. Tudatában volt a közeli végnek, amikor szeretteinek és híveinek várható hányattatásai miatt nyugtalankodva, levélben ajánlotta őket II. Ottokár oltalmába: „Minthogy a magasságheli királynak keze minket ily súlyos betegséggel terhelt, az utolsó nap adóját le kell rónunk, s az életben maradás reményével teljesen fel kell hagynunk. Kérjük most tehát jóságos érzelmeket és lelkületeteket, mit iránynkban mindig mutattatok és mutatni szándékoztatok, e jelen levélünkkel és szívünk minden szándékával, hogy amennyiben úgy esnék, hogy az Úr hívására e betegségünkéből minden test útjára lépünk, kedves feleségünket, Magyarország királynéját és legédesebb lányunkat, a Ti kedves anyátokat és mindazon báróinkat, kik hűségben állhatatosan megmaradtak, ha hozzátok folyamodnának, atyailag öleljétek magatokhoz, tanáccsal és segítséggel gondoljatok reájuk alkalmas időben, ha a mi halálunk után esetleg határaitokra kellene nekik távozniuk. ahogyan a közös szeretet köztünk sokszor már ezt így végezte, mint aho-

gyan magatok is tudjátok. [...] Ez elől mondott dolgokat kérjük Tőletek, édes fiam, végakaratunkként halálos ágyban." A hatvannégy évét élt király 1270. május 3-án halt meg. Esztergomban temették el a ferencesek templomában, Béla fia mellé. Legifjabb gyermekét és férjét néhány hónap múlva követte a sírba Laszkarisz Mária királyné is.

IV. Béla nemcsak a 13. század, hanem az Árpád-kor egyik legjelentősebb uralkodója volt. Az utókor elsősorban a tatárjárás során romba döntött ország újjáépítójét látja benne. Kétségtelen, hogy abból a fél évszázadból, amíg közreműködött az ország irányításában, illetve harmincöt esztendei uralkodásából a legeredményesebb, maradandó eredményeket felmutató életszakasz a helyreállítás 1242-60 közötti időszaka volt. Emberi nagyságát jelzi, hogy szakítani tudott az országvesztés katasztrófája előtti konfliktusokat gerjesztő merev politikai irányvonallal, s mélyen konzervatív gondolkodásmódja ellenére alapvetően átértelmezve, új látószögből határozta meg a maga számára az államérdeket. Elfogadta, hogy ezt jóval tágabbnak kell értenie, mint 1241 előtt, amikor többé-kevésbé azonosan kezelte e fogalmat a személyes uralkodói hatalmi érdekekkel. A mongol támadás előtt megindult szerkezeti átalakulás sok-sok fejleménye, eredménye ezáltal kerülhetett összhangba az ország megújításának királyi programjával.

IV. Béla reformpolitikája stabil alapokat teremtett a királyság új, távlatos gazdaság- és társadalomszerkezetének. Ám a hétköznapi világát halmozódó erőben és kiteljesedő szabadságok közepette megélni igyekvő társadalom számára a királyi hatalomnak az az ideálja, amely IV. Bélában élt, és amelyet a gyakorlatba ültetni igyekezett, két évtized elteltével ismét túlzottan korlátozó, fékezően szabályozó, a visszatartó gátak lebontásában nehezen mozduló alakzatnak mutatkozott. Az újjáépítés érdekében felszabadított és felhasznált növekedési energiáknak az ország életre keltése után már nem lehetett megálljt parancsolni. E „második honnak” épp az volt a lényege, s azáltal lehetett oly rövid idő alatt sikeresen „újrualapítani”, hogy nem valamiféle statikus berendezkedés megszervezésében merült ki felépítése, hanem mint olyan született újjá, amely rugalmas szerkezete révén folyvást a növekedés, a gyarapodás és a felhalmozás irányában keresett és talált utakat. Mivel pedig a súlyviszonyok 1242 után a királyi hatalom kárára módosultak, így egyre kisebb

hatóerőt lehetett érvényesíteni a változások akaratlagos mederben tartásában. 1260 után fel is bomlott az egyensúly, s a gazdasági és társadalmi folyamatok a század utolsó harmadában jobbra öntörvényűen, a felső uralkodói szándékok szerény befolyása mellett bontakoztak ki a maguk természetes ütemében. A 60-as évek dinasztikus viszálya, országfelosztása és adományáradata meredek lejtőre juttatta az Árpádok egykori hatalmának IV. Béla által megőrzött végső maradványát.

Béla király utolsó éveinek megkeseredettségére a hatalmi rendszer súlyos működési zavara adott okot. Nem tudni, hogy ő maga élete alkonyán a balsejtelmekkel terhes jövő gondolatával birkózva, az öregségében megélt kudarcok ellentételeként mire értékelte életműve fő eredményét, királysága korszerűsítésének előrevitelét, országa képessé tételét a mindennapi gyarapodásra. Ellentmondásosan viszonyult az újításokhoz; eleinte kárhoztatva ódzkodott tőlük, ám a kényszer reformert faragott belőle. Az aggályosságig megfontolt, óvatos és körültekintő változtató volt. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy merészen újító apjánál szilárdabb eredményeket hagyott maga után: élettől lüktető falvak ezreit, gazdagodó uradalmakat, gyarapodó városokat, erőt sugárzó várak sorát, újjáépített és újonnan emelt szépséges templomokat és monostorokat, munkájukból földműveléssel, bányászattal, iparral és kereskedelemmel egyre jobban boldogulni tudó közösségeket s hétköznapi embereket. Mindennek szükségképpen az volt az ára, hogy szabad érvényesülést kellett hagynia sokféle magánérdeknek, mindenekelőtt az erőforrásokat legeredményesebben mozgósító világi hatalmasságoknak. Pótolhatatlan veszteségek érték a királyi hatalom erejét, amelyet az idős király nehezen viselt el és vett tudomásul. Más szempontból viszont ezzel vált végképp életképesé az az alakzat, amely felváltotta az Árpádok régi rendjét, s a következő évszázadban erős és virágzó országgá tette a Magyar Királyságot. IV. Béla megújító intézkedéseinek sorozata e több évszázadra teremtés tekintetében igazán nagy jelentőségű, függetlenül attól, hogy őt első sorban az a cél vezette, hogy romhalmazzá változtatott földjét ismét elevelességre keltse. Nem egyszerűen újjáépítő, hanem megújító is volt, ami sokkal többet fejez ki. A magyar történelemben játszott szerepe ez utóbbi értelemben teszi alakját Szent Istvánhoz mérhetővé, és indokoltta neve mellett a köztudatban élő „második honalapító” jelzőt.

V. ISTVÁN, A NAGY REMÉNYŰ KIRÁLY

Rendteremtő sikerek és kudarcok Tíz nap sem telt el IV. Béla halála után, s az ifjabb király Székesfehérvárott Türje Fülöp esztergomi érsek kezéből elnyerve a koronát, V. István néven elfoglalta a trónt. Pillanatnyi kétséget sem hagyott afelől, hogy az egész országot osztatlan uralmi területének tekinti, s hogy a királyság nyolc éve általa kikövetelt kettészakítását csak az akkori helyzet kényszerében fogant átmeneti megoldásként fogadta el. A szétzilálódott belső egység és stabilitás visszaállítása azonban nem ígérkezett könnyű feladatnak. A rendteremtés előtt két tekintetben tornyosultak kiváltképp súlyos akadályok, amelyek létrejöttében amúgy nagy felelősség terhelte előző időszakából az uralkodót. Egyrészt a megosztott és önálló hatalmi ambícióktól fűtött arisztokráciát kellett valamiképpen kezessé tennie, másrészt a nyugati határ felől régi ellensége – apja volt szövetségese –, II. Ottokár tartotta fenyegetettségben. A két gond félig-meddig kezdettől fogva összekapcsolódott.

A pártokra szakadt bárói réteg IV. Béla hűségén maradt csoportja számára a hatalomváltás egyet jelentett méltóságai elvesztésével, illetve mellözöttségükkel. Az egyetlen – talán épp gesztusként tett – kivétel a nádorrá emelt Monoszló nembeli Mojs volt, aki Béla király táborához tartozott. A belviszály éveiben V. István öccsének, Béla hercegnek a tárnokmestereként működött, s nem kompromittálta magát túlzottan a harcokban. Ráadásul rokoni szálak fűzték az uralkodóhoz, felte-

hetően a kun Erzsébet királynén keresztül. A király a többi főméltóságot kipróbált előkelői között osztotta szét. Országbíróvá Gutkeled nembeli Miklóst tette meg, annak testvére, Joachim vette át a szlavón báni kormányzatot, Erdély élére pedig Csák nembeli Máté – a későbbi tartományúr nagybátyja – került. V. István a megyésispáni tisztségekben is cseréket hajtott végre, ezekből egyaránt juttatott báróinak és az ifjabb királyként szolgálatában érdemeket szerzett híveinek.

IV. Béla legfőbb támaszainak tekintélyes része – élükön Rosztiszlav özvegyével, Anna hercegnővel – nem várta meg sem a megaláztatásokat, sem István okkal gyanított bosszúját. Egymás után kerestek a cseh királynál menedéket, s általában nem üres kézzel érkeztek. Anna – aki korábban fia, Béla macsói herceg királlyá tételéről álmodott – még a hatalomváltás előtti utolsó pillanatban szekerre rakatta apja udvarában a kincstár legszebb ékszereit, s vejehez menekítette azokat. Köztük volt a Szent István kardja hírében álló koronázási kard is, amelyet a mai napig Prágában őriznek. A macsói özvegy hercegasszonyt hamarosan követte többek között a volt szlavón bán, Héder nembeli Kőszegi Henrik, Geregye Pál két fia, Miklós és István, illetve Aba Lőrinc, az öreg király egykori asztalnokmestere és soproni ispánja. A disszidensek és elpártolók nyugati határszélén álló váraikat Zala, Vas és Sopron megyében Ottokár kezére adták. Nem csodálható, hogy a cseh király – eleget téve IV. Béla végső kívánságának – befogadta s megbecsülő kegyében részesítette a hozzá sietőket. Mindkét udvarban nyilvánvaló volt, hogy véget ért a tízéves magyar–cseh békeidőszak, s az újabb összecsapás elkerülhetetlen a két uralkodó között.

A belső konszolidáció gondjai által lekötött V. Istvánnak időre volt szüksége a háborús felkészüléshez. II. Ottokár jól működő, stabil kormányzatú országok élén állt, jelentős korszerű haderőt tudott mozgósítani, s külső szövetségesek támogatására is számíthatott. Karintia és Krajna megszerzése azonban őt is lekötötte, így az időnyerés neki is érdekében állt. V. István 1270 augusztusában Krakkóban szövetségre lépett sógorával, V. Boleszló fejedelemmel, októberben azonban két évre szóló fegyverszünetben állapodott meg Ottokárral, amikor Pozsony közelében személyesen találkoztak. Mivel a határ menti villongások ezt követően sem csitultak, István hadai nagy dúlással betörték Ausztriába

és Stájerországba. A fegyvernagyvág megszegésére hivatkozó Ottokár erre mozgósította seregeit, majd 1271 áprilisában hadjáratot indított Magyarország ellen. A zömmel nehézfegyverzetűekből álló támadó hadak rövid időn belül birtokba vették a Garam folyó vonaláig a Dunától északra fekvő térséget, majd átkeltek a folyó jobb partjára. Hasztalan kísérletezett megállításukkal a gyengébb ütőerejű magyar királyi sereg, két ízben is vereséget szenvedett. Moson és Óvár az ellenség kezére került. V. István a Fertő tótól délre, a Rába és a Rábca folyó mocsaras vidékére húzódott vissza hadaival. Ezen a terepen már nem érvényesült a páncélosok fölénye, s a könnyűlovas íjászok hatásos ellencsapásai hamar szétzilálták a nehezen mozgó támadó sereget. V. István habozás nélkül kihasználta a fordulatot, és lendületes ellentámadásba ment át. II. Ottokár kénytelen volt Magyarországról visszavonni hadait. Bosszuló kun és magyar lovasság nyargalásza prédálva végig a szomszédos osztrák és morva vidéket. Az 1271. július 2-án Pozsonyban megkötött béke a háború előtti állapot visszaállítását rögzítette. II. Ottokár megtarthatta a hozzá került kincseket, ám lemondott a védelmét élvező szökevény bárók Magyarország elleni akcióinak támogatásáról.

A katonai siker megerősítette V. István helyzetét. A nyugati határszélre is sikerült fennhatóságát kiterjesztenie, miután sorra elestek az ellene dacoló, Ottokárnak átjárt szott várak. Olyan szökevény is akadt – Geregye Miklós személyében –, aki a meghódolást választva hazatért V. István hűségére. A kormányzatra nehezedő külső nyomástól megszabadult király immár minden erejét a belső állapotok rendezésére fordíthatta. Sok tekintetben apja 1260 előtti politikáját elevenítette fel. A megelőző években nagy károkat szenvedett királyi birtokszervezet helyreállítása érdekében birtokjogi felülvizsgálatokba kezdett. Ebben korántsem a nemesség 1267. évi kfvánalmát igyekezett teljesíteni, minthogy az eljárás célja nem a jogtalanul elfoglalt nemesi földek tulajdonjogának visszaállítása volt, hanem a királyi birtokjavak védelme és az udvarnokok földhasználatának rendezése. A városok fejlesztését szintén a szíven viselte. Megerősítette apjának számos privilégiumát, de újakat is kiadott. Utóbbiak sorában Győr 1271. évi kiváltságolását érdemes kiemelni. Mivel ispáni s egyben püspöki székhelyről volt szó, a lakosság változatos jogállapotát csak részben tudta egységesíteni. A

káptalan tulajdonában álló településrész fölött ezután is egyházi joghatóság érvényesült. Az agrárjellegű hospesfalvak kiváltságolásában ugyancsak IV. Béla nyomdokában járt. A szepesi szászság joghelyzetét átfogóan rendező kiváltságlevelének kiadására 1271-ben került sor.

A tetterős, határozott kézzel kormányzó s a királyság rendbe hozásán eltökélten munkálkodó V. István kezdeti sikerei azonban egyelőre semmit sem változtattak a királyság és a világi arisztokrácia felborult súlyviszonyán. Uralmának első másfél éve felszínre sem hozta igazán az ebben rejlő gondokat. A régi garnitúra kiszorítása, majd a cseh háború lekötötte a figyelmét, s az elért sikerek elfedve tartották e legfőbb törvonalat. Az uralkodó hiába tekinthetett kipróbált hívekként báróira, a táborát összetartó régi érdekközösség menthetetlenül a felbomlás felé haladt. Merő illúzió volt részéről azt remélni, hogy uralma megerősítésének célját követendőnek tartják nagy hatalmú hívei is. Azoknak egész más elképzeléseik voltak a kívánatos állapotokról, mint uruknak. Hogy milyenek, arra a magyar krónika ekkortájt elkészült átdolgozása vet fényt.

A kancellária művelt egyházi írástudói régóta foglalkoztak krónika-írással a királyi udvarban. Abban a személyben, aki V. István idejében kiegészítette a régi magyarok történetét, a kutatás a nagy hatalmú Ákos nemzetség egyik tagját, Ákos mestert sejtí. Ő hosszú pályafutását pesti plébánosként kezdte, majd székesfehérvári örkanonokként, utóbb budai prépostként folytatta. A tatárjárás utáni években tagja lett az udvari kápolnának, s királyi káplánként, illetve királynéi kancellárként működött. Művében Anonymushoz hasonlóan – főleg Árpád vezér korának dicső tetteiről fejtette ki nézeteit, ám alaposan módosított hangsúlyokkal. Míg Anonymus még csak azon munkálkodott, hogy a honfoglalás dicsőségét megossza a dinasztia és a vezérek – a hét fejedelmi személy – között, Ákos mester már saját kora előkelő családjainak felmenőit tüntette fel a hon megszerzőiként, elvitatva közben Árpád és családja komolyabb vezető szerepét. Sőt azzal, hogy a dinasztia elsőbbségét a szkítiai őshaza olyan elfogadott jogszokására vezette vissza, miszerint az Árpádok nemzetségének a hadba indulók előtt egyedül kellett mennie, visszatéréskor pedig hátul vonulnia – s Pannónia elfoglalásakor ennek okán előzte meg a többi kapitányt –, kétes értékű

dicsőséggel ruházta fel a királyi családot. Az alacsonyabb rendű segédnépek katonai szerepét osztotta rá, azt, amit a maga korában a hitványoknak tartott, lenézett kunok töltöttek be.

A század elején még csak ébredező arisztokrataöntudat 1270-re eljutott odáig, hogy Ákos mesteren keresztül már fennén hirdetni mertte: eredetét tekintve valamennyi úri nemzetség egyenlő a honfoglalás kori vezérekével, s mert teljesen hasonló hozzájuk, „tetszése szerint szerzett magának szálláshelyet”. A bárók birtokjussa ősi foglalásukon nyugszik, így szükségtelen osztályrészüket a jutalmazó királyi kegytől várni. Ákos mester a jövővény arisztokratákról sem feledkezett meg, „akiknek nemessége egyenlő a magyarokéval”. Gondosan előszámlálva őket, összefoglalta nagy régiségbe nyúló, dicső érdemekkel teli történetüket. Az oligarchikus szemléletű alkotás híven visszaadja az V. István-korabeli bárók királyságra, előjogokra, földszerzésre vonatkozó vélekedését. Ezek az elképzelések már az uralkodói hatalom fölöslegességének és a bárói uralom teljes önállósulásának gondolatával játszanak. S szó, ami szó, a feltételek az 1270-es évekre megérlelődtek ahhoz, hogy a várak, uradalmak, fegyveresek sokaságát kezében tartó valamelyik nagyról elszánja magát a királysággal való nyílt kenyértörésre.

Az alkalmat 1272 nyarán látta elérkezettnek erre a szlavón bán, Gutkeled Joachim, a jó emlékezetű országépítő István bán fia, V. István kipróbált híve. Az uralkodó tervbe vette, hogy személyesen találkozik szövetségeseivel, a nápolyi Anjou Károly királlyal. Udvara a Tengeremlékre indult. Már Horvátország határához közeledtek, amikor a bán elrabolta a király kisleányát, László herceget. Foglyát a Drávához közeli Kapronca várában őriztette. Joachim a túszejtéssel kiszolgáltatott helyzetbe kívánta hozni V. Istvánt. Meglehet, hogy – mint a 13. században már oly sokszor – most is az országfelosztás kieroszakolásának célja húzódott meg az akció hátterében. Nem teljesen alaptalan az a feltételezés sem, amely a hatalomvágyó Erzsébet királynénak tulajdonít a gyermekrablásban valamiféle szerepet. A király nem engedett a zsarolásnak, ám hasztalan ostromoltatta Joachim várát, nem tudta bevenni azt. Visszafordult Magyarországra. Rövidesen megbetegedett, majd a Csepel-szigeten 1272. augusztus 6-án, 33 éves korában bevégezte napjait. Testét a

V. ISTVÁN. A NAGY REMÉNYŰ KIRÁLY

Nyulak szigeti domonkos apácakolostorban helyezték végső nyugalomra két évvel korábban elhunyt szent életű húga, Margit mellé.

A király halálával az Árpád-kor történetének szomorú végső felvonása vette kezdetét. Az örökébe lépő tízéves fiától senki sem remélhette, hogy képes lesz útját állni a kormányzást mohó hatalomvágygal kisajátítani igyekvő bárói csoportok nekiszabadult tombolásának. A rátermett, kiváló adottságokkal rendelkező V. István mint beteljesületlen ígéret foglal helyet királyaink sorában. Adottságai alapján akár nagy uralkodó is válhatott volna belőle, aki valahogyan vissza tudja állítani az egyensúlyt a kormányzati stabilitás és a társadalmi-gazdasági átalakulás folyamatai között. Ám a „mi lett volna, ha” kérdés sehová sem vezet. Így viszont korán lezárult életidejének cselekedeteiből főként ama felelősségnek a súlya nehezedik alakjára, amely az apjával szembeni országmegosztás kierőszakolásáért, az Árpádok királyi hatalmának 1262 után gyors ütemre váltó felbomlásáért terheli.

IV. LÁSZLÓ, A SORSSAL DACOLÓ KIRÁLY

Az anarchikus báróuralom évei V. István király halála után

Gutkeled Joachim bán az őrizetben tartott trónörökösrel együtt Székesfehérvárra sietett a koronázás mielőbbi megejtésére. Környezetéhez csatlakozott az özvegy Kun Erzsébet királyné is, aki ugyancsak részt kívánt a kormányzati hatalomból. A tízéves IV. László 1272. szeptember 3-án nyerte el a koronát. Anyja olyan reményeket táplált, hogy fia kiskorúságának idején maga ragadhatja kezébe a gyepőt. Az uralom átvételéhez fia elrablójában, Gutkeled Joachimban kereste a támaszt, aki most a király védnökének szerepében tetszelgett. Erzsébet udvartartásában is jócskán akadtak olyan hatalmasságok – Kán László és egyházi pályára lépett fivére, Miklós, illetve Rátót István –, akik számára a helyzet kormányzati főszerepeket ígért, így hát támogatták tervében a királynét. Fegyveres erőként Erzsébet mindenekelőtt a kunokkal számolhatott.

A királyság működőképességének fenntartásához azonban a dinasztia tagjain kívül egyetlen mérvadó politikai erőnek sem fűződött semmi érdeke. Valamennyiük számára a névleges uralkodói hatalom jelentette az ideális állapotot. A királynak és anyjának mindössze annyiban tulajdonítottak fontosságot, hogy általuk lehetett közhatalmi eljárásként álcázni az aktuális ellenfelek kiszorítását célzó akciókat. A hatalomból éppen kiszorultaknak a korona ellenségeinek szerepe jutott, míg a méltóságok megkaparintói az ország javára és a király nevére hivatkozva

érvényesíthették önérdelkeiket. Az 1272 utáni néhány év adáz harcainak a királyi hatalom úgyszólván már nem is volt szereplője. Mint hitvatkozási alapra volt szükség rá, s ennek megfelelően a gyermek király eszközzé vált a bárói pártok kezében.

1272 őszen az uralkodóváltás hírére Kőszegi Henrikkel az élen hazatértek II. Ottokár udvarából a IV. Béla halála után elmenekült előkelők. Hogy mennyire nélkülözött minden elvszerűséget a politikaformáló bárók magatartása, azt már Gutkeled Joachim hercegrablása is jól példázta, hiszen gaztettét a király „hű” főembereként követte el. Visszatérte után Kőszegi Henrik cselekedeteivel gyorsan igazolta, hogy Joachim bán hit-szegését mégsem kell egyedülállóan erkölcsstelen, elszigetelt megnyilvánulásnak látni. Ő két évvel korábban István király bosszúja elől mint IV. Béla híve szökött a csehekhez, az agg király leányát, Annát követve. Alig néhány héttel hazajövetele után viszont a Nyulak szigetén egy szóváltás alkalmával lemészárolta Anna hercegnő fiát, IV. Béla unokáját, Béla macsói és boszniai herceget. A hercegrablás és herceggylakosság nemcsak a sarkukból kifordult közállapotok, hanem a dinasztia megsemmisült tekintélyének is döbbenetesen egyértelmű jelzése. Elég csupán arra gondolni, hogy alig több mint három évtizede a bárók még csak le sem ülhetek a király jelenlétében. 1272 őszen Béla herceg volt az országban az Árpád-ház egyetlen cselckvőképés, felnőttkorú férfi sarja, aki ráadásul sógorságban állt a hatalma csúcsán álló II. Ottokárral. Kőszegi Henrik egy potenciális veszélyforrástól szabadította meg magát és bárótársait a macsói herceg meggyilkolásával. A déli melléktartományok szabad prédává váltak, s büntetés helyett a merénylő is megkapta osztályrészét ezekből. Övé lett a sói és az ozorai bánóság területe. Mind Kőszegi Henrik, mind pedig Gutkeled Joachim azonnal felülemelkedtek évtizedes szembenállásukon, s egymással szövetségbe még 1272 novemberében kibuktatták a hatalomból a királyné klikkjét.

Az 1277-ig, IV. László király nagykorúsításáig tartó öt évet kormányzati bizonytalanság, szakadatlan belháborúk és a csehek részről jelentkező külső veszélyeztetettség uralta. A kormányzati pozíciók cserélgetésében eleinte ingatag, a pillanatnyi érdekek szükségében fogant alkalmi szövetségek vették ki részüket. Hol Gudkeled Joachim, hol pedig a királyné fogta a háttérben össze a szálakat. Egy-egy hatalmi garni-

túra csak kivételes esetben volt képes fél évnél tovább megőrizni pozíciót. 1272 és 1277 között tizenegyszer osztották újra a főméltóságokat.

A királynének és híveinek 1273 elején sikerült Gutkeled Joachimot kiszorítaniuk a hatalomból. Erzsébet kegyencét, Kán Miklóst erőszakos beavatkozással esztergomi érsekké választották a káptalannal, s megtették kancellárnak. Kőszegi Henriket a szlavón bánság, Ceregye Miklóst pedig az erdélyi vajdaság odaadásával nyerték meg maguknak. Az elhatalmasodó káosz nem kerülte el a cseh király figyelmét sem. A hatalomváltások néhány kárvallottja most is hozzá futott, így pontos értesülésekkel rendelkezett az anarchiáról, ami beavatkozásra ösztönözte. Noha 1272 végén IV. László követivel megújította az 1271. évi fegyverszünetet, ám Ottokár jobb alkalomra aligha várhatott, hogy megkísérelje valamilyen módon hatalmas közép-európai birodalmába tagolni a Magyar Királyságot is. Az 1273 tavaszán indított első cseh támadás nem ütközött komoly ellenállásba, Győrt és Nyitrát bevették, s egészen a Bakonyig behatoltak. Az osztrák-stájer hadak Vas és Zala megyét, illetve a Dráván túli térséget dúlták. A pártharcok eközben sem ültek el. Most Gutkeled Joachim lépett szövetségre a pár hónappal előbb a királyné oldalára állt bárókkal, s nyár elején közösen buktatták ki Erzsébet kegyenceit a hatalomból. Kán Miklós érsekké választását érvénytelennek nyilvánították. Az új kormányzat nem halogathatta tovább, hogy a cseh hadjárat gondjával szembenézzen.

Az 1273 augusztusa és októbere között lezajlott háborúban kezdeti részsikereik ellenére sem tudták a magyarok megállítani II. Ottokár előrenyomulását. Megszállta Pozsony várát s a megyét is egészen a Vágig, majd a Dunán átkelve seregei bevették Óvárt, Győrt, Mosont és Sopront. E megyék ugyancsak ellenőrzése alá kerültek. A háborút eldöntő nyílt ütközetre nem került sor, a cseh király októberben Ausztriába vont a visszavonuló erőket zaklató magyar rajtaütések okoztak ugyan veszteségeket az ellenségnek, a hadjárat cseh sikerei azonban egy pillanatig sem forogtak veszélyben. A nyugati határvárak és megyéik egészen 1277 őszéig II. Ottokár birtokában maradtak. A hadjárat lezárása valószínűleg összefüggésben állt a német választófejedelmeknek 1273. október 1-jén Frankfurtban meghozott döntésével, amely nem teljesítette be II. Ottokár trónszerző reményeit. A választók

helyette inkább a jelentéktelenségből emelték Habsburg Rudolfot a Német-római Birodalom élére. A cseh király nem ismerte el a távollétében hozott döntést, az azonban nyilvánvaló volt számára, hogy a két évtizede húzódó császárválasztás lezárása olyan következményekkel jár, amelyek hatása alól nem vonhatja ki a birodalom keretébe tartozó felségterületeit. A Magyarországon kurtán-furcsán abbamaradt hadjáratot nem követte békekötés.

A háborút követően megint átrendeződtek a hatalmi pozíciók, mégpedig a korábbiaknál tisztább pártviszonyok szerint. A legerősebb magánhatalommal rendelkezők, a Gutkeledek, a Kőszegiek és a Geregyék osztották szét családtagjaik között a kormányzati tisztségeket. Az előző váltások gyakorlata szerint a nádori címet átengedték egy idősebb, a kormánynak némi tekintélyt adó, de önálló hatalmi ambícióit tekintve ártalmatlan, régimódi bárónak, most éppen Péc nembeli Dénesnek. A fő méltóságok kisajátítására szövetkezett három család mindegyike mögött kialakulófélben lévő önálló uralmi övezet állt, s mint-hogy ezek törzsrészei egymástól távol terültek el, együttműködésükben a hasonló helyzetből fakadó érdeazonosság nagyobb súllyal esett latba, mint a versengésből származó ütközés. E szövetség számára a gyermek király valóban pusztán díszletként kellett, az általuk képviselt „közhatalom” és „jogrend” nyílt egyértelműséggel a királyság erőforrásainak magánérdekű hasznosításával jelentett egyet.

Sokat nem váratott azonban magára a hatalomkiszajátítást rossz szemmel néző, korábban külön utakat járó előkelők egy táborba verődése sem. Ezt a Csákok sorakoztatták fel maguk mögé. Ezen érdekcsoport tagjainak létfontosságú volt, hogy ne engedjék tartóssá válni a legerősebbek uralmát. Magánhatalmuk kiépítése még csak kezdeti fokon állt, legfeljebb halványan körvonalazódó uralmi szférákkal rendelkezett egyikük-másikuk. A Csákok főbb birtokai ekkoriban például a Vértes hegység körzetében feküdtek. Nagyobb volt a ráutaltságuk a királyi hatalomra, ha másért nem, azért, hogy azon keresztül és a vele fennálló közös érdek jegyében – megfékezzék riváisaik mindent elnyelni igyekvő túlhatalmát. Intrikák révén 1274 kora nyarán sikerült először a Csákok vezette pártnak magához ragadnia a hatalmat, ám nem tökéletesen, ugyanis Kőszegi Henrik megtarthatta a szlavón bánágot. Ez épp

elég is volt a néhány héten belüli újabb fordulathoz. A Henrik bánnal összejárású bukottak gátlástalan erőszakossága azonban most minden korábbinál hevesebben nekiszabaduló véres küzdelmet indított el.

A Gutkeled Kőszegi érdekcsoport 1274. június végén elfogta IV. Lászlót és anyját, majd a hatalmukban tartott uralkodóval ismét visszaültek elvesztett méltóságaikba. Csák Péter azonban nem sok idő elteltével kiszabadította fogságából a királyt és Erzsébet királynét. Válaszul erre Kőszegi Henrik és Gutkeled Joachim IV. László öccsét, Andrásherceget kerítette hatalmába. A régi recept szerint akarván eljárni, országmegosztás kiereszkölése volt a céljuk, hogy ezáltal nyerjen törvényesítést a hatalmuk. Csák Péter vezetésével királyi sereg indult ellenük. Az ütközetre 1274. szeptember végén Székesfehérvár közelében, Fövenynél került sor. A csatát Csák Péter hadai nyerték meg. Az ellenpárt egyik feje, Kőszegi Henrik is holtan maradt a harcmezőn. Gutkeled Joachim és a Henrik-fiak, Miklós, Iván és az ifjabb Henrik hanyatt-homlok menekültek a vesztes ütközetből, s váraikba zárkóztak. A Csákok pártja másodjára oszthatta szét saját körében a fő méltóságokat. A kormányzat a kompromittálódott ellenpárt teljes szétzúzását tűzte ki célul. A felvonuló királyi haderő azonban 1274 végéig sem boldogult a Kőszegiek Vas megyei vára, Szalónak ostromával.

E hónapok fontos külpolitikai fejleménye volt, hogy a német birodalmi gyűlés 1274 őszén megfosztotta II. Ottokárt osztrák, stájer, karintiai és krajnai hűbéreitől. A háborúra készülő Habsburg Rudolf az év vége felé szövetségre lépett IV. Lászlóval. A sűrű hazai kormányzati váltások a külpolitika irányvonalát is elbizonytalanították. A szorult helyzetbe került II. Ottokár hajlott volna a kapcsolatok rendezésére, ám az ingatag magyar vezetés ellentmondásosan viselkedett. 1275-ben az Ottokárral való megbékélés irányában tett lépéseket, ám a következő évi ausztriai háborúban Habsburg Rudolf megsegítésére küldött hadakat. Amikor 1276 végén Ottokár kénytelen volt Cseh- és Morvaországon kívüli területeiről lemondani, ígéretet kellett tennie a három éve megszállva tartott magyarországi várak visszaadására is, erre azonban csak 1277 őszén került sor.

Miután a Csákok vezette kormány nem tudta fegyveresen szétzúzni az ellenpárt erejét, az újjáéledt, és egyre inkább kibújt a „korona ellensé-

ge" szerepből. 1275 második felében néhány hónapra a kormányzati hatalmat is sikerült visszavenniük. A királyság szempontjából nagy különbség nem mutatkozott a két pártcsoport uralma között. Mindkettő elég erővel rendelkezett ahhoz, hogy ne hagyja magát felszámolni a másik által, amikor pedig éppen hatalomban voltak, az ország rendbetétele jegyében vagy közvetlenül a maguk hasznát keresték, vagy – ami a dolgok mélyén ugyanazt jelenti – az ellenerőktől igyekeztek dűlva-pusztítva megszabadítani a királyságot. A helyzet menthetetlen következménye a jogrend tökéletes felbomlása és az anarchia eluralkodása lett.

A Csákok harmadik hatalomátvétele – 1275 decembere – után még teljesebben elhatalmasodott az erőszak. Fejér és Veszprém megye területe 1276 első hónapjaiban szabályos hadszíntérré vált. A hatalomból kiszorultak a Fejér megyei Csák-birtokokat dúlták fel, Csák Péter pedig – aki ezúttal maga töltötte be a nádori tiszte – Veszprémben vitt véghez soha nem látott barbár rombolást. A püspöki székhely azért vált támadás célpontjává, mert az egyik Henrik-fi, Kőszegi Péter ült a püspöki székhelyben. Szétdúlták a székesegyházat, ledöntötték az oltárokat, bántalmazták a kanonokokat, elhamvasztották a nagy értékű könyvtárat, s romba döntötték a káptalani iskolát. A nádori „rendteremtés” során kiheverhetetlen károkat szenvedett a püspökváros. A szörnyű példa hamar követőkre talált. 1277 februárjában a gyulafehérvári székesegyház esett a szászok hasonlóan barbár pusztításának áldozatul.

Ekkor egy fél éve már ismét a Gutkeled-Kőszegi érdekcsoport irányított. Az országos kormányzat gondjai mellett váratlan nehézségekkel találták szemben magukat a Dráván túli térségben: ott tehát, ahol magánhatalmi zónájuk húzódott. Az államrend gyengesége nemcsak a belharok rendszeres fellobbanásának, hanem a külső beavatkozásoknak is kedvezett. A déli német birodalmi területekről osztrák-stájer lovagok pusztítottak a Babonícok hívására, akik a Szávától délre építették hatalmi fészkeiket, s terjeszkedésük veszélyeztette a Kőszegi-Gutkeled-érdekeltségeket. Joachim bán maga vezette a rendteremtő fegyveres akciót. A Babonícokkal vívott ütközetben azonban alulmaradt, s ő maga is életét vesztette. Ez egyszerismind a Gutkeled-Kőszegi párt végét jelentette, mivel a Henrik-fiak a következő évben lepaktáltak a Babonícokkal, és a Száva vonalával elhatárolták egymás között hatalmi övezeteiket.

A bárói érdekcsoportok öt évig tartó féktelen garázdálkodása 1277. nyár elejéig uralta akadálytalanul a királyság belső életét. Ekkor azonban a túrheteretlen állapotok keltette elégedetlenség megmozdította a politikai akarathatárnyitásra képes társadalmi csoportokat, amelyek Rákoson összegyülekezve nemcsak rendteremtő igényüknek adtak hangot, hanem körvonalazták elképzeléseiket is a királyság új keretek között történő megerősítésére.

A kárvallottak összefogása Az 1277. május végén lezajlott rákosi gyűlésen a bárókon és a főpapokon kívül megjelentek a nemesség megyénként küldött képviselői, valamint a kunok is. Formailag a másfél száz év múlva intézményesülő országgyűlésekre emlékeztetett az összejövétel, amely benyomást csak tovább erősíti, hogy megtárgyalandó fő kérdésként az ország belviszonyainak rendezése került terítékre. Ilyen természetű probléma megvitatásának korábban kizárólag a királyi tanács volt a színtere, ahol pusztán a bárók és egyháznagyok véleményét kérték ki az uralkodók. IV. László trónra kerülése óta viszont a királyi tanács az éppen hatalmat gyakorló bárói klikk érdekvényesítő fórumává silányodott, elsősorban annak köszönhetően, hogy a király kiskorú volt, s hiányzott az országvezetésben a követendő irányvonalat képviselő központi akarat. A főúri pártok a maguk javára használták ki a kényszerűen előállt vákuumot. A tanácsban az egyháziak képtelenek voltak kiegyensúlyozni e bárói túlsúlyt. Nemcsak azért, mert a hatalmi eszközök terén az egyház már messze nem volt versenyképes a nagybirtokossággal, hanem mert egységes akaratot sem képviselt. A főpapság soraiban több világias mentalitású személyiség akadt, akik maguk is tevékeny részesei voltak a pártharcoknak, sokukat pedig származása közvetlenül egy-egy világi érdekcsoporthoz kötötte (Kőszegi Péter veszprémi püspök, Kán Miklós esztergomi érsek, Monoszló Péter erdélyi püspök).

Az egyházi társadalomban ugyanakkor már szép számmal voltak olyan klerikusok is, akik külföldön szereztek iskolázottságot, jogi műveltséget. Kimagasló felkészültségükre a kormányzati adminisztrációban mutatkozott igény, amely IV. Béla uralkodása alatt vált különösen

erőssé. Az udvari szolgálat révén politikai tapasztalatokkal is felvérteződő klerikusok királyi pártfogással emelkedtek az egyházi pályán, és gyakran eljutottak a legmagasabb méltóságokig. Jogtudó ismereteik, intellektuális képességeik, európai látókörük és közügyek iránti affinitásuk kiváltképp alkalmassá tette e kör tagjait, hogy kezdcmenyezői legyenek idegenben megtapasztalt, korszerű kormányzati minták átültetésének. Ezekről remélték a helyzet foglyává lett királyság kiragadását benualságából s új dimenziók közötti életre keltését. Az 1277-től jelentkező, rendies színezetű kísérlet legközelebbi párhuzamai a Magyarországgal délnyugatról szomszédos – az Adriai-tenger és Karintia között fekvő – Aquileiai Patriarchátusból ismertek, amellyel eleven kapcsolatot ápolta a 13. századi Magyar Királyság. Az ottani egyházfejedelem megosztva gyakorolta hatalmát a klérus, a nemesség és a városközösség képviselőiből álló rendi gyűléssel. Valami hasonló uralmi szerkezet kezdeti körvonalai sejlettek fel a rákosi gyűléssel. A rendi jellegű hatalomgyakorlás intézményesítésének – elsősorban az egyháziak részéről szorgalmazott – próbálkozásai a következő évtizedekben folyamatosan felszínen maradtak, noha életképességét kétségessé tették a gyengén kiforrott hazai társadalmi állapotok, a nemesség politikai szerveződésének kezdetlegessége, illetve az ennek zömét alkotók kétségtelen tudati éretlensége.

Az elgondolás politikai kiindulásában annak felismerése állt, hogy a királyi hatalom elvesztette erejét, s képtelen a túlsúlyt szerzett nagybirtokosi csoportok önző s hatalmaskodó megnyilvánulásával szemben érvényesíteni a közjé érdekeit. Arra volt tehát szükség, hogy kiszélesítse bázisát, s a társadalom olyan erőire támaszkodva kormányozzon, amelyek készek és képesek közreműködni a belső rend helyreállításában. A készség a sérelmek közös elszenvedéséből, a jogrend hiányából, a nap nap után büntetlenül elkövetett hatalmaskodások, visszaélések, dúlások, rombolások elviselhetetlenségéből fakadt, amely ártalmak mind az egyháza, mind a nemességre – de bizonyos fokig a kun népre is – ránehezedtek. A közös fellépés képessége tekintetében az egyház tekintélyével és még mindig számottevő erőforrásaival, a nemesség tömegerejével és hadra foghatóságával, míg a kunok közössége elsősorban hadipotenciáljával vétetett számításba.

A rákosi gyűlés határozatai egyöntetűen elutasították az előző korszak bárói kormányzatának kárhozatos fejleményeit: a királyi, az egyházi és a nemesi birtokok önkényes elfoglalását, a belső békétlenség előidézését és az elharapódzó erőszakot. Esküt vettek mindezek abbahagyására, illetve hadfelkelést helyeztek kilátásba a hatalmaskodókkal szemben. Az új korszak ígérését az a körülmény is nagyban erősítette, hogy megtörtént a 15 éves IV. László nagykorúsítása, így 1277 kora nyarán maga vehette kézbe a királyság kormányzását.

Az ifjú uralkodó hatalomgyakorlásának első másfél-két éve nagyrészt beteljesítette a hozzá fűződő várakozásokat. A rákosi gyűlést követően kibukott a hatalomból a királyság romlásában fő felelőssé tett – Gutkeled Joachim halálával amúgy is érzékeny veszteséget szenvedett – érdekcsoport. Helyét ugyan megint a Csák Péter nádorral az élen fellálló ellenpárt vette át, ám IV. László nyilvánvalóan nem nélkülözhetette teljesen a bárói támogatást, s esetükben kevésbé álltak még nyílt ütközésben a királyi és a magánhatalmi érdekek. Az új kormányzat ismét célul tűzte a Kőszegiek fegyveres megtörését.

A nyugati határszélre felvonuló király Hainburgban személyesen találkozott Habsburg Rudolfal, s 1277 novemberében megerősítették II. Ottokár-ellenes szövetségüket. Korábbi közös fellépésük eredményeképpen ez idő tájt kerültek vissza IV. László kezére az 1273. évi cseh foglalások. Az együttműködés folytatásához fajsúlyos érdek fűzte a német-római királyt is, mivel küszöbönállt sorsdöntő összecsapása a cseh uralkodóval. Rudolf abban is kifejezésre juttatta László iránti barátságát, hogy fiává fogadta az ifjú magyar királyt.

A Kőszegiek kifűstölése ezúttal is elmaradt. Riasztó hírek érkeztek ugyanis a Szepességből és a Tiszántúlról, ahol lázadóakciók bontakoztak ki. Ezeknek hátterében a Geregyék és rokonságuk állt. László átmenetileg kibékült a Henrik-fiakkal, és elvonult a Dunántúlról. A szepességi lázadást felvidéki hívei, Baksa nembeli György és Aba nembeli Finta már 1278 elején leverték, tavasszal pedig a királyi sereg szétzúzta a Geregyék bihari hadállásait. E küzdelmekben kerültek az első vonalba a következő évtizedek fontos szereplőjévé váló Borsa nemzetség tagjai. A siker nyomán László hét tiszántúli megye nemességét gyűlésbe hívta, ahol kemény szigorral leszámolt a Geregyékkel. Egyiküket lefejeztette,

birtokait pedig elkobozta, majd a Borsáknak adományozta. A nádori méltóságban Csák Pétert testvére, (II.) Máté váltotta fel.

Eközben a Kőszegiek új eszközt vetettek be. 1278 tavaszán behívták az országba a velencei András herceget – a későbbi III. Andrást –, aki II. András utolsó házasságából eredő unokájának vallotta magát. Pártfogói rögvest megtették Szlavónia, Dalmácia és Horvátország hercegévé. A potenciális ellenkirályban rejlő veszélyt IV. László pontosan felismerte, ám a küszöbönálló osztrák–cseh háború miatt nem gondolhatott fegyveres akcióra. Ezért inkább megbékélt a Gutkeledekkel, s Joachim testvérét, Miklóst állította Szlavónia élére, míg a Tenger mellék irányítását Šubić Pálra bízta. A Gutkeledeknek jó okuk volt a törlesztésre a korábbi szövetségükhöz hűtlen Kőszegiekkel szemben, hiszen azok nem sokkal előbb osztották fel a szlavón térséget maguk és a Joachimot elveszejtő Baboníciók között.

A rendteremtésnek 1278 nyara végén a cseh háború hadisikere adott további lendületet. Habsburg Rudolf csekély számú páncélos erőket tudott csak mozgósítani a nyomasztó fölényben felvonuló II. Ottokárral szemben. Valóban megváltóként érkezett segítségére a 15 ezres létszámú, zömmel könnyűfegyverzetű magyar–kun sereg. Augusztus 26-án Morvamezőn, Dürnkrot mellett vívták meg az ütközetet, amelynek eldöntésében meghatározó szerepük volt IV. László hadainak és vezéreinek, Csák Máté nádornak és Gutkeled István országbírónak. Maga II. Ottokár is holtan maradt a csatatéren. A Babenberg-örökségért 1246 óta folytatott küzdelem ezzel a Habsburgok javára dőlt el, az erős cseh királyság pedig hanyatlásnak indult. A csata kimenetele – azzal, hogy a Habsburg-dinasztia gyökeret ereszthetett Ausztriában – maradandó, hat és fél évszázados érvényű következménnyel járt a térség államainak sorsára nézve. A győzelem közvetlen előnyei mindazonáltal kedvezően kihasználhatóknak bizonyultak IV. László számára.

A Kőszegiek meghunyászkodtak, visszaküldték Velencébe András herceget. Csák Máté országos felhatalmazást kapott a közrendet háborgató gonosztevők megbüntetésére, valamint a nemesek várait, várjobbágyságok, egyházak és udvarnokok törvénytelenül elfoglalt birtokainak visszaadására birtokosaiknak. A nádor megyegyűléseket összehívva neki is látott az igazságszolgáltatásnak. Ugyancsak megindult a királyi

birtokszervezet rendbetétele, s a király tervbe vette, hogy 1279-ben elkezdje a gyermekkora idején nevében juttatott adományok teljes körű felülvizsgálatát. Más téren is jelentkeztek a stabilizáció eredményei. László városprivilegiumot bocsátott ki Sopronnak, majd Vasvárnak is. Az 1278. évi lázadások megfékezésében kitűnt családok (Baksa, Borsa, Aba) több tagjában új – eleinte igen megbízható – erős hívekre tett szert, akik egyikét-másikat bárói méltóságba emelte. A kezdeti sikereket mégsem követték újabbak. Igen hamar, már 1279-ben megtört az ígéretnél folyó folyamat. Ennek felelőssége azonban sokkal kevésbé a királyt, mint inkább III. Miklós pápa Magyarországra küldött legátusát, Fülöp fermói püspököt terhelte.

A legátus 1279 elején azzal a feladattal érkezett – kissé megkésve –, hogy állítsa helyre Magyarországon az egyház szabadságát, illetve működjön közre a királyság belső békéjének megteremtésében. A főpap – anélkül hogy az aktuális állapotokról mélyebben tájékozódott volna, és figyelembe vette volna az előző másfél évben elért törékeny eredményeket – mindjárt azzal kezdte működését, hogy békét teremtett a király és a Kőszegiek között. Nem sok idő múltán abban találta meg – hite szerint – a bajok legfőbb forrását, hogy a pogány kunokat keresztény emberek számára elfogadhatatlan békeség közepette hagyják az országban élni s ráadásul még az udvarban is szabadon jönni-menni. Égbekiáltóbb jelét a hitbéli gyengeségnek el sem képzelhette az itáliai főpap, így hallatlan vehemenciával látott hozzá a gyorsan meglett fő betegség orvoslásához.

Rövidesen előterjesztést készített a kunok megregulálásának kívánatos módozatáról. Előirányozta a pogányságban maradtak megkeresztelését, megkövetelte a nomád életforma feladását és a falvakban való letelepedést. A kunoknak vissza kellett adniuk a birtokba vett egyházi és világi javakat, továbbá tartózkodniuk kellett az erőszakos cselekedetek, gyilkosságok elkövetésétől. Megkívánta öltözkűk, haj- és szakállviseletük megváltoztatását is, ám e tekintetben utóbb sikerült feladatni vele merev álláspontját. Az 1279 júliusában sorra került tétényi országos gyűlés végül nem az eredeti legátusi javaslatot cikkelyezte be. Számos új pont enyhítette a főpapi javaslat megmaradt sarkalatos elemeinek élet, amelyek részint elfogadták a kunok elkülönült életkereteit, sa-

játos nemzeti rendjét s azon belüli normáikat, részint pedig megerősítették őket szállásbirtokaik használatában, különböző eredetű földek tulajdonjogában. A törvény fenntartotta közvetlen királyi függésüket, ezenkívül pedig felruházta uraikat és módosabb elemeiket a nemesi szabadságokkal. A hittérítői buzgalom programterve ezáltal ötvöződött ugyan egy jogbiztosító etnikai kiváltságlevél elemeivel, ám a problémát így sem sikerült megoldani. A királynak és az országnak pontosan úgy volt a legnagyobb szüksége a kunokra, ahogyan azok addig éltek és rendelkezésre álltak. Letelepedett, keresztény földművessé tételük – ha az tényleg keresztülvihető lett volna – nem ígért mást, mint a legstabilabb királyi haderő elvesztését.

A keresztény hitfelvétel és a megtelepedés erőltetése, illetve a hagyományos életrendjüket megzavaró beavatkozás gyorsan felbolydította a kunokat. A király, akinek ereiben anyja révén kun vér csörgedezett, meghasonlott lelkiülettel élte át a legátus által kikényszerített helyzetet. Pillanatok alatt széttört az a belső egység, amelynek révén a rendteremtő elszántságát tápláló első sikereket elérte. Az egyháziak jó részét magával ragadta Fülöp püspök elvakult hitbuzgalma, akiket pedig nem, azoknak sem volt tanácsos különvéleményüknek hangot adni. A gyanakvóvá tett, elbizonytalanodott kunok bármikor a lázadás útjára léphettek. A király egyelőre nem sietett a kun törvény foganatosításával, noha a legátus egyre fenyegetőbben sürgette cselekvésre.

Fermói Fülöp szeptember közepére zsinatra hívta össze Budára a hazai klérus tagjait. A zsinat terjedelmes végzeménye szerteágazóan szabályozta az egyház belső viszonyait. Kitért az egyházi társadalom minden rétegére, működésére, feladataira, kiváltságaira, életszabályaira, erkölcsökre, képzettségére, öltözködésére, vagyonára, érintkezésére a világiakkal, illetve a hitetlenek kezelésére. Az irat elsőrangú forrása nemcsak a 13. századi belviszonyok vizsgálatának, hanem művelődéstörténetének is.

IV. László már a zsinati előkészületek idején szembeszegült a legátussal, megtiltván a budaiaknak az egyházi összejövetel befogadását. A város azonban nem mert ujjat húzni a papsággal. A király engedetlenségét megalégtelő fermói püspök október elején kimondta az interdiktumot az országra és a királyra. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a

kunok és a papság után most már világi híveinek többsége is elpártolt a 17 éves uralkodó mellől. Kényszerhelyzetében nem volt más választása, mint a megalázkodás a legátus előtt, ám e lépés sem nyitott kiutat a csapdából. A valóságtól teljesen elrugaszkodott elvárás volt, hogy az uralkodó a Fülöp püspök képviselte egyházi célok szolgálatába állítsa politikáját. Ehhez hiányzott minden hatalmi erő. IV. László szempontjából a királyság öngyilkossága lett volna Róma kívánságára feláldozni a kunokat, az egyházi akarat megtagadása viszont a keresztény világból való kirekesztettség vállalását jelentette, s ez ugyancsak a hatalomgyakorlás teljes lehetetlenségével volt egyenértékű. E súlyos dilemmával haláláig birkózott a király. Szívével a kunokhoz, értelmével királyságához ragaszkodott. Hol ez, hol amaz vezérelte ettől kezdve tetteit. Uralma egy meghasonlott személyiség kétségbeesett vergődésévé változott.

IV. László kilátástalan helyzetéből kunjai közé menekült, és édes életélvezetben tombolta ki magát. Dühében elfogatta a legátust, és a kunok kezére adta. A bárók – meglehet, Csák Máté nádor sugallatára – válaszul a királyt ejtették 1280 januárjában Erdélyben fogságba. Így a kunok a tervezett kivégzés helyett kénytelenek voltak kiengedni őrizetükből a főpapot. A fogoly uralkodót márciusban ugyancsak Budára vitték, ahol nem tehetett mást, mint hogy újból megalázkodott Fermói Fülöp előtt. Minden kíváncsún megesküdött, még hitvesével, a Magyarországon Erzsébetnek hívott Anjou Izabellával is kibékült, akitől valami oknál fogva mindig is erősen idegenkedett. A kormányzatban végrehajtott személycserék során 1280 nyarán Csák Máté nádort Abanembeli Fintával váltotta fel, aki azonban nem tudta tartósan igazolni IV. László vele kapcsolatos reményeit.

Rövidesen újra napirendre került a kun törvény végrehajtása, ám ezt a királyban csalódott kunok nem kívánták megvárni; megindultak déli irányban kifelé az országból. A nyomukba eredt királyi sereg csak a havasalföldi részeken érte be őket. 1280 végén IV. Lászlónak részint tárgyalásokkal, részint fegyverrel többségüket még sikerült rávennie a visszatérésre, ám a kunok régi, odaadó szolgálatukban sokszor megmutatkozott bizalmát többé már nem lehetett helyreállítani. A csódtörmeget háta mögött hagyó legátus 1281 őszén ugyan Lengyelországba tá-

vozott, ám működésének legfőbb „eredménye” továbbra is itt mérgette a levegőt az Alföld kun szállásterületein. A lázongó nomádok 1282 nyarán fegyverekhez nyúltak, s a jelek szerint immár kunországi segítők is akadtak. Vezérüket, Oldamirt a magyar krónika mindenesetre Kunország fejedelmének titulálja. IV. László a Hód-tónál, a mai Hódmezővásárhely mellett vívott csatában leverte a zendülők seregét. Vereségüket követően jelentékeny kun tömeg távozott az országból, s kiürültek a Körös–Maros közötti és a Temes vidéki kun szállások.

Közben a stabilizáció eredményei sorra odavesztek. Frissiben felemelkedett, hataloméhes bárók törekedtek gyorsan utolérni nagy riválsaikat. Ebben kivált az Aba család tagjai mutattak feltűnő igyekezetet. IV. László alig egy év elteltével megelégte Finta és bizalmasainak működését. Pontosan nem ismert indítatásból és körülmények között régi fő ellenségeivel, a Kőszegiekkel szövetekezett, és elcsapta Fintát a nádorságból. Tisztét 1281 nyarán Kőszegi Iván foglalta el. Személyében a királyságra legtöbb rontást hozó bárói család került vissza négy év szünet után a hatalom csúcsára. Az 1277. évi rákosi gyűléssel kezdődött rendszeremtő próbálkozás teljes kudarca aligha kaphatott volna nyíltabb beismerést ennél.

A kunná lett király A konszolidáció politikai kudarcát azoknak a társadalmi csoportoknak az együttműködés-képtelensége idézte elő, amelyek a rákosi gyűlésen a királyi hatalom támogatóivá szegődtek. Azzal, hogy a pápai legátus egy „magasabb rendű” egyházi célt sikerrel fölébe helyezett a bárói hatalom megfékezését igénylők közös törekvésének, nemcsak fölborította az addigi konszenzust, hanem bizalmatlanságot ültetett el a rendies szövetség úgyszólván minden tagjában. A kunkérdés középpontba kerülése egyszerűen alkalmat adott a „farkasnak” kikiáltott bárók számára, hogy az új politikai dimenziók között ismét üdvös közcélok szolgálatába állva, gyorsan kiszabaduljanak az ellenségszerepből, és egymással versengve jeleskedjenek a királyság kárára a szerzésben és magánhatalmuk építésében. Nemcsak az összefogás kezdeményezése, hanem a csődje is az egyháznak tulajdonítható. A belső rend és a hitérdek fontossága között nem

sikerült jó sorrendiséget felállítania, s az utóbbit emelve az első helyre, rövid idő alatt legalizálta a békebontó nagyurak előtérbe nyomulását. Azok most mint az egyház hű gyermekei védhették kedvükre a hitet előbb a pogány kunok, hamarosan pedig a krisztusi nyájtól eltévelyedő uralkodójuk ellenében is.

A kunok magától értetődő kiábrándultságához csak a királyé volt mérhető. Kiközösítették, fogságra vetették, többször megalázták, s éppen azok, akiktől tanácsot és segítséget remélt, vagy akik az ő jóvoltából emelkedtek magasra. Erősen megrendült benne a hit, hogy a közös összefogás valóban az ország rendbetételéhez vezet. A kunok lázadásai következtében az a közeg is elvesztette számára biztonságát, amelyben azelőtt nem kellett gyanakvások között hánykolódnia.

Kőszegi Iván bő egy évig maradt nádor. Családjának szívós hatalomépítése ezekben az években is töretlenül folytatódott. Tartományi formát öltő érdekövezetük a nyugati és a Dráván túli gócból Dél-Dunántúl irányába terjeszkedett. Szlavóniában a mind nagyobb hatalmassággá növekvő Baboniccokkal rivalizáltak. Fő politikai ellenfeleik, a Csákok messze nem birtokoltak hasonlóan széles érdekszférát. A későbbi Csák-territórium első magvaként éppen ez idő tájt építette ki a nagytapolcsányi uradalmat Nyitra megyében a stabilizációs évek nádora, Csák Máté. Testvére, Péter valószínűleg ekkoriban halt meg, annak fia, (III.) Máté – a későbbi tartományúr – a 80-as évek elején serdült felnőtté. A kelet-magyarországi részekben két új hatalmi zóna vonalai sejlettek fel, a Geregyék fészket „készen” átvevő Borsáké Bihar megyében és az Aba familiáé Abauj megye területén. Mivel Kőszegi Iván nádorsága idejére esett Aba Finta – az előző nádor – lázadása (1281), s ennek eredményes letörésében utódának is szerep jutott, az Abák az idős Csák Máté szövetségét keresték. A Kőszegiek viszont a Borsákban találták meg kelet-magyarországi érdektársaikat. Új összetétellel tehát ismét megformálódtak a kormányzat irányításáért versengő bárói pártok, amelyek most is egymást váltották a hatalomban. 1282-től két éven át újra Csák Máté lett a nádor, elhunytá után pedig Kőszegi Miklós követte méltóságában egészen 1286 őszéig. Az 1280-as években IV. László képtelen volt valódi közhatalmi erővel alátámasztani uralkodói akaratát, kiszolgáltatottan mindig rászorult valamelyik bárói cso-

port kormányzati támaszára. Ezek viszont a „kölcson” hatalmi súly árát kamatostul visszaszedték adományszerzéssel, királyi javak hűtlen kezelésével és közhatalmi visszaélésekkel. A szűkülő ördögi körből – akárcsak 1277 előtt – most sem kínálkozott kiút.

A kunok hód-tavi leverése után megerősödött az egyházi vezetés igyekezete, hogy életet leheljen a stabilizáció három éve félresiklott programjába. A törekvés lelke Lodomér esztergomi érsek volt, aki 1279 nyarán került a főegyházmegeyé élére. A művelt, nagy tapasztalatú, kormányzati ügyekben jártas egyháznagy előzőleg váradi püspökként szolgált a rendteremtés ügyét. Hogy Fermói Fülöp távozása után a hazai klérus józanabb tagjai mérsékelték a királlyal szembeni egyházi igényeket, s ezzel csökkent némelyest az uralkodóra nehezedő nyomás, az több, mint feltételezés. 1283-ban László kiváltságokban részesítette az esztergomi egyházat azért a támogatásért, amelyet Lodomér érsek nyújtott számára a királyság helyreállításában. Meglehet, hogy Kőszegi Iván 1282-ben történt leváltása és Csák Máté újbóli nádorságba emelése is összefüggésben állt a stabilizáció ismételt kibontakoztatásának kísérletével. 1283 végén a királyi hadak felvonultak a Kőszegieik ellen. Ezúttal a Vas megyei Borostyánkő várát törekedtek bevenni, de az ostrom megint kudarcot vallott. A sikertelenség meggyengítette a hatalmon lévők pozícióit, s miután Csák Máté meghalt, IV. László – közelebről nem ismert helyzetben és megfontolásból – 1284 nyarán ismételten Kőszegi Miklóst tette meg nádorává, majd Borsa Loránd is visszafoglalta erdélyi vajdaságát. A kudarcok és a megalkuvási kényszerek sorát egyre nehezebben viselte el a király. Úgy tűnik, 1284-ben végképp leszámolt azokkal az illúziókkal, hogy a jótékony egyházi tanácsok és gyűlési végzések közelebb vihetik az önálló és hatékony uralkodáshoz. Ekkoriban érlelődhetett meg benne az elhatározás, hogy inkább a maga választotta úton jár tovább.

Még mielőtt a király hátat fordított volna a társadalom által elvárt uralkodói szerepének, udvarában „hű klerikusa”, Kézai Simon mester elkészítette a maga *gesta* jellegű alkotását a magyarok történetéről (1282–1285). Saját koráig eljutva adta elő az eseményeket, felhasználva udvari krónikáselődei munkáit. A szerző önállóan alkotott részei éppen olyan áruklodóak politikai elképzeléseiről, mint korábban Anonymus

alkotása vagy Ákos mester munkája volt. Kézai a nemesség szószólója, szemléletét báróellenessége határozza meg. Egy olyan idealizált királyságot állított szembe a világi arisztokraták romlást hozó széthúzásával, amelynek ereje az egyház és a nemesi tömegek együttműködő támogatásán nyugszik. E vízió keretében írta meg a magyarokkal azonosnak tekintett hunok történetét. Attila király fényes sikerekben bővelkedő uralma a jó kormányzat mintája. Kézai teóriája szerint a királyi irányítás a nemesek közösségének (*communitas*) hajdani hatalomátruházásában vette eredetét, így a közhatalom gyakorlásában és kontrolljában történeti jogok illetik meg a nemességet. Kézainál lelhető fel a népfeltség elvének legkorábbi magyarországi megfogalmazása. Nem fogadja el a nemesség leszűkítését az arisztokráciára; nála a nemesi közösségnek az előkelőkkel azonos jogú és egyenértékű tagjai az alacsonyabb szinten élő szabad birtokostársadalom tagjai. A nemzetfogalom értelmezésében ugyancsak újat alkotott. Míg Anonymus a királyság összes alattvalóját beleértette, Kézai az eredetközösségből, a nyelvazonosságból indult ki. Munkájában szokatlan módon kitért a társadalmi különbségek magyarázatára. A szolgarendűek egy részében olyan magyarok ivadékait látta, akik a hadi szolgálat megtagadása miatt veszítették el hajdan szabadságukat, míg másik részüknek őseiről azt tartotta, hogy ők a hadakozó magyarok idegen eredetű foglyaiként jutottak szolgaságra. IV. László alakját idealizálva festette meg, s a cseheken és a kunokon diadalmaskodó dicső uralkodóként látatja.

A király működését azonban 1285-től kezdve semmilyen dicsfény nem övezte. Ez év elején újra tatár seregek zúdultak az ország keleti felére. A támadás ereje nem közelítette meg az 1241. évi csapását. A leginkább Sáros, Abaúj és Borsod megyét sújtó betörésnek sikeresen álltak ellen a térség nemesi hadai Aba Amadé és Baksa György vezérletével. A portyázó tatárok ugyan az Alföld északi részén Pestig száguldottak, és kifelé vonultukban Erdélybe is beütöttek, ám heteken belül kiszorultak az országból. Rövidesen olyan hírek szállingóztak, hogy maga a király hívta be a tatárokat. Az efféle gyanút nem lehet közvetlen bizonyítékokkal alátámasztani, s valószínűsége is csekély, ám az kétségtelen, hogy a király körül ekkoriban megszerveződő nomád kíséret sorai az országban maradt tatárok csoportjaival is gyarapodtak.

IV. László az 1280-as évek közepére eloszlatván a hód-tavi csata után is helyben maradt kun néprész bizalmatlanságát, visszautat talált körükbe, és egyre többet időzött társaságukban. Kettős életre rendezkedett be. Ragaszkodott királyi jogai gyakorlásához, de a hagyományos uralkodói szerep kötelmei és formái alól – az udvar és az egyház értetlen megdöbbenésére – egyre látványosabban kivonta magát. Kun életközege átformálta életvitelét, viselkedését, ruházatát, külső megjelenését. Ágyasai voltak, akik közül Édua, Mandula és Köpcsecs nevét örökül hagyta a magyar krónika. László már-már egy keleti nomád fejedelem alakját öltötte magára; ezért kapta az utókortól a *Kun* előnevet. Minél több kudarc érte, minél több rosszálló bírálatot váltott ki átváltozása, annál tüntetőbb és dacosabb megnyilvánulásokban juttatta kifejezésre kívülrőlállását a hagyományos normákon. Büszke személyisége fellázadt súlyosan megalázó kiszolgáltatottsága, cselekvésképtelensége és kisemizettsége ellen. Mintha csak bosszút akart volna állni azon a világon, amely a tehetetlen bábú szerepét osztotta rá. Elmenekült az anyai ősök egyenesebb játékszabályok szerint élő, felszabadító közegébe, s háta mögött hagyott királyi környezetét onnan igyekezett a maga szabta törvényre és rendre szorítani, miután pedig ez nem ment, egyre inkább már csak megbotránkoztatni.

IV. László kunokból, valamint tatár s más nomád népelemekből archaikus katonai kíséretet sorakoztatott maga mögé. E királyi népet a kun nőger, 'kisérethez tartozó személy' jelentésű szóból nyögéreknek kezdték Magyarországon nevezni, akikhez néhány kardforgató magyar nemes is hozzácsapódott. A király megpróbált a nyögérek erejére támaszkodva kormányozni. 1286-ban menesztette kormányzatából a Kőszegi-eket és a Borsákat, s több újsütetű híve is méltóságokba került. Eltaszított hitvesét a Nyulak szigeti apácakolostorba záratta. A királynéi javakat kun szeretőjének, Éduának adta adományba. 1286 telén sikeresen induló hadjáratot vezetett a Kőszegi-ek ellen. Csapatái bevették Kőszeg-ét, ám fő ellenségei kicsúsztak a kezéből, így azok a Borsákkal együtt készülhettek a visszavágásra. Rövidesen még Pozsony is a lázadók hatalmába került. A királyi sereg nem tudta megismételni kezdeti sikereit. A Zsitva folyó mentén 1287 márciusában megívott nyílt ütközet a Kőszegi-ek és a Borsák győzelmét hozta. A csatáról elmenekült Kun

László hasztalan szólította hadba a nemességet, szavára úgyszólván senki sem mozdult már.

A keresztény királyság ideáljaival látványosan szakító, kunná lett király az ország fő ellenségének szerepébe szorult. Az egyház a jó ügy árulójaként és a bajok előidézőjeként tekintett rá. 1287 elején Rómában már keresztes hadjáratot fontolgattak ellene. Immár IV. László megfélemezésére kovácsolta Lodomér érsek egységbe az egyházat, a bárókat és a nemességet az év végén Budán tartott országos gyűlésen. A királynét kiszabadították, javai élvezetébe visszahelyezték, míg Lászlót kiközösítette az érsek.

A teljesen elszigetelődött uralkodó újabb színjátékkal törhetett csak ki lehetetlen helyzetéből. Lodomér érsek szavai szerint: „Egész királyi kíséretével hozzám jött Esztergomba, hogy hitet tegyen előttem és az ország lakói előtt, hogy megtérése és beismerése kétségtelen. Nagy megalázkodások jegeit mutatta, és család szemeiből, mit csak nehezen tud észrevenni a keresztényi egyenesség, csodás mesterséggel bősz gesz könnyeket ontott, és a feloldozás jótéteményét alázattal esdette. Nekem pedig – ámbár az elmúlt esküszegéseit tapasztalván, kevésbé hittem neki – [...] feloldozása előtt, szerzetes és bármely állapotú főpapok, hogy úgy mondjam, végtelen sokaságának jelenvoltában, meg kellett esküdni az általam szerzett cikkelyekre.” László fűt-fát megígért: hitetlen, „szaracén, nyögér, zsidó, kun” kíséretének elbocsátását, a pogány szokások elvetését, visszatérését „a katolikus viselkedés becsületes formájára” – „különösen ételben, ruházatban, szakáll- és hajviseletben” –, rossz tanácsadóinak kikiáltott „gyalázatos katolikus” hívei elbocsátását, az ország és az egyház szabadságának helyreállítását (mintha az tényleg rajta múlt volna!) s még azt is, hogy „Isten rendeléséből törvényes ágyának társát”, a királynét férjje szeretettel illeti. Az érsek feloldozta az uralkodót kiközösítettségéből.

IV. László – mint már annyiszor – most is heteken belül megszegte esküjét. Kezeseket szedett a báróktól és a nemesektől, akiket királyi várasok őrizetére bízott, majd újra elvette felesége jövedelmeit és birtokait, s visszaadta azokat Éduának. Emberei megrohanták a Nyulak szigeti kolostort, kiragadták onnan László apácaéltre szánt nővérét, Erzsébetet, akit a király hitvesül adott rokonának, Rožemberk Závís cseh főúr-

nak. Másik nővérenek, Katalinnak a kislányát, noha az maradni akart, maga a király ragadta el. Mint Lodomér érsek idézett levele elmondja, csak a krisztusi irgalomnak volt köszönhető, hogy a szerzetes nővérek „az erőszakos megrontás gyalázatát el tudták kerülni, ámbár a király ama gonosztevő és arcátlan sokaságnak, mely a kolostort megostromolta, megengedte, hogy mindazt, ami kedvére van – milyen borzasztó ez – szabadon megcselekedheti”. A gyalázatosságot a királyon számon kérő érsek követét és „az egész magyarországi és az azon kívüli klérust” indulatában László „borzasztó fenyegetésekkel átkozta”. „Az esztergomi érsektől, mondá, és az alája rendelt püspököktől elkezdvén, ezt az egész fajzatot tatár kardokkal fogom kiirtani, mind egész Rómáig. És hozzátette még, ha éppen tizenöt vagy annál több nővérem lenne akárhány kolostorban, mind kiragadnám őket onnét, törvényes vagy nem törvényes házasságra adnám, hogy így akaratom végrehajtására olyan rokonságot szerezzek, mely minden erejével mellettem áll. [...] A magam számára ugyanis én vagyok a törvény, és hogy valamiféle papok törvényei korlátozzanak, el nem tűröm.” Mindebből világosan kitűnik, hogy most már ő is az egyházban látta legfőbb ellenségét.

Az 1280-as évek végén az egy évtizeddel korábbi összefogás főerői egymás pozícióinak aláásásában merültek el, miközben a leghatalmasabb előkelő családok soha nem látott buzgalommal gyümölcsöztették a maguk javára a zavaros helyzetet. Legfeljebb egymás közötti versengésük szabott korlátot mohóságuknak. A királyi hatalom minden erejét elveszítette, tekintélyéről már nem is beszélve. A kormányzatról – vagy inkább látszata fenntartásáról – a főpapság és az egyház együtt gondoskodott, bár a tényleges hatalmat a Kőszegiek, az Abák és a Borsák tartották a kezükben. A király, akit Lodomér érsek újra kiközösített, csaknem teljesen elveszítette mozgásterét. 1288 végén háborúság támadt a nyugati határszélen a Kőszegiek és Habsburg Albert osztrák herceg között. Miután Albert 1289 tavaszán Moson, Sopron és Vas megyét legálább harminc várakkal együtt elfoglalta, országos gyűlést hívtak össze a Fejér megyei Fövenyre. A küllellenség fenyegetése még egyszer megeremtetette a király és országa összebékülésére az alkalmat. László azonban tartózkodott attól, hogy fegyverrel segítse a Kőszegiek „országát”, szívében a támadó osztrák fél oldalán állt. Magatartása megint felzúdí-

tott mindenkit ellene, s már maga Lodomér érsek sem idegenkedett a gondolatától, hogy a velencei András herceget tegyék meg helyette uralkodónak. A királyság a teljes felbomlás szélére sodródott. 1289 őszén már külön nádora volt a Dunántúlnak – magától értetődően az egyik Kőszegi – és a keleti részeknek.

A király az alföldi térségbe húzódott vissza megfogyatkozott, jobbára nyögéjreiből álló táborával. 1290 tavaszán a mohamedán vallást elhagyó, kikeresztelkedett Mizsét emelte nádorává (Lajosmizse neve őrzi emlékét). A közkegyelem ígérését hirdető, hadfelkelésre mozgósító királyi parancslevelek semmilyen visszhangot nem keltettek címzettjei, a Tisza-vidék nemessége körében. A talán jobb sorsra érdemes, még mindig csak 28. esztendejét taposó IV. László szájalmas vesszőfutásának 1290. július 10-én a Bihar megyei Körösszeg vára alatt merénylő kezek vetettek véget. A sors fintora, hogy gyilkosai a szívének oly kedves kunok közül kerültek ki; bizonyos Árboc, Törtel és Kemence végzett a sátrában alvó királlyal. Meglehet, hogy a körösszegi vár ura, Borsa Kopsz bérelte fel a merénylőket, de az sem kizárt, hogy a kunok maguk is megelégték parancsolójuk véstes jövővel fenyegető, kilátástalan uralmát. A királyt Csanádon temették el. Miután Kun László nem hagyott maga után utódot, sokan úgy vélekedtek, hogy sírba szálltával fiágon kihalt az Árpád-ház.

III. ANDRÁS, A JÖVEVÉNY KIRÁLY

Kiütkereső reformkísérletek „László úrnak, Magyarország kitűnő királyának, unokatestvérünknek, utódok vigasza nélkül az emberi sors szerint történt elhalálózása miatt, eleve elrendelt isteni kegyelem folytán mi lettünk utódja trónjának és koronájának egész Magyarország kormányzásában, a származás joga és rendje szerint. Magyarország minden érseke, hercege, főembere, előkelője, bárója, minden nemese és egyházi méltósága szerte egész Magyarország minden táján, bármily nemzetiségű és nyelvű legyen, őszintén elismert minket urának, szereti természetes urát, és Isten kegyelmével a mi kegyünkben reméli, hogy Magyarországon, amelyet régóta pusztít a viszály és a borzalmas széthúzás, a mi trónra lépésünk és megkoronáztatásunk békére és megegyezésre fog birni mindenkit, félretéve az állati ellenségeskedést, megszüntetve a széthúzást és az indulatokat, megadva mindenkinek, ahogy az illik, a szabadságot.” Így összegezte a frissiben trónra került III. András király az uralmával kapcsolatos várakozásokat abban a levelében, amelyet 1290. szeptember elején III. Alfonzhoz, Aragónia uralkodójához intézett. Bármekkora felfordulás és széthúzás kerítette is hatalmába az 1280-as évek végére a Magyar Királyságot, a kunná lett előző királlyal egységesen torkig lévő mérvadó tényezők feltűnő egyetértésben tették túl magukat azokon a fenntartásokon, amelyek Velencéből hozott új uruk kétes származása kapcsán kézenfekvően felvetődtek. Nem nélkülözhatték a koronás uralkodót, Árpád vérekből azonban egyetlen férfiúra, II. András állítólagos unokájára szűkült a választék.

Külső trónigénylőkből nem volt hiány. A nápolyi Anjou-ház Mária királynénak – IV. László nővérének – legközelebbi nőági rokonságára hivatkozva formált jogot a trónbetöltésre. A szomszéd Habsburgok és a pápa ugyanakkor hűbéri jogokra hivatkozott. Rudolf német-római királynak hirtelenében az jutott eszébe, hogy a tatárokkal szemben II. Frigyes császár segítségéért esdeklő IV. Béla annak idején kész volt a hűbéri felajánkozásra, azt viszont már hajlott elfelejteni, hogy a kért támogatás sem követte, így az újonnan formált igénynek valójában semmi jogi alapja nincs. Mindenesetre a megürült hűbérnek tekintett országot tüstént odaadta fiának, Albert osztrák hercegnek. A pápaság – nem először a 13. század során – a koronaküldésre és Szent Istvánra hivatkozott, s nem kétséges, hogy az Anjouk törekvését karolta fel. László király halála után röviddel Lengyelországból is előkerült egy bizonytalan kilétű trónkövetelő, aki az elhunyt király régens-régen meghalt öccsének, Andrásnak adta ki magát, ám senki nem adott hitelt neki, s rövid úton eltávolították az országból.

A Velencébe szakadt királyi sarj gyors elfogadásában bárói részről sokat nyomott a latba, hogy a jövevény semmi háttországgal nem rendelkezett, s erőtlensége biztos garanciának tűnt addig megszerzett hatalmi súlyuk épségben maradásához. András már bejövetelekor megtapasztalhatta a viszontagságos állapotokat. Pártfogóinak, a Kőszegieknek egyik ellensége mindjárt foglyul ejtette, és kiadta a Henrik-fiakkal éppen háborúzó osztrák hercegnek. Bécsi fogságából azonban Lodomér érsek embereinek kalandos úton sikerült megszöktetniük, így már 1290. július 23-án sor kerülhetett a székesfehérvári koronázásra. A szertartáshoz koronázási hitlevél elfogadása kapcsolódott, s ez merőben újszerű fejlemény volt. (Rendszeres gyakorlattá csak a másfél száz évvel későbbi királyválasztások kapcsán vált.) A rendi szellem jegyében fogant, korát megelőző változtatás egyfajta kölcsönös szerződést jelentett a király és az őt trónra emelő erők között. III. András esküt tett a tőle elvárt – hitlevélbe foglalt – uralkodói kötelességek teljesítésére, megjelent alattvalói pedig hű engedelmséget fogadtak neki.

Az immár több mint egy évtizede politikai kezdeményező szerepet vállalt egyház jó partnerre talált az új királyban, aki itáliai múltjával messze nagyobb fogékonyságot mutatott a rendies kormányzati pró-

bálkozás iránt, mint pogánysággal kacérkodó elődje. Ennek rögtön tanújelét is adta a hetek múlva Óbudán tartott országos gyűlés határozatainak elfogadásával. A gyűlés végzéseit formába öntő királyi dekrétum nagyrészt az 1277 óta hajtogatott egyházi és nemesi kívánságokat kötötte csokorba, annyi változással, hogy a helyzet időközben sokkal rosszabb lett, s a bárókkal szembeni panaszok orvoslása egyre mélyrehatóbb beavatkozást kívánt. Mivel az állapotok romlásának ütemében folyamatosan fogyatkozott az üdvös javaslatok végrehajtásához szükséges erő, így a határozatok inkább egy légvár építőelemeinek látszanak, semmint a gyakorlatba is ültethető cselekvési tervek.

A bajok fölött tanácskoztak a IV. Béla és V. István kori „rendezett” viszonyok helyreállítását tűzték elérendő célként maguk elé. Ennek jegyében védelmezték az egyházi és a nemesi birtokjogokat, s írták elő a jogtalan birtokfoglalások s IV. László indokolatlan adományainak érvénytelenítését. Az erőszakkal kicsikart birtokeladások érvényét megsemmisítették. Előírták a hatalmaskodók megbüntetését és jóvátételre szorítását. Kimondták az újólag emelt várak, tornyok s mindenféle kárhozatos erődítmény lerombolását, valamint a IV. László idején létesített vámhelyek felszámolását. A rossz gyakorlat megszüntetése érdekében fogalmazódott meg a megyeadományozások tilalma, továbbá a külföldi, a nemtelen és a hitetlen személyek országos méltóságviselésének elvetése, nemkülönben a bárói feladatkörök bérbé adásának és a bírói méltóságok nemtelenekkel történő helyettesítésének elutasítása. Számos előremutató szabályozó cikkely született az igazságszolgáltatás és a kormányzat rendbetételével kapcsolatban, amely területeken szembetűnően megnövekedett a nemesség szerepe. Szolgabíráik nélkül nem ítélezhetett immár az ispán, s a nádor sem mellőzhette őket vidéki bírásokor.

A nemesség részvételi jogot szerzett a kormányzat ellenőrzésében is. A király ígéretet tett arra, hogy az országos méltóságokat a nemesség javaslatára fogja betölteni, s az évenkénti Székesfehérvárott tartandó gyűlésen elszámoltatják majd a fő tisztségviselőket működésükkal kapcsolatban. Még az adományok felülvizsgálatát végző bizottságok tagjait is a nemesség állíthatta a főpapok mellé, s azokban a bárók nem kaptak helyet. A zilált belviszonyokhoz igazodva úgy fogalmazták át a nemesi hadviselés kötelezettségét, hogy nemcsak védelmi háborúkban

tették kötelezővé a hadra kelést, hanem abban az esetben is, ha „az országnak valamely része vagy tartománya a király vagy az ország iránti engedelmségből vagy függésből magát kivonná, vagy valamely módon elszakadni akarna”.

Hiába alakult azonban ki példás egyetértés a legfontosabb teendőket illetően a király, az egyháziak és a nemesség között, a cikkelyek gyakorlatilag foganat nélkül maradtak. Nem volt, aki következetesen végrehajtotta volna azokat. Ekkor már a nemesség tekintélyes része bárói magán-szolgálatban állt, s az egyéni érvényesülés megragadható eredményei sokkal erősebben uraik támogatására ösztönözték őket, mintsem hogy egy fiktív országos érdekközösség tagjaiként a közjóból rájuk sugárzó előnyök hitétől fütve elgondolkodtak volna azon, hogy parancsolóikat rá kellene szorítani a királyi törvények betartására. A külföld elutasító álláspontja III. András uralmának törvényességével kapcsolatban eleve leszűkítette az uralkodó mozgásterét, s kiszolgáltatottá tette őt a báróknak, akik legkisebb korlátozásuk vagy sérelmük esetén hálás külső patrónust találhattak maguknak. Ennek példáját ismét a Kőszegiek szolgáltatták.

III. András uralma kezdetén meghagyta a hatalomban az őt királlyá segítő bárói csoportot: az Abákat, a Kőszegieket és a Borsákat. Aba Amadé nádort még Ung megye Kun Lászlótól származó adományában is megerősítette. E belső egységre Andrásnak nagy szüksége volt a Habsburg Albert elleni háborúban. 1291 nyarán hadi sikereket ért el offenzívájában, s Bécs környékét dúlták seregei. Az osztrák herceg Hainburgban békére kényszerült. Visszaadta az elfoglalt határszéli területeket és várakat, III. András viszont vállalta, hogy leromboltatja az Ausztria számára fenyegetést jelentő erősségeket. Mivel ez mélyen sértette a Kőszegiek érdekeit – hiszen jobbára az ő váraikról volt szó –, azonnal pártot ütöttek a király ellen, s az Anjou-igények szekértolóiá szegődtek. A nápolyi udvar III. András trónra kerülése ellenére sem tett le arról, hogy pápai pártfogással megszerezze Magyarországot. A délnyugati térség hatalmasságait a Frangepán, a Babonić és a Šubić családot – bőkezű adományok sorával magához edesgette, így különösen kapóra jött a hívekkel szomszédos területeket uraló Kőszegiek felajánlkozása. A nápolyi királyné, Magyarországi Mária 1292 elején fiára, Martell Károlyra ruházta „örökségét”, új híveit pedig a trónbitorló elleni háborúra szólította fel.

1292-ben tehát ismét kiújultak az ország nyugati felében a beháborúk. A Kőszegiek bevették Pozsonyt, de nem tudták hosszan megtartani. Tartományuknak a Dunától északra eső szomszédságában ugyanis hatalmas régi-új ellenfelük támadt a Csákok családjának energikus tagjában, Csák Péter fiában, (III.) Mátéban. A család némileg későn kiépített hatalmi fészket az 1280-as években ő formálta Nyitra megyében erőssé, így a Kőszegiek behatolása a térségbe veszélyeztette érdekeit. A királyhűség mezében fellépve gyorsan visszavette Pozsonyt, nem sokkal utóbb pedig már ő állhatott e megye élén. A király eközben a Dráván túli részekben próbálta felszámolni a lázadást, de kellő haderő hiányában ismét csak az alkudozás hozott eredményt. Békességre lépve újra kegyébe fogadta a pártütő Kőszegieket. Azok viszont álnokul rajtaütöttek elvonuló csapatán, és foglyul ejtették az uralkodót. András hosszú hetek múlva szabadult csak ki őrizetükből, miután túsok szavatolták a Henrik-fiak büntetlenségét.

A történetekben ismét megmutatkozott a rendi szellemű reformpolitika gyengesége. Sem a nemesség, sem az egyház nem tudott akkora erőt a király rendelkezésére bocsátani, amellyel a háta mögött megrendszabályozhatott volna akár csak egyetlenegy hatalmasságot is. A kényszer szülte megbékélések viszont mindig tovább rontották a helyzetet. III. András nemigen tehetett mást, mint hogy a korona oszlopainak tetsző nagyurakra bízta a kormányzatot, akárcsak Kun László annak idején. Ám azok így törvényesítvén visszaéléseiket, egyre gátlástalanabban raboltak, hatalmaskodtak, erőszakoskodtak, s vontak magánhatalmi felügyelet alá egyre nagyobb térségeket és nemesi tömegeket. A legmohóbb és legsikeresebb „gyűjtő” és hatalomépítő 1292 és 1297 között kétségkívül Csák Máté volt, 1296–97 között az ország nádora. Mint királyhű arisztokrata ebben az időszakban kerítette szilárdan hatalmába az északnyugati országrész Pozsony, Nyitra és Trencsén megyét felölelő területét, váraival és nemessége túlnyomó részével együtt.

A Kőszegiek 1292. évi pártütése után évről évre lázadás robbant ki valahol az országban. A királyságával első perctől szemben álló Dráván túli nagyurak megtörését III. András rábízta anyjára, Morosini Tomasinára. Ő 1293-ban érkezett fia után, s az egykori dinasztikus országfelosztásokra emlékeztető módon hercegnőként átvette Szlavónia és a tenger-

melléki részek kormányzatát. Az uralomra termett és tehetségesen irányító Tomasina gyorsan elfogadtatta magát kormányzati területe fő hatalmasságaival, akiket átmenetileg sikerült eltántorítania az Anjouk támogatásától. Ennek persze ismét csak adományokkal kellett megfizetni az árát. Nemcsak a diplomáciában, de a katonai irányításban is eredményesnek bizonyult. 1294-ben bevette a pártútó Mizse – IV. László utolsó nádora – dunaszekcsői várát, a következő évben pedig a Baboníciók lázadását fékezte meg, bevéve orbászközi várakat. Sikerei azonban maguk után vonták az Anjouk iránti vonzalom feléledését, s ez csak annak köszönhetően hagyott átmenetileg alább, hogy 1295 nyarán Nápolyban elhunyt a magyar trónt magának igénylő Martell Károly.

Az ország belső területein előbb a Borsák (1294), majd Mizse (1295), utána a Kőszegiek (1296), azt követően pedig Csák Máté (1297) megfélézése okozott gondot az uralkodónak. Noha a király egy-egy vár bevételével (Adorján, Szekcső, Kőszeg, Pozsony) fel tudott mutatni némi katonai eredményt, ám ezek legfeljebb csak az újabb és újabb „meghódolások” bekövetkeztének teremtettek alapot. Egy-egy hatalmi góc teljes felszámolása már fel sem merült, annyira nyilvánvaló volt az ehhez szükséges erő hiánya, illetve a kiterjedt vidékek „kiskirályainak” hatalmi túlsúlya.

III. András uralma csupán külpolitikailag stabilizálódott az évtized közepére. Martell Károly halálát követően néhány évre alábbhagyott a nápolyi udvar igyekezete a magyar trón megszerzésére, a Habsburgokkal pedig egyenesen szövetségi kapcsolat szövődött. András első – lengyel földről származó – hitvese, Fennena 1295-ben meghalt, s a király a következő évben az osztrák herceg lányát, Ágnest vette feleségül. Habsburg Albert lánytestvére, Klemencia Martell Károly özvegye volt, ám mert rövidesen – még 1295-ben – követte férjét a sírba, ezáltal meglazultak az Ausztriát Nápolyhoz fűző szálak. Albert 1296-ban már hadal segítette Andrást a Kőszegiekkel szemben. Ennek viszonzását élvezte 1298-ban Nassaui Adolf letett német király ellenében, amikor a Rajna menti göllheimi ütközetben magyar katonai erők támogatása is hozzásegítette a győzelméhez.

A vizsgáztalan belviszonyok – kivált a nyíltan törvényen kívül helyezkedő Csák Máté hivalkodó dacolása – 1298-ban arra indították a

társadalom belső békére vágyó erőt, hogy újra megfogalmazzák a király, illetve az egyház és a nemesség összefogásán alapuló rendteremtés kívánatos módozatát. Ennek az a júniusban Pesten tartott országos gyűlés teremtett keretet, amelyen a főpapok és a nemesség mellett a szászok és a kunok is részt vettek. Kizárták viszont a tanácskozásból a bárókat, s nem volt jelen a király sem. A rendi szellem erősödéséről árulkodó új fejleményként a határozatokat egyedül az országos gyűlés alkotta meg, s azok a közakarát előterjesztéseként emelkedtek törvénnyé a király és a bárók jóváhagyása által.

A törvény 43 cikkelyének kiindulása, szelleme és törekvése megegyezik az 1290. évi intézkedésekével, melyek beváltatlanságát a törvényalkotók részint egyesek „rosszindulatú gonoszságával”, részint „a király úr lanyhaságával” magyarázták. Sok határozat beszédesen árulkodik az állapotok további romlásáról. Immár azt is le kellett szögezni, hogy a királyban az ország törvényes urát kell tisztelni. Több cikkelyben ama ténnyel szembesülhetünk, hogy a nemesség tekintélyes része bárói magánhatalom alá szorult, s az ilyenektől nem lehet pártatlan közreműködést várni a közjó szolgálatában. A király számára ezentúl a külső katonai segítség igénybevétele is megengedetté vált a lázadók megfékezésében.

A kormányzat ellenőrzésének rendi igénye a korábbinál is erősebben kapott hangot. Szilárdan formát öltött a nemesség királyi tanácsi képviselete; háromhavonta cserélendő két-két püspöknek és nemesnek kell tanácsosokként állandóan a király mellett állniuk, akiknek a véleménye valamennyi fontosabb ügyben, így az adományokban és a kinevezésekben is döntő súllyal esett latba. Az 1290-es évvel egybehangzóan megfogalmazott orvosló intézkedések engedetlen elutasítóinak birtokelkobzással, nemesi állapotuk elvesztésével, utódaik öröklésének megsemmisítésével, végül egyházi büntetéssel kellett szembenézniük. A határozatok végrehajtásáért a király viselte a felelősséget. Az ő esetleges további „lanyhaságának” pápai kiközösítés kilátásba helyezésével igyekeztek elejét venni a törvényhozók.

E körülmekintően, elvszerű következetességgel formába öntött elgondolásoknak most is az volt a fő gyengeségük, mint a rendi szemléletű reformkezdeményezéseknek kezdetük, 1277 óta mindig: hiányoztak a végrehajtáshoz szükséges eszközök. Hiába egészültek ki hamarosan to-

vábbi előremutató királyi tanácsi rendelkezésekkel a cikkelyek, a kiérlelt jogászai teljesítmény és a királyi jó szándék megléte együtt sem pótolhatta az elveszett – vagy inkább az időközben ellentétes oldalra átkerült – hatalmi erőt. III. András ezek után is bárói felé volt kénytelen fordulni, hogy tőlük kölcsönözzön súlyt a rendteremtő politikának.

A szövetségeskeresésben segítségére szolgált némileg, hogy a két igazán veszedelmes hatalmasságtól, a Kőszegiektől és Csák Mátétól a második vonalat képviselő nagyurak is tartottak. Ezért 1298-ban többjük fogékonyak mutatkoztak a királlyal kötendő szövetségre. Megint csak újszerű a rendies törekvésekkel bizonyos mértékig szemben álló próbálkozás vette kezdetét. III. András öt olyan nagy hatalmú alattvalójával – Aba Amadéval, Ákos István országbíróval, (Balassa) Demeter pozsonyi és zólyomi ispánnal, Rátót Domokos tárnokmesterrel, illetve Pál komáromi, győri és mosoni ispánnal – lépett kölcsönös szerződésre, akik elsősorban Csák Máté elszigetelésében voltak érdekelték. Az ismét két személy által betöltött nádori méltóság közbizalmat élvező viselői (Rátót Loránd és Pécz Apor) ugyancsak készséget mutattak arra, hogy az 1298. évi elvárások szellemében működjenek.

E nagyhűbéresekre alapozott politika 1299-től érzékelhető eredményeket hozott. A király körül formálódó bárói szövetség – a tagjai és azok rokonsága által betöltött megyéispánságok révén – valódi végrehajtó erőt képviselt a királyságban, amelyhez a magánszolgálatukba vont és a függetlenségét még őrző megyei nemesség egyaránt igazodni tudott. 1298-ban András kormányzatát erősítendő Velencéből újabb családtag érkezett Magyarországra, mégpedig a király nagybátyja, Morosini Albertino. A jövevényt figyelemre méltó mozzanatként a magyar, székely, szász és kun nemesek egyeteme (*universitas nobilium*) fogadta nyilatkozatában tagjai sorába, holott a nemesítés ez idáig királyi felségjognak számított. Albertino átvette nővérétől, Tomasina hercegnőtől „egész Szlavónia” hercegi irányítását, s 1299-ben már közreműködött a Baboníciók visszatérítésében András hűségére.

Az új politikai irányvonalnak váratlan ellenlábasa támadt a Lodomer érsek halála (1298) után választott esztergomi érsek, Bicskei Gergely személyében. Az új főpap konok elkötelezettséggel szolgálta VIII. Bonifác politikáját, aki a pápai hatalom régi fényének visszaállításán mun-

kálkodott. Róma elképzeléseiben Magyarország továbbra is az Anjouk királyságaként szerepelt. Az érsek kivonta magát a rendi reformok megvalósításából, 1299 nyarán még az esedékes országos gyűlést is csaknem megghiúsította. Az Anjou-trónigény támogatására Kőszegi Ivánnal szövetkezett. Ám az új alapokra állított kormányzat sikerei nyomán a Kőszegiek is jobbnak látták a meghódolást. Miklós és Henrik még 1299-ben, Iván pedig 1300-ban tért vissza a király hűségére. Sőt miután 1299-ben a királyi hadak eredményesen támadták Csák Máté tartományát, a következő évben Budán ő is kinyilvánította hűségét a királynak. Látszólag visszatért III. András országlásának kezdeti belső egysége. Így az uralkodó abban sem látott komoly veszélyt hatalmára nézve, hogy 1300 augusztusában Csák Ugrin délvidéki nagyúr, valamint Šubić Pál és Bicskei Gergely érsek hódoló fogadtatása mellett a spalatói kikötőben partra szállt az Anjou-trónigény új letéteményese, II. Károly unokája – Martell Károly és Habsburg Klemencia fia –, a 12 éves Caroberto, aki utóbb Károly Róbertként írta be nevét a magyar történelembe.

Az új évszázad beköszöntét óvatos remények közepette megelő királyságra azonban 1301. január 14-én minden előzőnél súlyosabb bizonytalanság szakadt. E napon ugyanis Budán váratlanul meghalt III. András király. Egyesek mérgezésre gyanakodtak, mások szerint hetekkel előtte elhunyt anyja elvesztésének hánata siettetette halálát. Testét a budavári minoriták kolostorában helyezték sírba. Első házasságából született egyetlen leánya, Erzsébet Bécsben nevelkedett. Utóbb a svájci Töss domonkos kolostorába vonult, s ott élte le apácaként 1338-ban beveződött életét. Minthogy III. András volt – hűen szolgáló országbírójának. Ákos nembeli Istvánnak szép szavait idézve – „az utolsó aranyágacska, amely atyai ágon Szent István első magyar király nemzetségéből, törzsekéből és véréből kisarjadt”, a trónutódlás tisztázatlansága keltette zűrzavar nemcsak a megelőző két-három év viszonylagos nyugalomát foszlatta egy pillanat alatt semmivé, hanem rövid időn belül a felbomlás szélére taszította az országot is. A királyság jövőjének alakítását a 13. század végének legfőbb hatalmasságai vették kezükbe. Elképzeléseik olyan ország távlatát hordozták, amely nem több, mint az általuk uralt érdekövezetektől formálандó tartományok lazán és névlegesen egybetartozó halmaza.

Tartományok születése A 13. század történetének leghatározottabban kitapintható vonulata a világi arisztokrácia töretlen súlynövekedése, amelynek eredményeképpen legügyesebb és legszerencsésebb képviselői a század utolsó szakaszában eljutottak magánhatalmuk teljes önállósításának küszöbére, némelyek pedig már 1301 előtt át is léptek azon. A folyamatot előrevivő fő elemek jól nyomon követhetők, ám az egész jelenség alapvető lendítőereje a királyság berendezkedését növekedési pályára állító gazdasági és társadalmi átalakulás halmozódó energiáiból származott, amelyeket koronás urakkal és az egyházzal szemben a világi elit képviselői tudtak a legnagyobb gyorsasággal, rugalmassággal, fogékonysággal és kezdeményzőkészséggel a maguk érdekeinek szolgálatába állítani.

A térnyerés a 12–13. század fordulójának birtokszerzéseivel indult, s ez kétségkívül sok mindennek az eredője volt. Már a földvagon pusztá menynységű növekedése maga után vonta az uralt nép sokasodását, az elsajátított javak gyarapodását, a hatalmi súly erősödését és a joghatóság kiszélesedését. Ám a földbirtok volt az elinduló agrárátalakulás hordozóterepe is, megannyi újszerű kihívást szegezve szembe a birtokosokkal, mindenekelőtt a gazdálkodás technikai és üzemszervezeti megújítását, a földesúri járadékrendszer átalakítását, valamint a függési-jogi keretek módosítását. Ezen összefüggő vetületek egészére – s nem pusztán egynémelyikére – jó és gyors válaszokat elsősorban a világi nagybirtok adott. A hatékony gazdálkodás képessége vagyonfelhalmozást eredményezett, és mindvégig táplálta a mohó birtokszerző igyekezetet. A bontakozó árutermelés ugyanakkor új bevételi források sorát tette elérhetővé a földbirtokosoknak.

A nagybirtok növekedése kikezdte a társadalom hagyományos szerkezetét, főleg a verejtékkel s vérrel szolgálókat illetően. A parasztnép esetében a földbirtokosok jogi és gazdasági érdekei szembekerültek egymással. Végül a korszerű gazdálkodás térhódítása és a szorító munkaerőhiány maga után vonta a régi jogi kötelmek gúzsának kioldását. A század utolsó harmadában e téren ugyancsak a világi nagybirtok jutott a legmesszebbre. Nem tulajdonosi hatalom alatt élő szolgálhadra, hanem önálló telken gazdálkodó, vásároló, pénzjáradék-fizető jobbágyokra volt szüksége. Hogy ilyeneket törvényes úton minél nagyobb szám-

ban szerezhessen, az 1298. évi országos gyűlés után született királyi tanácsi határozatok egyikében a jobbágyi szabad költözés jogát is írásba foglaltatta.

Bonyolult áttételeken keresztül, de nagyrészt a nagybirtok létrejöttével összefüggésben indultak meg a különböző eredetű és státusú közép- és kisbirtokosrétegek a nemesi egységesülés felé. A hatalmasságoknak szolgálattelvőként volt szükségük rájuk, de a függés természetének bizonytalanságai jogi rendezést követeltek. Miután ezt nagyrészt beteljesítették az Aranybullák, illetve a bizonyos elemeket nemessé nyilvánító királyi státuskiváltságok, elhárult annak az akadálya, hogy a nemesek főúri magánszolgálatában keressék boldogulásukat. Ennek szolgált keretét a familiaritás, amely kifejezés a 'család', 'háznép' jelentésű latin *familia* szóhól veszi eredetét.

Míg a tartományuraság anyagi erőforrásai a nagy uradalmakból és az azokhoz kapcsolódó jogosítványokból eredtek, társadalmi súlya a tartományúrnak engedelmeskedő, őt urának valló nemesi tömegben, a magánfamiliában rejtett. Minthogy a földesúr seregében hadakozók, a birtokai igazgatásában közreműködők és az urukat különböző tisztségeiben helyettesítők birtokos nemesekként alkották a bárók magánkíséretét, a familiaritás felszíne bizonyos fokig a nyugati hűbériség vonásait idézi. A lényegét illetően azonban igen messze állt attól. Kivételszámban is ritka volt ugyanis a hűbéradomány, amely nyugaton az egész kapcsolat kovászául, tartósságának, örökölhetőségének és lépcsőzetességének alapjául szolgált. Pénzt, fegyvert, eltartást, átengedett jövedelmeket kapott a familiáris, de nem birtokot. Földtulajdonlása megelőzte szolgálatba lépését, nem hűbéri, hanem nemesi jogon birtokolta földjét. Birtokjogi tekintetben azonos volt urával. Magánbirtoklásával kapcsolatos pereiben nem volt feljebbvalójának illetékessége. A hűbéradomány hiánya miatt mindig megmaradt a szolgálati viszony felbontásának a lehetősége. Lényeges különbség mutatkozott abban is, hogy a familiaritás erősen nélkülözte a kölcsönösséget. Sokkal inkább a hűbéresi alárendeltség határozta meg a kapcsolatot. Márcsak amiatt is az utóbbi jelleg dominált, mert épp a tartományuraságok kiépítésének idejében a megélhetési kényszer helyett többnyire a nagyúrtól való félelem, illetve nyílt erőszak kényszerítette behódolásra és szolgálatvállalásra a neme-

seket, különösen azokat, akik tehetősek voltak. Ennek fényében nem csoda, hogy a nyugati hűbérszeme magasztos erkölcsisége még a felszínen sem érintette meg a familiaritást.

A 13. század végső harmadában általánossá váló kapcsolatrendszer szervesen, erőszakteteleket is magában hordozó kifejlődése közrejátszott abban, hogy a tartományúri rendszer felszámolásakor a familiárisok nagy tömegei gyorsan kihátráltak uraik mögül, és ellenükben a királyi hatalom támogatóivá szegődtek. A 13. század végén mindenestre a familiaritás biztosított fegyveres magánhatalmi erőt a báróknak birtokfoglalásaikhoz, hatalmaskodásaikhoz, belháborúikhoz, lázadásaikhoz, illetve érdekövezeteik fölötti uralmuk belső és külső elismertetéséhez, zavartalan gyakorlásához.

A tartományuróságok létrejöttének katonai-hatalmi feltételei sorában kiemelkedő fontosságuk volt a magánvárak felépítésének és birtoklásának. Az 1260-as évektől az uradalomteremtés érdekei mögé szorultak a várépítés országvédelmi megfontolásai. Egy-egy vár helyének kiválasztását magánhatalmi szempontok vezették, szoros összefüggésben a birtoktömbösítés folyamatával. A század utolsó harmadában a nagybirtokosok ereje és súlya mindenekelőtt váraikban fejeződött ki. A várcsoportok egyidejű kézben tartása nemcsak a magánbirtokok, hanem a tág környezet életfolyamatainak ellenőrzés alá vonását is biztosította. Ez magyarázza, hogy a kárvallottak az 1290-es években egyre hangosabban követelték az engedély nélkül emelt magánvárak, rablóvárak lerombolását. A század végére a magánkézben lévő erősségek száma legalább ötszörösen felülmúlta a királyi várakét. Nem egy példa mutatja a század utolsó évtizedeiben, hogy a várak védelmébe zárkozva tökéletes eredményességgel lehetett dacolni a királyi hadakkal szemben is.

Ugyancsak fontos mozzanat volt a nagybirtokosi joghatóság bővülése. Ez egyrészt a saját birtokok és a rajtuk élők fölötti belső rendelkezési jogok kiteljesedését, másrészt az idegenekkel szemben érvényesíthető jogosítványok megszerzését jelentette. Az adományok révén mindazok a jogok, amelyek korábban az uralkodót illették meg – akár az adóztatás, akár az igazságszolgáltatás terén –, átkerültek a javadalmazott hatóságába. Földje mentességet (*immunitas, exemptio*) nyert a felső joghatóság alól. A vámszedés jogának megszerzése már a birtokon kívüliek

megsarcolására is módot adott. A királyi vámok tömeges eladományozása a 13. század második felétől jellemző, miként a vámhelyek önkényes létesítése is. Saját földjén egy-egy nagyúr a törvényesen átengedett királyi jogok birtokában szinte önálló uralkodói hatalmat gyakorolt. E belső jogi függetlenedésben érdekes módon az egyházak is lépést tartottak a világiakkal. Sőt intézményi szervezetük nagy múltra visszatekintő kiépítettségének és szabályozottabb működtetésének köszönhetően meg is előzték szuverenitásuk kiteljesítésében a világi nagybirtokokat. Az esztergomi egyház az 1260-as évek elején IV. Bélától rendkívül széles körű kiváltságjogokat kapott. Saját nádora volt, kívülről megzavarhatatlan jogrendje, önálló fegyveres ereje. A tartományteremtés olyan feltételei viszont, mint a tömbösített birtokállomány, a vár-uradalmak rendszere, illetve a katonai potenciál, vagy hiányoztak, vagy gyenge lábakon álltak az egyházak esetében. Emiatt a világi oligarchiával összehasonlítva nem voltak tartósan versenyképesek.

Egy-egy körvonalazódó tartomány részállammá fejlődéséhez azonban nem volt elég mindössze a magánbirtok fölötti joghatóságot kiteljesíteni, hanem annak kiterjesztésére volt szükség a mások birtokait is felölelő tágabb érdekszféra fölé. Ilyen irányban már a familiaritás hozott bizonyos elmozdulást, ám a döntő áttörést a közhatalmi tisztségek elnyerése és a bennük rejlő jogkörök kihasználása tette lehetővé. A király felhatalmazásából s nevében fellépve, törvényesen lehetett akár erőszakkal is keresztülvinni mindenféle magánérdeket. Kiváltképpen a közigazgatási és a bírói hatáskörök adtak jó alkalmat az önös célú visszaélésekre. Az esetleges ellenszegülés a közhatalommal szembeni lázadással volt egyenértékű, még akkor is, ha szemlátomást a hivatalviselő báró magántörekvése váltotta ki az ellenállást. Egy nádor, egy országbíró, egy vajda, egy bán, de akár egy megyésispán is hivatalból képviselte a közjót, s hogy az általa szolgált közüdv éppenséggel azzal esett egybe, amit magánérdeke kívánt, azt senki nem kérhette rajta számon. Ha a magánhatalmi érdekezése egybeesett a közjogi funkció területi hatáskörével, különösen zavartalanul lehetett a törvényesség örve alatt kiterjedt vidékeket magánhatalom alá szorítani. A század elején még a király esetében fedte egymást közjogi és magánjogi tekintetben a hatalomgyakorlás, ez fordult át száz év alatt a tartományt építő bárók

oldalára. 1301 után – ahogy sorra az önállósulás útjára léptek a tartományurak – nevük mellett egykor törvényesen viselt legmagasabb méltóságukat tüntették fel, hogy ezzel kölcsönözzenek legalitást a részállamuk fölötti uralomnak. Ez a magyarázata, hogy az Árpád-ház kihalásának évtizedében feltucatnyi nádor működött egy időben az országban.

E „nádorok” – s a többi tartományúr is – mind azoknak a családoknak a sarjaiból került ki, akik a 13. század második felében vezető kormányzati szerepet játszottak. Némelyikük őse még mint IV. Béla király országépítő „hű bárója” alapozta meg családjá hatalmát, míg mások elődei az ifjabb királyság idején vagy a Kun László korabeli zavaros években kerültek az első vonalba. Mindössze két, korán körvonalazódó tartomány kiépülése tört derékba az 1270-es évek végén, a Geregye családé Bihar megye térségében, illetve a Gutkeledeké Szlavónia területén. A többiek fokozatosan mind szert tettek az uralmi övezetük önálló tartomány kiépüléséhez szükséges „kellékekre”, azaz kiterjedt örösbirtokokra, familiárisi hadra, várakra s a magánhatalmi joghatóságnak álcát adó közjogi méltóságokra. A III. András korabeli vezető garnitúrából 1301-re már szilárd körvonalakkal állt a Kőszegieknek a Dunántúl nagy részét felölelő s a Dráva–Száva közének nyugati felére is kiterjedő tartománya, Csák Mátéé Északnyugat-Magyarországon, az Abák családjáé az északkeleti térségben, a Borsáké a Tiszántúlon, Kán Lászlóé Erdélyben, a Száván túl pedig a Babonícóké, Horvátországban és Boszniában a Šubićóké, valamint a Tengeremellék északi részén a Frangepánoké. Őket követte hamarosan Ákos István Borsod megyében, majd némi késéssel a Temes vidékén Vejthei Teodor és Zemplén megyében Peténye fia Péter. Valamennyiük közös vonása volt, hogy familiáristömeg fölött rendelkeztek, ők maguk azonban nem tagolódtak senki alá. Szuverén hatalmat gyakoroltak, legfeljebb taktikai megfontolásból ismerték el névlegesen királyuknak valamelyik trónkövetelőt.

A tartományuraságok megszületése, illetve a királyi hatalom széttagolódásig sorvadása egyugyanazon érme két oldala; a 13. század hatalmi-politikai átalakulásának átmeneti eredménye. Mintha csak százévnnyi mozgáspálya után egy inga kilengése közelítené meg 1300 körül az ellenoldali szélső pontot. Kiinduló helyzete ugyancsak szélsőség volt: az Árpádok fenntarthatatlanul túlsúlyos királyi hatalma. Ám az oligar-

chák tartományurasaiban testet öltő másik pólus sem volt kevésbé képtelen a huzamosabb létezésre. Ha az ingát vivő lendület mögött a század mély belső szerkezeti átalakulásának energiáit keressük, azok kibontakozása és a nagybirtokosság felemelkedésének folyamata között csak ideig-óráig állt fenn a kölcsönösen gyümölcsöző összhang. Addig, amíg a nagyurak kezdeményező szerepet vittek az agrárátalakulásban, amíg paraszti tömegeket szabadítottak ki a szolgaságból, amíg utat nyitottak a szabad munkacserőmozgás előtt, amíg a vásártartó települések számát növelték, amíg közvetve elősegítették a velük szemben védekező birtokostársadalom alsóbb rétegeinek nemessé válását. Mindennek előnye és haszna fölényt teremtett számukra a királyság ellenében a vagyongyarapodás, a katonai erő felsorakoztatása, illetve a hatalmi súly megnövekedése terén.

Ám a tartományurak részállamaikban rabló, önző és rövidlátó „uralkodóknak” bizonyultak. Zsarnokoskodtak és pusztítottak, de nemigen adtak és építettek. Egyaránt szenvedett tőlük az egyház, a nemes, a jobbágy és a polgár. A jogbizonytalanság és az „utakon leselkedő veszélyek” elviselhetetlenné válásával uralmuk pusztán csak a mindenkit fenyegető nyers erőszakon alapult, és semmilyen konszolidáció ígérését nem hordozta magában. Akiknek hagyományos súlyuk és szerepük volt a politikaformálásban, megfélemlítve túrték a sérelmeket, miközben egyre lesték a szabadulás óráját. A viszontagságos időkkel élő ország évtizedek óta békére vágyott, hogy a templomok csendjét ne verje fel fegyvercsörgés, hogy a földeket biztonságban művelhessék, hogy a kereskedők és a parasztok szekereikkel félelem nélkül járhassák a közeli és távoli vásárokat, hogy a városok ne rettegjenek a kifosztástól. A 13. században szabadabb életlehetőségekhez jutó árutermelő társadalomnak szilárd jogrendre, nyugodt belső állapotokra volt szüksége, hogy élhessen megszerzett gyarapodási lehetőségeivel. E vágyott célt a királyság egységének helyreállításával lehetett csak valóra váltani, melynek hosszú küzdelmét bő két évtized alatt az a Károly Róbert vívta meg győztesen, aki III. András halála napjaiban 12 éves fiúként Zágrábból útra készült az ország közepe felé, hogy a Magyar Királyság trónját megszerezze magának.

UTÓSZÓ

A század mérlege

Romlás és épülés különös kontrasztja jellemzi a 13. századot. Mivel lezárulta két hét eltéréssel egybeesik a honszerző és államalapító Árpád-dinasztia történetének végével – amely utolsó évtizedeit feltartóztathatatlan hanyatlásban élte –, a kécsi szemlélő nehezen függetleníti magát a bealkonyodás, a végleges befejezettség kapcsán támadt benyomások negatív töltetétől. Ráadásul a magyar társadalom életműködése két évszázadon át annyira alárendelődött királyai akaratának, hogy az ország és a dinasztia akkori története szinte teljes elválaszthatatlansággal egymásba forrt. Bizonyos szemszögből azonban a 13. század ennek az egybekapcsoltságnak a szétválási folyamata, amelynek során az alattvalók és az alávetettek bővülő köre mind jobban saját kezébe vette sorsának alakítását. Az Árpádok hatalmának hanyatlása ekképpen az országlakosok erőgyarapodásával és szabadabb életlehetőségeinek megnyílásával párhuzamban – és voltaképpen következtében – ment végbe. A királyság társadalmi és gazdasági szerkezetének megújulásához ugyanis a régi hatalmi-uralmi szervezet válságán és összcmlásán keresztül vezetett az út.

Nem kétséges, hogy a 13. század a gazdasági és a társadalmi átalakulás tekintetében sikertörténetnek mondható. Magyarország gyors ütemben előrehaladt azon az úton, amelyet másfél-két évszázada Nyugat-Európa bejárt. Az önellátás szűkölködése a múlté lett, a mindennapok életminősége száz év alatt szembetűnően javult. A mezőgazda-

ság magas hozamai jócskán emelték az eltartóképességet. Immár nemcsak a telepítések és a spontán betelepülés, hanem demográfiai növekedés is csillapította a munkaerőhiányt. A belső terjeszkedés tovább bővítette az agrártermelés volumenét. E háttér megalapozta a kézműipar szakosodását, mesterségek sorának önállósulását. Eladás és vétel igyekezete vonzotta a piacokra a népesség növekvő hányadát. A század végére kirajzolódott a piacközpontok és piackörzetek hálózata. A helyi árucserre mellett a tájközi és a külkereskedelmi forgalom ugyancsak szépen bontakozott. Alaposan átrendeződött a településszerkezet. Állandó határú, belső rendjükben is megújult falvak ezrei keltek életre. A rab cselédek munkáján nyugvó, hagyományos földesúri üzemek csaknem teljesen elsovadtak. A piacközpontok, vásártartási joggal felruházott települések iparos és kereskedő lakosságot vonzottak magukhoz. A 13. században születtek meg Magyarországon a jogi kiváltságokkal felvértezett, nyugati értelemben vett városok. A gyarapodás gyümölcséből egyaránt kivehette részét – ha más-más arányban és módokon is – a földesúr, a paraszt, a városlakó polgár s az állam is. A század végére a Magyar Királyság gazdasági élete egészében a nyugati gazdálkodási rend főbb jellemzőit viselte.

A gazdaság átformálódásával nagyjából egy íven mozgott és hasonló eredményre vezetett a társadalom átalakulása is. A korábbi bonyolult rétegzettség eltűnőfélben volt, s kialakultak azoknak a letisztult, leegyszerűsödött társadalmi kategóriáknak a jogi keretei – mindenekelőtt a nemességé és a jobbágyságé –, amelyek ekkoriban a középkori Nyugat-Európát jellemezték. A 13. század során kioldódott a szolgaság legszorítóbb kötelmeinek gúzsza. A szabad életlehetőségek nemcsak a vágyakban, hanem immár az elérhető célok között szerepeltek úgyszólván minden társadalmi csoport számára. Teremtő és alkotó energiák szabadultak fel és léptek működésbe. A társadalom öntudatra ébredt, s az engedelmes szolgai meghunyászkodás helyett bátran hangoztatta a maga jogait. Megszerzésükért és elismertetésükért kész volt harcosan fellépni, szervezkedésekké fogni és erőt mutatva tiltakozni. A 13. század embere nyitott volt az új gondolatok, eszmék és teóriák iránt. Bár lelkében Isten iránti jámborság fészkelt, a világ jól elrendezettségébe vetett hite már korántsem nevezhető feltételnek. Nem riadt vissza a

változtatásoktól; e világi cselekedeteiben merész életcélok mozgatták. Az emberi szellem teljesítményeinek: az írásnak, a jognak, a tanultság-
nak és a tudásnak megnőtt a becsülete. Erősödött az igény a jogbiztosító oklevelek iránt; ezek érvényével védelmezték a kiváltságokat, a birtoktulajdont és a szerzett jogokat. Afelől is erős bizodalom élt, hogy a hatalmaskodó önkényt és a nyers erőszakot a jogtudók által körültekintően megalkotott írott törvények creje képes megzabolázní. A 13. században Magyarország életmüködése olyan szerkezeti kereteket vett fel, amelyek megteremtették a feltételeit az országlakosok gyarodásának, jogokban, anyagi és szellemi javakban egyaránt.

A müködöképes új struktúra a legkeservesebben a politika szférájában, az uralmi viszonyok és a kormányzati rendszer átfomálódása terén született meg. Ennek kézenfekvő magyarázata a Szent István-i berendezkedés egyediségében, masszív erejében, hatóképességében rejlik. Korántsem volt egyszerű feladat e szilárd építményt lebontani és helyébe gyorsan valami korszerűbb, „nyugatiasabb” hatalmi berendezkedést állítani. Ilyen mintát nem közvetítettek a vendégtelepesek.

Nyugat-Európa érett középkori viszonyai gyengén hatóképes, széttagolt politikai struktúrák müködése közepette formálódtak ki. A hatalomnak a társadalom mindennapi tevékenységét befolyásoló ereje korlátozott volt. A húbéri alapokon álló, törekeny uralmi rendszer gátló ellenállását mindenütt jobbára rövid idő alatt eredményesen sikerült hatástalanítani. A politikai és hatalmi intézményi szervezet új formákra találva képes volt nagyobb megrázkódtatások nélkül hozzáidomulni a változó társadalmi és gazdasági állapotokhoz. A változások iránya a széttagoltságból rendszerint nagyobb egységek képződése felé mutatott.

Az Árpádok királysága hatalmi viszonyaiban kezdettől igen erősen különbözött a nyugati térségtől. Ahogy a gazdaságban a század eleje körül megérelődtek az állapotok a továbblépésre, az önellátás meghaladására, illetve ahogy a társadalom egyes csoportjaiban munkálni kezdett az igyekezet a kötetlenebb helyzet elérésére, úgy vált egyre nyomasztóbbá és nehezen fenntarthatóvá a túlsúlyos királyi hatalom mindenható volta. Az erősödő gazdasági vonzások s a mélyülő belső késztetések a Nyugathoz való igazodásra – egy rugalmas, változékony, szabadságokat kiterjesztő életmüködére – ösztönözték az országot. Ennek azonban a királyság roppant

berendezkedése csak belső lényegének feladásával – példátlan erőösszpontosításának oldásával – engedhetett utat. A tegnapi meghaladó holnap programja a mozdulatlanság parancsába ütközött. Az előbbi a társadalom egyre nagyobb csoportjait ejtette rabul, míg a szilárd királyi akarat fogyatkozó erőit mozgósítva hosszúra nyúló visszavonulásra rendezkedett be. Térvesztése ugyan a század során folyamatos volt, ám 1260-ig csak lépésről lépésre hátrált meg, s e közben kereste a kapaszkodókat, amelyek segítségével hanyatlását megállíthatja. A változások közepette új módokon törekedett megtartani kezén az erős királyság fenntartásához szükséges forrásokat, illetve kialakítani az ezt szolgáló katonai és igazgatási szervezetet. E célok érdekében számos olyan beavatkozásra vállalkozott, amelyek egészében jól szolgálták a gazdasági és társadalmi megújulást. Ilyenként tartható számon 13. századi királyaink telepítő-, város- és olykor pénzügypolitikája is. Az alkalmazkodás kényszerében fogant építő intézkedések azonban nem változtattak azon a tényen, hogy e közben egyre kisebb erőforrások maradtak közvetlenül uralkodói rendelkezésben, s a feladott pozíciók – földben, népben, jövedelemben és fegyveres erőben – első fokon másokat tettek gazdaggá és hatalmassá, illetve szabadabbá és önállóbbá.

A királyi hatalom 13. századi folyamatos gyengülése nyilvánvalóan sok bajt hozott az országra. Szétzilálódott az ország rendjén örökösödő várispánuságok rendszere, a vármegyék elveszítették igazgatási hatékonyságukat. A királyi udvarházszerkezet széthullása bevételi alapjaiban ásta alá az államháztartást. Az ország haderejének gyengülése növelte a külső kiszolgáltatottságot, s nem is sikerült 1241-ben elhárítani a megrendítő mongol csapást. Az izmosodó magánhatalmat mind nehezebb volt mohóságában, önkényében és erőszakosságában féken tartani. A század utolsó szakaszában állandósult belháborúk dúlták fel a mindennapok békéjét. A kiteljesedő zűrzavar az Árpád-kor végére széttagolódás szélére sodorta az országot. A 13. századi változások politikai, hatalmi és kormányzati téren egy jól működő és rendkívül erős királyság felbomlási folyamatát jelentik. A helyén felnőtt zsarnokoskodó, romboló és fosztogató magánhatalmat a maga féktelen tobzódásában 105 év történéseinek szánalmas eredményeként lehet csak értékelni. A Szent István-i hatalmi-uralmi rendszer elenyészése e látszat szerint az ország szétesésébe torkollott.

Ám ez valóban csak a látszat. A királyi, illetve a magánhatalom küzdelme túlnyúlt a századvégen s túl a honszerző dinasztia 1301. évi kihalásán. Negyedszázad megpróbáltatásokkal teli küzdelmeit lezárva, I. Károly király helyreállította a királyság egységét, és konszolidálta rendjét. Az ország III. Béla halála után elveszített stabilitását 130 év elteltével nyerhette vissza. A kiépülő, szilárd formát öltő, új politikai és kormányzati rend azonban igen kevésbé emlékeztetett az egykori archaikus királyságra. Más alapokon és más elvek szerint működött. Ereje abban az összhangban rejlett, amelyet a királyi hatalom a társadalom legtágabb körének szabadon érvényesülő gyarapodási igyekezetére, az ország erőforrásainak legteljesebb hasznosulása, valamint a kormányzati érdekek hatékony képviselete között teremtett. Számos vonatkozásban ekkor zárultak le, értek be és teljesedtek ki a 13. századi átalakulás nyugati mintához igazodó gazdasági és társadalmi folyamatai.

FÜGGELÉK

13. századi királyok

Imre 1096-1204

III. László 1204-1205

II. András 1205-1235

IV. Béla 1235-1270

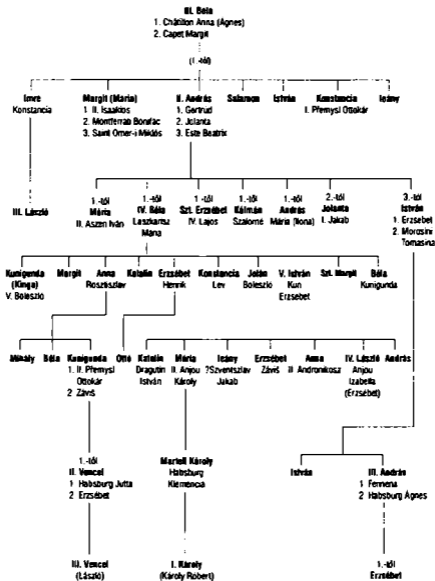
V. István 1270-1272

IV. (Kun) László 1272-1290

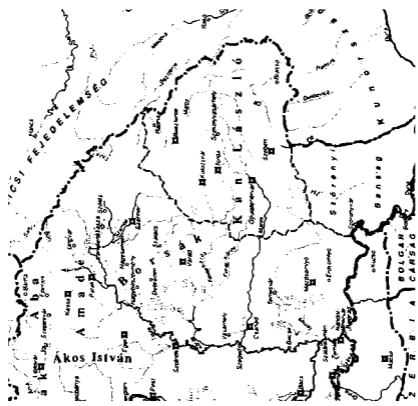
III. András 1290-1301

Árpádok: 13. század

Tájékoztató irodalom

Források*

- Bellus Ibolya (ford.): Képes Krónika. Pro memoria. Bp., 1986.
- Bessenyei, Lajos-Érszegi, Géza-Pedrazza Corlero, Maurizio (szerk.): De Bulla Aurea. Verona, 1999.
- Blazovich László (szerk.): Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 6. Szeged, 1994.
- Blazovich László-Érszegi Géza-Turbuly Éva (szerk.): Levéltárak – kincstárak. Források Magyarország levéltáraiból (1000-1686). Bp.-Szeged, 1998.
- Érszegi Géza (szerk., ford.): Az Aranybulla. Bp., 1990.
- Gombos, Albinus Franciscus: Catalogus fontium historiae Hungaricae. I-III. Budapestini, 1937-1938.
- Györfly György (szerk.): Julianus barát és a Napkelet felfedezése. Magyar ritkaságok. Bp., 1986.
- Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916.
- Juhász, Ladislaus: P. magister qvondam Bele regis Hvgariae notarius Gesta Hvgarorvm. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aeorum. Szegedini, 1932.
- Katona Tamás (szerk.): A tatárjárás emlékezete. Bibliotheca Historica. Bp., 1982.
- Kristó Gyula (szerk.): Középkori históriák oklevelekben. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 1. Szeged, 1992.
- Kovács Sándor, V. (szerk.): A magyar középkor irodalma. Magyar remekírók. Bp., 1984.
- Kristó Gyula (szerk.): Kun László emlékezete. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 5. Szeged, 1994.
- Lederer Emma (szerk.): Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához. I. köt. 1000-1526. Bp., 1964.
- Makkai László-Mezey László (szerk.): Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI-XIV. század. Nemzeti Könyvtár. Levelestár. Bp., 1960.

* A könyv szövegében idézett forrásszemelvények az itt felsorolt kiadványokban lelhetők fel.

- Nagy Gábor (szerk.): Magyar középkor. Az államalapítástól Mohácsig. (Forrásgyűjtemény.) Bp., 1995.
- Pais Dezső-Györfy György (ford., szerk.): Anonymus Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Bp., 1977.
- Silagi, Gabriel-Veszprémi, László (ford., szerk.): Die „Gesta Hungarorum“ des anonymen Notars. Die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte. Ungarns Geschichtsschreiber. 4. Sigmaringen, 1991.
- Szentpétery Imre-Borsa Iván (szerk.): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I-II. köt. Bp., 1923-1987.
- Szentpétery, Emericus (szerk.): Scriptorum rerum Hungaricarum tempore regumque stirpis Arpadianae gestarum. I-II. Budapestini, 1937-1938. (Reprint 1999.)
- Szilágyi Loránd (ford.): Árpád-kori törvények. (Egyetemi jegyzet.) Bp., 1962.
- Theiner, Augustinus (szerk.): Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia... I-II. Romae, 1859-1860.

Összefoglaló munkák, kézikönyvek

- Benda Kálmán (főszerk.): Magyarország történeti kronológiája. I. köt. A kezdetektől 1526-ig. Szerk.: Solymosi László. Bp., 1981.
- Bertényi Iván: Szent István és öröksége. Magyarország története az államalapítástól a rendiség kialakulásáig (1000-1440). Bp., 1997.
- Engel Pál: Beilleszkedés Európába, a kezdetektől 1440-ig. In: Magyarok Európában. I. köt. Bp., 1990.
- Györfy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I-IV. köt. Bp., 1963-1998.
- Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973.⁷
- Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar történet. I. köt. Bp., 1935.² (A kötet Hóman Bálint munkája.) (Reprint 1991.)
- Hóman Bálint: Magyar pénztörténet, 1000-1325. Bp., 1916.
- Karácsonyi János: A magyar nemzetiségek a XIV. század közepéig. I-III. köt. Bp., 1900-1901. (Reprint 1995.)
- Kristó Gyula: Az Aranybullák százada. Bp., 1998.
- Kristó Gyula: Az Árpád-ház tündöklése és hanyatlása. Magyarország krónikája. I. köt. Bp., 1992.
- Kristó Gyula-Makk Ferenc: Az Árpád-ház uralkodói. Bp., 1995.

- Kristó Gyula (főszerk.): Korai magyar történeti lexikon. Szerk.: Engel Pál–Makk Ferenc. Bp., 1994.
- Kristó Gyula: Magyarország története, 895–1301. Osiris tankönyvek. Bp., 1998.
- Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. II. köt. Bp., 1899.² (Reprint 1984.)
- Székely György (főszerk.): Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I–II. köt. Szerk.: Bartha Antal. Bp., 1984. (A 13. századi rész Kristó Gyula munkája.)
- Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. História Könyvtár. Monográfiák. I. köt. Bp., 1993.
- Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig. Történelmi kézikönyvtár. Debrecen, 1997.

Monográfiák

- Bertényi Iván: A magyar Szent Korona. Bp., 1996.
- Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp., 1983.
- Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, [1947.]
- Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971.
- Bónis György: Középkori jogunk elemei. Bp., 1972.
- Domanovszky Sándor: Kézai Simon mester krónikája. Bp., 1906.
- Eckhardt Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp., 1946.
- Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp., 1934.
- Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok. Nemzet és emlékezet. Bp., 1986.
- Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp., 1977.
- Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp., 1987.
- Granasztói György: A középkori magyar város. Magyar História. Bp., 1980.
- Györffy György: Anonymus. Rejtély vagy történeti forrás? Bp., 1988.
- Hóman Bálint: A magyar városok az Árpádok-korában. Bp., 1908.
- Jónás Ilona, Sz.: Árpád-házi Szent Erzsébet. Életek és korok. Bp., 1986.
- Kristó Gyula: Az Aranybullák százada. Bp., 1998.
- Kristó Gyula: Az Árpád-kor háborúi. Bp., 1986.
- Kristó Gyula: Csák Máté. Magyar História. Életrajzok. Bp., 1986.
- Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp., 1973.
- Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979.

- Kristó Gyula: A magyar nemzet megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár. 12. Szeged, 1997.
- Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp., 1988.
- Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp., 1988.
- Mályusz Elemér: Az V. István-kori gesta. Bp., 1971.
- Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971.
- Mályusz Elemér: Turóc megye kialakulása. Bp., 1922.
- Mezey László: Deákság és Európa. Bp., 1979.
- Pálóczy Horváth András: Besenyők, kunok, jászok. Bp., 1989.
- Püspöki Nagy Péter: Az Árpád-kori vásártartás frott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon, 1000–1301. I. köt. Bratislava [Pozsony], 1989.
- Solymosi László: A földesúri járadékok rendszere a 13. századi Magyarországon. [Bp.] [1998.]
- Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp., 1966.
- Szabó István: A középkori magyar falu. Bp., 1969.
- Szabó Károly: Kun László, 1272–1290. Bp., 1886. (Reprint 1988.)
- Wertner Mór: IV. Béla király története okirati kútfők nyomán. Temesvár, 1893.
- Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 26. Bp., 1999.

Tanulmánykötetek

- Balázs Éva, H.-Fügedi Erik-Maksay Ferenc (szerk.): Mályusz Elemér Emlékkönyv. Bp., 1984.
- Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyságról Magyarországon. Bp., 1998.
- Draskóczy István (szerk.): Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Bp., 1994.
- Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1981.
- Fügedi Erik (szerk.): Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Bp., 1986.
- Gerics József: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. METEM-könyvek. 9. Bp., 1995.
- Györffy György: A magyarság keleti elemei. Bp., 1990.
- Hóman Bálint: Magyar középkor. Bp., 1938.

- Horváth János-Székely György (szerk.): Középkori kútfoink kritikus kérdései. Memoria saeculorum Hungariae. Bp., 1974.
- Horváth László (szerk.): Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Castrum Bene, 1989. Gyöngyös. 1990.
- Kállay István (szerk.): A magyar hivatali írásbeliség fejlődése, 1181–1981. Magyar Herald. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv. Nr. I. Bp., 1984.
- Kusza László (szerk.): Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged, 1995.
- Kovács Péter, E.–Kalmár János–V. Molnár László (szerk.): Unger Máttyás Emlékkönyv. Bp., 1991.
- Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások. Bp., 1997.
- Kralovánszky Alán: Székesfehérvár évszázadai. II. köt. Székesfehérvár. 1972.
- Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Nemzet és emlékezet. Bp., 1983.
- Makk Ferenc: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. I–II. köt. (Egyetemi jegyzet.) Bp., 1981–1985.
- Székely György (szerk.): Észmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Memoria saeculorum Hungariae. Bp., 1984.
- Székely György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp., 1953.
- Szombathy Viktor-László Gyula (szerk.): Magyarra lett keleti népek. Bp., 1988.
- Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Társadalomtörténeti Könyvtár. Bp., 1984.²
- Takács Imre (szerk.): Mons sacer, 996–1996. Pannonhalma 1000 éve. I–III. köt. Pannonhalma, 1996.
- Zombori István (szerk.): Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve. Bp., 1996.

Tanulmányok

- Borosy András: Az Árpád-kori királyi vármegye felbomlása és hadakozó népeinek sorsa. Hadtörténelmi Közlemények, 30. (1983) 527–552. o.
- Font Márta: II. András orosz politikája és hadjáratai. Századok, 115. (1991) 107–144. o.
- Kumorovitz L. Bernát: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest múltjából, 18. (1971) 7–53. o.
- Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések. Történelmi Szemle, 23. (1980) 3. sz. 450–477. o.

- Mályusz Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. Századok, 76. (1942) 272–305., 407–434. o.
- Molnár József: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. Hadtörténelmi Közlemények (Új folyam), 6. (1959) 222–252. o.
- Nógrády Árpád: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. Századok, 129. (1995) 157–194. o.
- Paulinyi Oszkár: Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában (1000–1526). Gazdag föld – szegény ország. Századok, 106. (1972) 561–602. o.
- Paulinyi Oszkár: A sóregálé kialakulása Magyarországon. Századok, 57–58. (1923–1924) 627–647. o.
- Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. Tomus XLVII. Szeged, 1974.
- Senga Toru: Béla királyfi bolgár, halicsi és osztrák hadjárataihoz. Századok, 122. (1988) 36–50. o.
- Senga Toru: IV. Béla külpolitikája és IV. Ince pápához intézett „tatár-levele”. Századok, 121. (1987) 484–610. o.
- Solymosi László: A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. Agrártörténeti Szemle, 14. (1972) 1–37. o.
- Szabados György: Imre és András. Századok, 133. (1999) 85–111. o.
- Székely György: Egy elfeledett rettenés: a második tatárjárás a magyar történeti hagyományokban és az egyetemes összefüggésekben. Századok, 122. (1988) 52–88. o.
- Székfi Gyula: Szerviensek és familiárisok. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIII. 3. Bp., 1912.
- Szentpétery Imre: V. István ifjabbkirálysága. Századok, 55. (1921) 77–87. o.
- Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. Századok, 71. (1937) 1–54., 136–202. o.
- Thoroczkay Gábor: Az Anonymus-kérdés kutatástörténeti áttekintése (1977–1993). Fons. (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok) 1. (1994) 93–149., 2. (1995) 117–172. o.
- Szűcs Jenő: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyág. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. I–II. Századok, 115. (1981) 3–65., 263–319. o.
- Veszprémy László: Anonymus gestájának néhány hadtörténeti vonatkozása. Hadtörténelmi Közlemények, 106. (1993) 2. sz. 3–19. o.

FÜGGELÉK

-
- Zolnay László: István ifjabb király számadása 1264-ből. Budapest Régiségei, 21. (1964) 79–114. o.
- Zsoldos Attila: Jobbágyok a királyi várszervezetben. Történelmi Szemle, 34. (1992) 1–2. sz. 1–15. o.
- Zsoldos Attila: A királyi várszervezet és a tatárjárás. Hadtörténelmi Közlemények, 104. (1991) 45–76. o.
- Zsoldos Attila: Téténytől a Hód-tóig. (Az 1279 és 1282 közötti évek politikai-történetének vázlata). Történelmi Szemle, 39. (1997) 69–98. o.

Személy- és helynévmutató

- A, Á**
Aba 39
– nemzetség (Abák) 107, 150, 163, 165, 167–169, 171, 174, 179, 183, 189
Abák I. Aba nemzetség
Abaúj megye 169, 171
Abaújvár 86
Abu Hámid 118
Adolf (Nassau) német király 181
– szepesi prépost 32
Adorján vár 181
Adriai-tenger 14, 95, 128, 162
Ágnes (Habsburg) magyar királyné 181
Ajtony 39
Ákos mester, Ákos nembe-
li 152–153, 171
– nemzetség (Ákosok) 107, 152, 183–184, 189
Ákosok I. Ákos nemzetség
Albert, I. (Habsburg) osztrák herceg 174, 177–179, 181
Albertino (Morosini) 183
Al-Duna 58
Alfonz, III. aragón király 176
Alföld 89, 96, 133, 168, 171, 175,
I. még Dél-Alföld
Álmos 38
Amadé, Aba nembe-
li 171, 179, 185
Ampod fia Dénes 46–47, 62,
64–65, 68, 74, 79
András, II. magyar király 9, 12–82,
90, 98, 102, 109, 112, 132–133,
135, 142, 164, 176, 178
András, III. magyar király 164,
175–190
András herceg, II. András fia 29,
59–60, 71–72, 74
– herceg, V. István fia 159, 177
Angelosz I. II. Izsák
Anjou-ház (Anjouk) 138, 177, 179,
181, 184
Anjouk I. Anjou-ház
Anna, IV. Béla leánya 127, 131,
146, 150, 156
Anonymus 30, 37–39, 41, 71, 152,
170–171
Apor, Pécz nembe-
li 183
Aquilaia Patriarchátus 95, 162
Aquincum 106
Aragónia 73, 176
Arany Horda 130, 137
Árboc, kun 175
Árpád 37–38, 71, 152, 176
Árpád-ház I. Árpádok
Árpádok (Árpád-ház) 9, 13, 15, 18,
40, 74, 132, 147, 148, 152, 154,
156, 175, 189, 191, 193
Aszen I. II. Iván
Attila hun király 171
Atyusz nemzetség 39
Ausztria 8, 17, 57, 72–73, 82,
86–87, 122, 126–129, 150, 157,
159, 164, 179, 181
B
Bábaszék 120–121
Babenberg-dinasztia 72, 126, 128,
130, 164

* A mutató a függelék adatait nem tartalmazza. A Magyarországra, illetve Magyar Királyságra utaló adatokat az igen gyakori előfordulás miatt szintén nem szerepeltettük.

- Babonic nemzetség 160, 164, 169, 179, 181, 183, 189
 Baden 128
 Bajorország 127
 Bakony 109, 157
 Baksa nemzetség 163, 165, 171
 Balassa család 183
 Balaton 122
 Balduin latin császár 26
 Balkán (Balkán-félsziget) 14, 130, 137–138
 Balkán-félsziget I. Balkán
 Baltikum 59
 Bamberg 31
 Bánk nádor 32
 Bár-Kalán nemzetség 39
 Barancs 14
 Baranya 122
 Barc fia Miklós, Szák nembeli 20, 47
 – kun fejedelem 61
 Barca föld I. Barcaság
 Barcaság (Barca föld) 31, 58, 86, 106, 135
 Barót 58
 Batu kán 83, 86, 88, 94–95, 130, 137
 Beatrix (Este) magyar királyné 74
 Bécs 17, 56, 110, 123, 130, 177, 179, 184
 Béla, III. magyar király 5–6, 11, 15, 19, 29, 36, 55, 62, 74, 81, 195
 Béla, IV. magyar király 19, 26–27, 29–30, 32, 46, 49, 50, 57, 59, 66, 71–74, 78–150, 152, 156, 161, 177, 188, 189
 Béla, Bosznia és Macsó hercege 130, 136, 150, 156
 szlávón herceg, IV. Béla fia 127, 131, 133, 136, 146–147, 149
 Bereg 69, 70, 72, 104
 beregi ispánság 69, 109
 Beregszász 120
 Berthold, IV. isztriai órgróf 14
 Berthold kalocsai érsek 31, 32, 95
 Besztercebánya 111, 120
 Bicskei Gergely esztergomi érsek 183–184
 Bihar megye 55, 99, 139, 163, 169, 175, 189
 Bizánc (Bizánci Birodalom, Bizánci Császárság) 7, 15, 26–27, 130, 137
 Bizánci Birodalom I. Bizánc
 – Császárság I. Bizánc
 Boleszló, V. krakkói fejedelem 127, 130, 150
 Boleszló lengyel (kaliszi) fejedelem 127
 – váci püspök 12
 Bolgár Cárság I. Bulgária
 – Királyság I. Bulgária
 Bolondóc 104
 Bonifác I. Montferrati Bonifác
 Bonifác, VIII. pápa 183
 Boril bolgár cár 26
 Borku 95
 Borostyánkő 105, 170
 Boroszló (Wroclaw) 122
 Borsa nemzetség (Borsák) 163–165, 169–170, 172, 174–175, 179, 181, 189
 Borsák I. Borsa nemzetség
 Borsod megye 171, 189
 Bosznia 12, 14, 69–70, 73, 83, 88, 128, 150, 136, 138, 156, 189
 Brandenburg 125, 131
 Brassó 58
 Brno I. Brünn
 Brünn (Brno) 122
 Buda (Budavár, Pestújhegy vára) 106, 110, 121–122, 152, 166–167, 184
 Budavár I. Buda
 Bulgária (Bolgár Cárság, Bolgár Királyság) 15, 26, 82, 88, 98, 128, 130, 137

- C**
Capet-ház 26
Caroberto I. I. Károly
Courtenay-család 26
Courtenay Péter latin császár 27
- CS**
Csák, Hahót nembeli 93
- nemzetség (Csákok) 65, 93, 107, 135, 140, 150, 158-160, 163-164, 167, 169-170, 180-181, 183-184, 189
Csákok I. Csák nemzetség
Csanád 32, 110, 175
- vezér 39
Csehország 8, 159
Csepel-sziget 109, 153
Csernyigovi Mihály I. Mihály
- Rosztiszlav I. Rosztiszlav
- D**
Dalmácia 11-12, 21, 49, 57, 88, 92, 138, 164
Danyilo (Romanovics) halicsi fejedelem 24-25, 60, 72, 95, 127, 129-130, 137
Demeter, Balassa családbeli 183
-, Csák nembeli 93
Dénes, Péc nembeli 158
-, Tomaj nembeli 79, 85
-, Túrje nembeli 92
Dél-Alföld 86, 99
Dél-Erdély 30, 58, 98, 99
Déli-Kárpátok 98
Déva 135
Dnyeper 94
Dobronya 120-121
Domald 57
Domokos, Rátót nembeli 183
Dorn 123
Dragutin István szerb király 137
Dráva 16, 20, 49, 153, 157, 169, 180, 189
Dráván túl 133, 160
Duna 58, 78, 88, 90, 92, 96, 106, 122-123, 127-128, 133, 151, 157, 180, I. még Al-Duna
Duna-Tisza köze 99, 122
Dunántúl 87-88, 109, 145, 163, 169, 175, 189
Dunaszekcső (Szekcső) 181
Dürnkrot 164
Dzsingisz kán 88, 95
- E, É**
Eckbert bambergi püspök 31
Édua 172, 173
Eger 17, 119, 121-122
Elő-Ázsia 95
Eperjes 121
Erdély 24, 31, 59-60, 78-79, 86, 88-90, 92, 96-98, 107, 122, 128-130, 133, 136-136, 141, 150, 161, 167, 170-171, I. még Dél-Erdély
Erzsébet I. Izabella (Anjou)
- (Kun Erzsébet) magyar királyné 100, 135, 150, 153, 155, 157, 159
- (Szent), II. András leánya 29, 73
-, IV. Béla leánya 127
-, V. István leánya 173
-, III. András leánya 184
Este család 74
Esztergom 16, 31-32, 34, 47, 61, 66, 68-69, 88, 106, 110, 119, 121-122, 124, 147, 157, 161, 170, 173, 188
Európa 5-8, 14-15, 52, 83, 86, 95, 126, I. még Kelet-, Közép-, Nyugat-Európa
- F**
Fehérvár I. Székesfehérvár
Fejér megye 160, 174
Feketetalom 136
Felvidék 133
Fennena magyar királyné 181

Fermo 165–167, 170
 Fertő tó 151
 Ferrara 74
 Finta, Aba nembeli 163, 167, 168
 Fogarasi-havasok 98
 Földközi-tenger 7, l. még Levante,
 Mediterráneum
 Föveny 152, 174
 Franciaország 126
 Frangepán család 179, 189
 Frankfurt 157
 Friesach 46, 109–110
 Frigyes, II. (Babenberg, Harcias)
 osztrák herceg 72, 73, 85, 87,
 125–126, 128
 – német-római császár 26, 82, 87,
 137, 177
 Fülék 86, 103
 Fülöp (fermói) pápai legá-
 tus 165, 167, 170
 – (Sváb) német király 15, 25
 –, Türje nembeli, esztergomi
 érsek 148

G

Galícia l. Halics
 Garam 97, 122, 151
 Genova 137
 Gent 123
 Geregye nemzetség
 (Geregyék) 92–93, 139–140,
 150–151, 157–158, 163, 169, 189
 Geregyék l. Geregye nemzetség
 Gergely, IX. pápa 66, 68, 70, 73,
 80, 82, 87
 Gergely I. Bicskei Gergely
 pápai legátus 13
 Gertrúd (Babenberg) 128–129
 – magyar királyné 14–16, 26, 29,
 30–32, 74
 Géza magyar herceg 29
 Gizella magyar királyné 27
 Cölnicbánya 111, 120
 Cöllheim 181

Cömör megye 133, 142
 Gréc-hegy 106, l. még Zágráb
 Gutkeled nemzetség
 (Gutkeledék) 93, 110, 127, 129,
 133, 140, 150, 153, 155–160,
 163–164, 189
 Gutkeledék l. Gutkeled nemzetség
 Gújúk mongol nagykán 95

GY

Cyőr 121–122, 151, 157
 – megye 185
 György, Baksa nembeli 163, 171
 Gyula, Kán nembeli 47, 93
 Gyulafehérvár 91, 121, 160

H

Habsburg-ház (Habsburgok) 164,
 177, 181
 Habsburgok l. Habsburg-ház
 Hahót nemzetség 93
 Hainburg 163, 179
 Halics (Galicia) 12, 23–25, 32, 49,
 59, 60, 68–69, 71–72, 74, 82, 127,
 128, 130
 Harcias Frigyes I. II. Frigyes
 Hatvan 122
 Havasalföld 58, 61, 100, 167
 Héder nemzetség 39, 105, 150, l.
 még Kőszegiek
 Hegyikapu l. Vereckei-hágó
 Henel kamaraispán 110
 Henrik, Héder nembeli Kőszegi
 (Nagy) 105, 136, 150, 156–159
 –, Héder nembeli Kőszegi 159, 184
 – isztriai őgróf 31
 – latin császár 26
 Henrik-fiak l. Kőszegiek
 Hercegovina 12
 Hermann badeni őgróf 128
 Heves megye 155
 Hód-tó 168, 170, 172
 Hódmezővásárhely 168

Honorius, III. pápa 27, 48, 57–59, 62, 66
Hont (személynév) 39
– megye 78, 142
Hont-Pázmány nemzetség 39, 65
Horvátország 11–12, 49, 138, 153, 164, 189
Hulm 12

I

Igló 111
Imre magyar király 9, 11–18, 26, 29, 51, 65, 132
Imre-párt 28–29
Ince, III. pápa 12, 14–17, 29, 31, 34, 66
Ince, IV. pápa 95, 100, 126, 128
Isaszeg 136
István, I. (Szent) magyar király 6, 8, 19–20, 27, 39–40, 44, 51, 69, 90, 93, 143, 150, 177, 184, 193, 194
István, III. magyar király 119
István, V. magyar király 98, 100, 129–133, 135–138, 142, 146, 148–156, 178
István (Utószülött), II. András fia 74
–, Ákos nembeli 183–184, 189
–, Geregye nembeli 150
–, Gutkeled nembeli 93, 110, 127, 129, 133, 153, 164
–, Rátót nembeli 155
Istria 14
Itália 7, 37, 74, 87, 123, 165, 177
Iván, II. (Aszen) bolgár cár 27, 74
Iván, II. (Éder) nembeli Kőszegi 159, 168, 169, 170, 184
Iwachin szebeni ispán 26
Izabella (Erzsébet) (Anjou) magyar királyné 138, 167
Izsák, II. (Angelosz) bizánci császár 26

J

Ják 116
Jakab I. Pecorai Jakab
– I. Szentszlav Jakab
Jakab, I. aragón király 73
János boszniai püspök 70
– kalocsai, esztergomi érsek 16, 31, 32, 34, 47
Jászság 100
Joachim, Gutkeled nembeli 150, 153, 155–157, 159, 160, 163–164
Jób kalocsai érsek 16
Jolán, IV. Béla leánya 127
Jolanta (Courtenay) magyar királyné 26, 73–74
–, II. András lánya 73
Julianus barát 83

K

Kalán pécsi püspök 39
Kalka folyó 58
Kálmán herceg, II. András fia 25, 29, 49, 59, 73–74, 83, 86–87
Kálmán magyar király 20
Kalocsa 16, 31–32, 86, 87
Kalojan bolgár cár 14–15, 26
Kán nemzetség (Kánok) 47, 93, 107, 140, 155–157, 161, 189
Kánok I. Kán nemzetség
Kapronca 153
Karintia 150, 159, 160
Károly I. Martelli Károly
Károly, I. (Anjou) nápolyi király 137, 153
Károly, II. (Anjou) nápolyi király 138, 184
Károly, I. (Caroberto, Károly Róbert) 110, 184, 190, 194
Károly Róbert I. I. Károly
Kárpát-medence 15, 37, 89, 90, 125
Kárpátok 61, 86, 90, 128, I. még Déli-Kárpátok
Kassa 121–122

- Katalin, V. István leánya 137, 174
 Keán 39
 Kelet-Európa 24
 Kemence, kun 175
 Késmárk 120
 Kézai Simon 170-171
 Kijev 85, 95
 Kijevi Rusz 14, 95
 Kína 95, 137
 Kinga (Szent), IV. Béla leánya 127
 Kis-Azsia 27, 29
 Klemencia (Habsburg) 181, 184
 Klissza 57
 Kolozs megye 91
 Komárom 86, 104
 – megye 183
 Konrád mainzi érsek 13
 Konstancia magyar királyné 14, 17
 , IV. Béla leánya 127
 Konstantinápoly 15, 126, I. még
 Bizánc
 Kopasz, Borsa nembeli 175
 Korlát fia Benedek 24
 Korpona 120
 Köpcsecs 172
 Körmend 121-122
 Körös-Maros köze 99, 188
 Körösszeg 175
 Kőszeg 105, 122, 126, 172, 181
 Kőszegi Henrik I. Henrik
 Kőszegiek (Henrik-fiak) 107, 139,
 158-161, 163-165, 168, 170, 172,
 174-175, 177, 179-181, 185, 189
 Kötöny kun fejedelem 83, 86
 Közép-Európa 8, 97, 125, 130
 Krajna 14, 129, 150, 159
 Krakkó 24, 122, 127, 150
 Krakkói Fejedelemség 130
 Kroissenbrunn 130-131
 Kublaj mongol nagykán 137
 Kulin bosnyák bán 14
 Kun Erzsébet I. Erzsébet
 – László I. IV. László
 Kunigunda brandenburgi örgróf-
 lány 131
 – cseh királyné, IV. Béla unoká-
 ja 131
 Kunország 31, 61, 106, 128, 130,
 168
L
 Lajos, IV. tübingiai örgróf 73
 Lajos, IX. (Szent) francia ki-
 rály 87, 126, 137
 Lajosmizse 175
 Lajta 126
 Laszkarisz I. Mária és Theodórosz
 László, III. magyar király 11,
 16-18
 László, IV. (Kun László) magyar ki-
 rály 138, 153, 155-181, 189
 László, Kán nembeli 93, 155, 189
 Latin Császárság 15, 26, 130
 Léka 103
 Lengyelország 86, 167
 Leszek krakkói fejedelem 24
 Lev halicsi fejedelem 127, 130
 Levante 15, 123
 Lipót, VI. osztrák herceg 12, 17,
 72
 Liptó 103, 141
 Liptóhíbe 120, 121
 Locsmánd 20, 125
 Lodomér esztergomi érsek 170,
 173-175, 177, 183
 Lodoméria I. Volhínia
 Loránd, Borsa nembeli 170
 –, Rátót nembeli 183
 Lőrinc, Ába nembeli 150
 Lyon 95, 126
M
 Mački 12
 macsói bánság 128, 130, 136-138,
 150, 156
 Magna Hungaria (Régi Magyaror-
 szág) 83

- Magyar Királyság I. Magyarország
Magyarfráta 91
Magyarország (Magyar Királyság)
passum
Magyarországi Mária I. Mária szicíliai királyné
- Pál 60
Mainz 13
Mandula 172
Máramaros 109
Margit (Babenberg) 128, 131
- bizánci császárné, III. Béla leánya 26
- Szent 127, 154
Margit-sziget (Nyulak szigete) 136, 154, 156, 172, 173
Mária bolgár cámé, II. András leánya 27, 29, 74
- (Laszkarisz) magyar királyné 27, 50, 57, 104, 127, 147
- (Magyarországi) nápolyi királyné 138, 177, 179
Maros 86, 122, 135
Maros-Temes köze 99
Martell Károly 179, 181, 184
Máté (I.), Csák nembeli 93
- (II.), Csák nembeli 150, 164, 167, 169, 170
- (III.), Csák nembeli 169, 180-181, 183-184, 189
Mátyás esztergomi érsek 87
Mediterráneum 7
Membrok kun fejedelem 61
Mihály boszniai herceg, IV. Béla unokája 130
- Csernyigovi, kijeji fejedelem 95
Miklós, III. pápa 165
Miklós, Csák nembeli 65
- Ceregye nembeli 150-151
- Gutkeled nembeli 150, 164
- Héder nembeli Kőszegi 159, 169-170, 184
- Kán nembeli 155-157, 161
Milkó 61
Mizse nádor 175, 181
Mojs. Monoszló nembeli 149
Moldva 61, 100
Mongol Birodalom 136
Monoszló nemzetség 149, 161
Montferrati Bonifác thesszalonikéi király 26
Morava 14-15, 26
Morosini család 180, 183
Morvamező 130, 164
Morvaország 78, 86, 129, 159, 164
Moson 151, 157, 174
- megye 125, 183
Mosonmagyaróvár I. Óvár
Möngke mongol nagykán 95
Msztjiszlav novgorodi fejedelem 25, 59, 60
Muhi 86, 102
- N**
Nagyszeben (Szeben) 26, 58
Nagyszombat 78, 82, 119, 122-123
Nagyszőlős 120
Nagytapolcsány 169
Nagyvárad (Várad) 12, 48, 90, 119, 121-122, 170
Nápoly 137-138, 177, 179, 181
Nápoly-szicíliai Királyság 137
Nassaui Adolf I. Adolf
Nemanja István 14
Német Császárság I. Németország
Német-római Császárság I. Németország
Németlipcse 120-121
Németország (Német Császárság, Német-római Császárság) 15, 30, 87, 137, 158, 163, 177
Németújvár 103
Niederaltaich 89
Nikaiai Császárság 27, 50, 130
Niš 14
Nógrád megye 133, 135, 142
Nógrádszék (Szakál) 135
Novgorod 25

NY

- Nyitra 86, 103, 121, 157
 – megye 169, 180
 Nyugat-Európa 7, 8, 14, 111, 113,
 119, 123, 191–192, 193
 Nyulak szigete l. Margit-sziget

O, Ó

- Óbuda 88, 106, 119, 178
 Oldimir kun vezér 168
 Olt 88, 106
 Orbászko 181
 Oroszkapu l. Vereckei-hágó
 Osl ispán 48
 Ottó, IV. német-római császár 15,
 26
 Ottó domonkos szerzetes 83
 Ottokár, II. cseh király 128–131,
 136, 146, 149, 150–151, 156–157,
 159, 163–164
 Óvár (Mosonmagyaróvár) 151, 157
 ozorai bánság 156

Ö

- Ögödej mongol nagykán 88, 95

P

- Pakrac 110
 Pál, Geregye nembeli 92–93, 150
 – győri, komáromi, mosoni is-
 pán 183
 –, Šubić családbeli 164, 184
 Pannonhalma 76, 88
 Pannónia 152
 Patak 104, 135
 Patak l. Sárospatak
 pataki ispánság 109
 Pázmány 39
 Pécs nemzetség 158, 185
 Pecorani Jakab pápai legátus 68–69,
 70
 Pécs 119, 121
 Pest 78, 85, 87, 103, 106, 119, 122,
 136, 171, 182

- Pestújhegy vára l. Buda
 Petenye fia Péter 189
 Péter l. Courtenay Péter
 –, Csák nembeli 135, 159–160,
 163–164, 169, 180
 – csanádi ispán (Petur bán) 32
 –, Héder nembeli Kőszegi, veszpré-
 mi püspök 160–161
 – kijevi metropolita 95
 –, Monoszló nembeli, erdélyi püs-
 pök 161
 Pettau 129
 Petur bán l. Péter
 Pilis 32, 104, 109
 Poprád 31
 Poroszló 135
 Pozsony 86–87, 104, 121, 123,
 129, 133, 150–151, 157, 172,
 180–181
 – megye 180, 185
 Praeneste 68
 Prága 150

R

- Rába 151
 Rábca 151
 Rád (helynév) 13
 – (személynév) 39
 Radna 78
 Rajna 123, 181
 Rákos 161–163, 168
 Ráma 12
 Rátót nemzetség 155, 163
 Regensburg 123
 Régi Magyarország l. Magna
 Hungaria
 Róbert esztergomi érsek 61, 66, 68
 Rogerius 37, 71, 80, 84, 91, 94
 Róma 12, 14–15, 59, 69, 80, 125,
 167, 173–174, 184
 Roman halicsi és volhíniai fejede-
 lem 24
 – halicsi herceg 129

Rosztiszlav, Csernyigovi 95,
127–128, 130–131, 136–137, 146,
150
Rožemberk Závaš cseh főúr 173
Rudolf, I. (Habsburg) német ki-
rály 158–159, 163, 164, 177

S

Sajó 86, 102
Salome 25
Sándor ispán 65
Sáros 104
sárosi ispánság 109, 133, 171
Sárospatak (Patak) 120
Sátoraljaújhely 120
Sebes ispán 65
Segerd 109
Selmecbánya 78, 82, 111, 119
Semmering-hágó 129
Sempte 104
sói bántság 156
Somogy megye 13, 87
Sopron 106, 121–122, 126, 157,
165
– megye 125, 150, 174
Spalato (Split) 29, 57, 184
Spalatói Tamás 16, 88
Split I. Spalato
Stájerország 127, 130, 150
Šubić család 164, 179, 184, 189
Sváb Fülöp I. Fülöp
Svájc 181

SZ

Szaján kun fejedelem 100
Szák nemzetség 20, 47
Szakál I. Nógrádszakál
Szalacs 55
Szalónak 105, 159
Szamos 86
Szászország 26, 97
Szászváros 58
Száva 125, 127, 160, 189
Szeben I. Nagyszeben

Szeged 55, 121–122
Szekcső I. Dunaszekcső
Székelyföld 58
Székesfehérvár (Fehérvár) 17, 54,
78, 88, 106, 119, 121–122, 143,
149, 152, 159, 177–178
Szent Erzsébet I. Erzsébet
– István I. I. István
– Kinga I. Kinga
– Margit I. Margit
Szentföld 11–14, 26–27, 31, 34,
45, 48, 126
Szentgyörgyiek 65
Szentvid 105
Szepes I. Szepesség
szepesi ispánság 109
Szepesség (Szepes) 31–32, 97, 103,
108, 122, 141, 152, 163
Szerbia 14, 88, 137
Szerémség 86, 110, 122, 128
Szilézia 97
Szkítia 152
Szlavónia 12, 49, 57, 59, 62, 73,
79, 82, 88, 108, 110, 112, 122,
129, 133, 136, 138, 141, 157–158,
164, 169, 180, 183, 189
Szlóvenia 122
Szolnok 122
Szombathely 122
Szörénység 106, 128, 130, 137
Szuzdali Fejedelemség 83
Szevtszlav Jakab 130, 137

T

Tapolca 122
Temes 99, 168, 189
Tengermellék 11–12, 21, 88, 153,
164, 180, 189
Teodor I. Vejtchi Teodor
Tétény 165
Theodórosz (Laszkarisz) nikaiai csá-
szár 27
Thesszalóniké 26
Tisza 99, 122, 175

Tiszántúl 163, 189
 Toboly 104
 Tomaj nemzetség 79, 85
 Tomasina (Morosini) 180-181, 183
 tornai ispánság 109
 Törtel, kun 175
 Töss 184
 Trau 88
 Trencsén 86
 - megye 86, 180
 Turóc 86, 104, 141
 Turóci-fennsík 103
 Tübingia 73, 97
 Túrje nemzetség 93

U

Ugrin, Csák nembeli 184
 - kalocsai érsek 86, 87
 Ugocsa 109
 Ung megye 179
 Uros, I. szerb király 137

V

Vác 12, 142
 Vág 157
 Várad I. Nagyvárad
 Varasd 16
 Vas megye 105, 139, 150, 157,
 159, 170, 174
 Vasvár 121-122, 165
 Vaszilko (Romanovics) 60
 Vejtehi Teodor 189
 Velence 15, 27, 111, 122, 125, 129,
 137, 164, 175-177, 183

Vencel, I. cseh király 128-129
 Vereckei-hágó (Oroszkapu,
 Hegyikapu) 85-86
 Vértes hegység 158
 Veszprém 12, 27, 160-161
 - megye 160
 Vidin 26
 Visegrád 104
 Vlagyimir I. Volhínia
 Volga 83, 94
 Volhínia (Lodoméria, Vlagyi-
 mir) 24
 Vukan szerb nagygyzsupán 14

W

Wroclaw I. Boroszló

Y

Ypern (Ypres) 123
 Ypres I. Ypern

Z

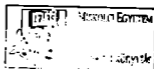
Zadar I. Zára
 Zágráb (Zágráb-Gréc) 87, 103, 105,
 110, 119, 121-122, 190
 Zala megye 142, 145, 150, 157
 Zára (Zadar) 15, 27, 125
 Zemplén megye 189
 Zólyom 104, 109, 120, 183
 zólyomi ispánság 103

Zs

Zsitva 172
 Zsolna 122

Tartalom

ELŐSZÓ	5	A tatárjárás és következményei	85
IMRE ÉS III. LÁSZLÓ, A TRÓNVÉDŐ KIRÁLYOK Dinasztikus párharok	11	A királyság megújításának sarokpontjai	91
II. ANDRÁS, A VÁLLALKOZÓ KEDVŰ KIRÁLY Új utakon	18	Telepítések és népmozgások	96
Háborúk és külkapcsolatok	23	Hadügyi reformok és birtokpolitika	102
Belső viszályok	28	Gazdasági reformok	108
A birtokszerzés indítatásai	34	Agráratalakulás	112
A királyt szolgáló alattvalók és alávetett népek	40	Városfejlődés	118
Csődhelyzet és válságkezelés	45	Külpolitika	125
Az 1222. évi Aranybulla	51	A király és a trónörökös viszálya	131
Trónörökös az ellenzék élén	56	Bárok és nemesek	138
Birtokvisszavételek	62	IV. Béla utolsó évei	146
Az egyház szorításában	66	V. ISTVÁN, A NAGY REMÉNYŰ KIRÁLY Rendteremtő sikerek és kudarcok	149
II. András utolsó évei	71	IV. LÁSZLÓ, A SORSSAL DACOLÓ KIRÁLY Az anarchikus báróuralom évei	155
Az örökül hagyott ország	75	A kárvallottak összefogása	161
IV. BÉLA, A FONTOLVA ÚJÍTÓ KIRÁLY Visszarendezi kísérletek	79	A kunná lett király	168

III. ANDRÁS, A JÖVEVÉNY KIRÁLY	TÉRKÉPEK	201
Kütkereső reformkísérletek	TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM	
Tartományok születése	Források	203
UTÓSZÓ	Összefoglaló munkák, kézikönyvek	204
A század mérlege	Monográfiák	205
FÜGGELÉK	Tanulmánykötetek	206
13. SZÁZADI KIRÁLYOK	Tanulmányok	207
ÁRPÁDOK: 13. SZÁZAD	SZEMÉLY- ÉS HELYNÉVMUTATÓ	210

A Magyar Századok kötetei

- Kristó Gyula: A 11. század története
Makk Ferenc: A 12. század története
Almási Tibor: A 13. század története
Bertényi Iván: A 14. század története
Draskóczy István: A 15. század története
Pálffy Géza: A 16. század története
Ágoston Gábor–Oborni Teréz: A 17. század története
ifj. Barta János: A 18. század története
Csorba László: A 19. század története
Gergely Jenő–Izsák Lajos: A 20. század története

A kötet térképeit Nagy Béla készítette

ISBN 963 8469 96 X (összkiadás)

ISBN 963 9252 22 0

Felelős kiadó a Pannonica Holding Rt. vezérigazgatója

Felelős szerkesztő: Hegybíró Éva

Tipográfia, tördelés: Scriptor Bt.

Nyomdai kivitelezés: Szekszárdi Nyomda Kft.

Felelős vezető: Vadász József

MAGYARORSZÁG A 13. SZÁZADBAN LENG

MAGYAR SZÁZADOK

Romlás és épülés különös kontrasztja jellemzi a 13. századot. A királyság erőtlenedése sok bajt hozott az országra: belviszályokat, erőszakot, külső kiszolgáltatottságot, feltartóztathatatlan mongol inváziót, a század utolsó harmadában pedig anarchikus báróuralmat és tartományi széttagozódást.

Ám az Árpádok hatalmának hanyatlása az országlakosok erőgyarapodásával és szabadabb életlehetőségeinek megnyílásával párhuzamban – sőt következtében – ment végbe. A királyság társadalmi, gazdasági rendjének megújulásához a régi hatalmi, kormányzati szervezet válságán és összeomlásán keresztül vezetett az út.

Nem kétséges, hogy a 13. század a gazdasági és a társadalmi átalakulás tekintetében sikertörténetnek mondható. Magyarország gyors ütemben haladt azon a pályán, amelyet Nyugat-Európa másfél-két évszázaddal korábban bejárt. A kialakuló új viszonyokat rugalmasság, a növekedés képessége, az energiák és az erőforrások halmozódása jellemezte. E közegeben olyan jelenségek váltak meghatározóvá, mint a gazdálkodói érdekeltség, az ár, a pénz, a piac és a város, vagy mint a nemest, a parasztot s a polgárt megillető egyéni és kollektív jogok érvényesülése. Magyarország berendezkedése a 13. század során vette fel azokat a szerkezeti kereteket, amelyek több évszázadra feltételt teremtettek a királyság és lakosai gyarapodására jogokban, anyagi és szellemi javakban egyaránt.

ISBN 963925222-0

9 789639 252226

PANNONICA

1990.-